

2 | 2019

Slpř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 105 / Založen 1898

2 | 2019

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 105 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků a také za jazykovou a stylistickou úroveň článků otištěných v cizích jazycích.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board. The authors are responsible for language in case of articles printed in foreign languages.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS) a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

- PRANIĆ Martina
“They have earned enemies in their own nest”: The Context
and Consequences of Marin Držić’s Conspiracy Letters to Cosimo I
de’ Medici 167
ПРАНИЦЬ Мартина
*„Взрастили врагов в собственном гнезде“: Контекст и последствия
конспиративных писем Марина Држича Козимо I Медичи*
- MUJANOVIĆ Mihad
Obraz muslimské společnosti v Bosně a Hercegovině na stránkách
Sarajevského listu (1881–1891) 189
*The Image of Muslim Society in Bosnia and Hercegovina in the pages
of Sarajevski List (1881–1891)*
- МУЯНОВИЧ Михад
*Образ мусульманского общества в Боснии и Герцеговине
на страницах Сараевского листа (1881–1891)*
- PELIKÁN Jan – VOJTĚCHOVSKÝ Ondřej
Od Titova odchodu k Černěnkově smrti. Československo a Jugoslávie
v první polovině 80. let 20. století. Základní obrysy vývoje
vzájemných vztahů 223
*From Tito’s Demise to Chernenko’s Death: Czechoslovakia and Yugoslavia
in the First Half of the 1980s: A Basic Outline of the Development
of Mutual Relations*
- ПЕЛИКАН Ян — ВОЙТЕХОВСКИЙ Ондржей
*От ухода Тито к смерти Черненко. Чехословакия и Югославия
в первой половине 80-х лет XX в. Основные черты взаимоотношений.*

- PANOV Vladimír
On the Contents of Niklas Warkotsch's 1594 Report in the Light
of His Moscow Missions 277
- ПАНОВ Владимир
*К содержанию сообщения Николая Варкоча 1594 г. в свете его
московской миссии*

Recenze | Reviews | Рецензии

- Piotr Maciej MAJEWSKI, Bojovat, či ustoupit? Možnosti obrany
Československa na podzim 1938 293
(Pavol Jakubec)
- Magdaléna POKORNÁ – Robert ADAM (eds.), Karel Havlíček.
Korespondence II 1843–1844 298
(Matěj Matela)
- Zbyšek ONDŘEKA – Jan SAHEB, Českoslovenští legionáři z Těšínska
(Ondřej Varaďa) 302
- Enes OMEROVIĆ, Politička djelatnost dr. Mehmeda Spahe
(1906.–1939.): Bošnjaci pod jugoslovenskom diktaturom 305
(Mihad Mujanović)
- Attila SIMON, Magyar idők a Felvidéken 1938–1945.
Az első bécsi döntés és következményei 313
(Miroslav Michela)
- Svjatoslav LYPOVEC'KYJ, Meč „Ščerbec” ta ukrajins'ki vorota 319
(David Svoboda)
- Hanuš NYKL (ed.), Vybrané kapitoly z ruského myšlení 20. století.
N. O. Losskij, I. A. Iljin, S. I. Gessen, L. N. Gumiljov 321
(Josef Šaur)

Zprávy z vědeckého života | *Reports from the scholarly life* | Сообщения
из научной жизни

Záhřebský Kliofest 2018 333

Kliofest, Zagreb, 2018

(Boris Moskovíć)

Загребский Клиофест 2018

(Борис Москович)

Jubileum Marty Romportlové 337

Marta Romportlová's Jubilee

(Vladimír Goněc)

Юбилей Марты Ромпортловой

(Владимир Гонец)

Konference „... oddanie SŁUŻBIE bez reszty“,
Varšava – Rembertów 13. června 2019 339

Conférence: “Oddanie SŁUŻBIE bez reszty”,

Warsaw – Rembertów, 13 June 2019

(Jiří Friedl)

Конференция „... oddanie SŁUŻBIE bez reszty“,

Варшава — Рембертув 13 июня 2019

(Иржи Фридел)

Nové centrum pro studium východní Evropy v České republice 340

A New Center for Eastern European Studies in the Czech Republic

(Marek Příhoda)

Новый центр для изучения Восточной Европы в Чешской республике

(Марек Пршигода)

- Mezinárodní konference o dějinách Bosny a Hercegoviny v Sarajevu 347
*International Conference on the History of Bosnia and Herzegovina
in Sarajevo*
(Ladislav Hladký)
*Международная конференция об историографии Боснии
и Герцеговины*
(Ладислав Гладкий)
- Konference k jubileu cara-imperátora Alexandra II. 350
Conference on the Occasion of the Jubilee of Tsar-Emperor Alexander II
(Zbyněk Vydra)
Конференция к юбилею царя-императора Александра II
(Збынек Выдра)

STUDIE

“They have earned enemies in their own nest”: The Context and Consequences of Marin Držić’s Conspiracy Letters to Cosimo I de’ Medici¹

MARTINA PRANIĆ

Faculty of Arts, Charles University, Prague

“They have earned enemies in their own nest”: The Context and Consequences of Marin Držić’s Conspiracy Letters to Cosimo I de’ Medici

Taking the example of Marin Držić’s attempted conspiracy with the Florentine duke, Cosimo I de’ Medici, this article looks at theatricality as one of the key processes in the society of early modern Republic of Ragusa. This article discusses the ambiguous historical evidence testifying to dubious diplomatic actions of the celebrated author, who was a relatively powerless citizen in Ragusa at the time. The article further explores the repercussions of the discovery of the letters and the enduring consequences of this event that reshaped not only Držić’s historical persona, but also perceptions of political stability in Ragusa and could potentially change the view on the possibilities of an individual’s agency in state-building.

Keywords: Marin Držić, Ragusan Republic, Cosimo I de’ Medici, conspiracy, early modern theatre

1 The work on this article was supported by the European Regional Development Fund Project “Creativity and Adaptability as Conditions of the Success of Europe in an Interrelated World” (N.CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734).

1. The context of early modern Ragusa

In early modernity, Republic of Ragusa was a unique political entity among Slavic lands, a city-state in the south-east Adriatic founded on the notion of liberty and cultural exceptionality. A prime example of a keen understanding of Ragusan identity built on a paradoxical effort to stabilise what is mobile and secure an image of a fixed, libertarian city, comes in the person and works of Marin Držić (1508–1567), now primarily remembered as a playwright and one of the most important literary representatives of Ragusan renaissance.² However, what is also significant about this artist and intellectual was that he was an active participant in an anomalous historical event which illuminates how sentiments of citizens were not always aligned with the official image of the Republic: an attempted conspiracy. Držić wrote a series of letters to Cosimo I de' Medici, inviting him to perform an overthrow of Ragusan government which he himself would help orchestrate. The letters, a set of peculiar historical documents that make up the historical anomaly this article sets out to investigate, were unknown to public until the 20th century and they show Držić as an astute observer of political reality.

A very specific political and cultural context helped produce this historical anomaly. Acutely aware of its position and history, Ragusa was in early modern times predominantly populated by Slavic people of Roman Catholic denomination. What had been a commune in early stages of its sovereign existence, became a republic in the 14th century. It was centred on the city of Dubrovnik, occupying a relatively small southernmost region of today's Croatia. Yet this small region nonetheless played a large role in the arrangement of political and economic forces in the space of the early modern Mediterranean and the Balkans. Along with Venice, it became a major Adriatic trading port of the 16th century. As such, just like Venice, it had access to the full-fledged cultural polyphony of the early modern Mediterranean, located between the West and the East, where both central and marginal influences helped shape it. The political situation that propelled Ragusa to the height of its prosperity occurred while the pro-Ottoman orientation of its government was at its strongest, in the three decades between 1530 and 1570. Ever since 1458, Ragusa maintained a precarious position as a tributary of the Sultan,

2 This is a wide-spread and conventional claim, and as Ante Kadić, among many others, notes, "together with Marko Marulić (1450–1524) and Ivan Gundulić (1589–1638) he may be considered among the greatest Croatian writers of the Renaissance." See: Ante KADIĆ, "Marin Držić, Croatian Renaissance Playwright," *Comparative Literature*, Vol. 11, No. 4 (Autumn 1959), pp. 347–355. Here 347.

obliged to pay a yearly sum and to abide by regulations issued by the Porte. In turn, the Ottomans granted Ragusa a privileged position in Sultan's lands. It was authorised to trade and form relations with other countries, its ships were allowed to sail under the Ragusan flag and enter the Black Sea, otherwise closed to foreign fleets, while its traders were exempt from paying certain taxes.³

Ragusan positioning between the West and the East was certainly singular. The West, primarily Italian lands that held the greatest interest in the territories, tolerated Ragusan connection with the Ottomans. Reason for this was economic in nature: they wished to maintain a safe route towards Balkan resources of grain, skins and wax that Ragusa could access directly during the period that came to be known as *Pax Ottomana*. Venetians had ruled over it for a century and a half, prior to losing it to the Hungarian crown that first granted Ragusa its independence in 1358. Venetian attitudes were far from popular in Ragusa and fostered processes of political othering of Venetians, regardless of the religious denomination they had in common with them and of Ragusa's loyalty to the Papal crown. The Turks, on the other hand, were never conceived of as mere protectors. Ragusa at the time constituted the easternmost geographical point of Mediterranean Christendom – where Christianity was an official religion – however, the Ottoman Empire cast a grave shadow over its political existence. It is nonetheless difficult to say with certainty what kind of sentiment towards the great imperial power pervaded in the Ragusan society.⁴ Marin Držić, for one, claims in one of his letters to the Duke Cosimo that “As for the possibility [for the Ragusans] to turn to the Venetian or Turkish forces, they will never do it, for all Ragusans, without exception, abhor

3 Political and diplomatic conditions in Ragusan Republic are subject of many an exhaustive study, as it is one of the richest area of historicist research in the region. For Croatian-language accounts of the historical situation, see, for example, Vinko FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1800* (Zagreb: Matica hrvatska, 1980), Bernard STULLI, *Studije iz povijesti Dubrovnika* (Zagreb: Konzor, 2001), Vesna MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu* (Dubrovnik – Zagreb: HAZU Zavod za povijesne znanosti, 2003), Ilija MITIĆ, *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004). For a valuable and comprehensive recent English-language contribution to the topic see Robin HARRIS, *Dubrovnik: A History* (London: Saqi Books, 2003).

4 In *Between the Double Eagle and the Crescent* Zdenko Zlatar studies various historical accounts to contextualise the shift of allegiance in 1684, when the Ragusans chose the Habsburgs as their protectors, arguing that the governing elite was never unanimous, neither in its internal relationships, nor foreign policy. See: Zdenko ZLATAR, *Between the Double Eagle and the Crescent: The Republic of Dubrovnik and the Origin of The Eastern Question* (Boulder: East European Monographs, New York: Columbia University Press, 1992).

both.”⁵ However, to assure the Republic’s prosperity and relative independence, the ruling elite defended the Ottoman allegiance, however disagreeable to the general public, by means of control and censorship.

Ragusa maintained a skilful, albeit precarious, sovereign existence for almost half a millennium. It was liberated from Venetian rule in 1358 and surrendered to the French troops only in 1806, to be finally dissolved two years later. This time span makes Ragusa a political entity with the longest running historical existence in the south Slavic lands.⁶ One of the primary reasons for this is a continuous and well-documented insistence on a libertarian ideology. The city’s very motto – *Non bene pro toto libertas venditur auro* – illustrates how persistent the propagating of this ideology was. As Lovro Kunčević writes, the “image of Dubrovnik as a free republic recurs in various documents whenever the ancient Ragusans spoke about themselves and their city. In Dubrovnik *libertà* (*libertas*) had become a commonplace, and speech about it a true cultural ‘long duration’ (*longue durée*).”⁷ Present in discourse in this way, Ragusan libertarianism (and the consequential exceptionalism) formed a significant part of its civic identity.

One of the important reasons for Ragusan longevity is the fact that the Republic had a relatively stable social structure for the entire course of its existence. By the 15th century, it had become an aristocratic republic ruled exclusively by a deeply conservative and closed hereditary nobility. Through strict regulations, endogamy and mythologizing of its own origin, Ragusan nobility maintained the preferred *status quo*, prohibiting anyone of middle class or common background to attain aristocratic status and political power.⁸ And in Ragusa, the two were synonymous. Despite the mistrust of the Venetian power and influence, the government in Ragusa was modelled according to its example. Made up of two councils, governing and executive, and a senate, it was headed by a Rector who was elected

5 As translated in Lovro KUNČEVIĆ, “‘No Harm in Hearing It All’: Medicean Attitude to the Conspiracy of Marin Držić” in *Dubrovnik Anals 12* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2008: 7–44), p. 12.

6 Bernard STULLI, *Povijest Dubrovačke Republike* (Dubrovnik – Zagreb: Posebna izdanja “Arhivskog vjesnika” Arhiva Hrvatske, sv. 7, biblioteka “D” – Znanost, časopis “Dubrovnik”, knj. 15, 1989), p. 14.

7 Lovro KUNČEVIĆ, “On Ragusan Libertas in the Late Middle Ages,” *Dubrovnik annals*, 14 (2010), pp. 25–69, here p. 26.

8 The Ragusan patriciate believed itself to stem from four classical cultures: those of Epidaurus, Rome, Troy, and Salona. Their actual Slav and Roman origin was wrapped in a mythical story, which corroborated aristocratic ideology. See: Z. ZLATAR, *Between the Double Eagle and the Crescent*, pp. 11–32.

for a month-long term in office from the twenty highest-ranking government officials, all members of the same aristocracy that was engaged in reproducing the image of a harmonious and idyllic state existence by controlling all public, popular and cultural productions of meaning. The behaviour of this aristocracy is what Držić claims in the conspiracy letters troubles him the most, claiming that “[t]hey have earned enemies in their own nest,”⁹ as he writes to the Duke. He suggests Duke should form a government that would include citizens as well, something that would have, presumably, been inconceivable to the actual Ragusans who held power.

Ragusa’s fortunate geographic position and skilful diplomatic connections with the neighbouring power-players were determining factors in allowing the Republic to flourish both economically and culturally. Its early modern literary culture in particular was singular among the Croatian lands, which included Dalmatia under Venetian, and the northern Croatian provinces under Habsburg rule. It followed, absorbed, and built upon aesthetic and poetic practices of Western European – predominantly Italian – literary models, thus constituting an organic part of the wider contemporary literary scene.¹⁰ This kind of historical and cultural conditions, along with pronounced patriotic libertarianism, proved highly generative of myth-like assumptions. Overly romanticised popular constructions of Ragusan history can be encountered especially in 19th-century accounts, when the Croatian national revival was striving to determine opinions that would take root and influence the national identity. During that time, the construction of the image of Ragusa either deliberately or accidentally remained uncritical towards some of the more ambiguous practices that assured the city-state’s existence.

As Dunja Fališevac describes it,¹¹ Ragusa was a city-state that could simultaneously be celebrated as open, or regarded as closed, hinting at the paradoxes that can be read out from the construction of Ragusan identity. Located at the intersection of many mercantile routes that exposed them to the multicultural environment of the early modern Mediterranean, Ragusans were constantly witnessing religious, cultural, and ethnic difference. This ever-present diversity resulted in the formation of Ragusan identity based also on negation: to be Ragusan was to not be foreign, or a native of the neighbouring lands, even if the inhabitants of these lands

9 As translated in L. KUNČEVIĆ (2008), “On Ragusan Libertas in the Late Middle Ages,” p. 12.

10 Dunja FALIŠEVAC, *Dubrovnik – otvoreni i zatvoreni grad. Studije o dubrovačkoj književnoj kulturi* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2007), p. 7.

11 For a more detailed contextual exploration, see D. FALIŠEVAC, *Dubrovnik*, pp. 7–39.

spoke a common tongue. It meant not to be other than catholic, and not to be officially subjected to an occupying force. The prevalent prosperity in the city brought relative harmony between the subjects and the ruling class – the government that took every opportunity to remind the citizenship of its fairness and uniqueness – and this harmony facilitated the proliferation of culture in the city. Yet, only the ruling class had the privilege of political leadership and power. And in order to ensure the longevity of such favourable conditions, they perpetuated a conservative ideology which pervaded all aspects of public life.¹²

The closeness of Venetian territories and especially diplomatic and cultural connections with the Italian lands and the Vatican ensured an omnipresence of the Italian language in Ragusa. Ragusan nobles used Italian among themselves, as well as the Croatian dialect spoken in the region, which was preferred by the common people. Držić's mastery of Italian language was what enabled him to address the Florentine government in the first place. The official language of the Ragusan government was Latin. All three were known to be mixed, though, and this was very successfully employed in theatre as well, especially in Držić's own comedies, where the type of language a character speaks betrays his or her background and points to the complex encoding to which the audience would have been privy. The territory of the Republic also hosted a number of peculiar "foreigners" whose otherness was not expressed in linguistic terms; that is, given that the space of Ragusa was surrounded by territories populated by Slavic-speaking peoples, many of them sought residence in the City, either temporary or permanent. And thanks to the ease of communication between these natives of neighbouring lands and Ragusans, exceptionally rich conceptions of national character had a chance to develop: something that is clearly visible in literary and theatrical texts of that time.

2. Marin Držić and theatre in Ragusa

In his textual legacy, dramatic as well as documentary, Marin Držić shows a solid grasp of the complex political situation in Ragusa, and perhaps even a typically Ragusan awareness of how to skilfully coexist amidst different forces and in ambiguous circumstances. Enough is known about Držić, yet when it comes to documentary sources, few of those connected with his life are unambiguous, and his

12 Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma* (Dubrovnik: Academia Scientiarum et Artium Croatica, 1999), p. 61.

biography is full of lacunae that literary historians and his biographers sought to fill, sometimes inadvertently blurring fact and fiction. A current narrative of his life, which takes into account recent research,¹³ says that he was likely born in 1508, into a plebeian family in Ragusa. The Držićs had lost their noble title in the middle of the 14th century,¹⁴ and during Držić's lifetime much of their financial standing. Singled out for priesthood early on in his life, Marin was at the age of thirty awarded a state scholarship for studies in Siena. There, apart from the study of literature, he got actively acquainted with theatrical production and performance. His popularity among the student body is read from his nomination and election as a rector of the *Casa della Sapienza* at the University of Siena for the year of 1541/2. The rectorial year of Držić's life abounds with archival recordings of his actions. Despite their fragmentariness, these were often the basis of biographical accounts bordering on caricature, depicting Držić as a gluttonous, skirt-chasing idler and merry-maker.¹⁵

Marin Držić was certainly a multi-faceted persona, the role of attempted conspirator being just one of many he played in his life. One of his nephews, Jeronim Držić, who wrote a genealogy of the family in 1603, takes note of his uncle's colourful moniker: Vidra, that is, Otter. The same is repeated several times in Mavro Vetranović's poetic eulogy for the author upon his death in 1567. Either a nickname or a pseudonym from his theatrical days, the bestial designation triggers speculation on the character of an author thus linked to the animal traditionally perceived as cunning and adaptable. Another recorded fact about the ambiguous Držić-Vidra is that he was a multi-instrumentalist, a fact that justifies speculation about the employment of music in theatrical performances of his works.

13 For a relatively concise account of Držić's life, see the entry "Životopis" in *Leksikon Marina Držića*, Slobodan P. NOVAK et al., eds. (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), pp. 892–896. For a more detailed overview, Viktorija Franić Tomić's study *Tko je bio Marin Držić* provides a valuable intertextual exploration of all hitherto known documents, as well as biographical accounts of the playwright's life and image. See: Viktorija FRANIĆ TOMIĆ, *Tko je bio Marin Držić* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2011).

14 Two reasons are usually suggested as leading to the loss of the title. The 1603 manuscript genealogy of the Držić family compiled by Jeronim Vlahov Držić, nephew of the author, records a mutual ancestor likewise named Marin Držić, who had left the Republic in plague time of 1348, despite the official ban. The more likely explanation, omitted from the genealogy, is the same man's illegitimate son, Živko Držić, Držić's great great grandfather, who was prohibited from inheriting the noble title. See: Milovan TATARIN, "Pučani", in *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), pp. 641–642.

15 See, especially, Milan REŠETAR, ed., *Djela Marina Držića* (Zagreb: Stari pisci hrvatski, VII, 1930) and Jorjo TADIĆ, *Dubrovački portreti* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1948).

Throughout his life he was no stranger to mobility and was, for a time, employed as a secretary or a valet to an Austrian diplomat, count Christoph von Rogendorf, with whom he travelled extensively and who introduced him to the court life of Vienna and Constantinople. A parallel that is rarely overlooked, is that the character of a wise servant, Pomet, in Držić's most famous comedy, *Dundo Maroje*, likewise has a German master. This Ugo Tudešak is Pomet's ticket to mobility, providing him with opportunities to exercise his wit, as well as capital to progress in the world. Ever mobile and accepting of change, Držić left his hometown for Venice around 1559, never to return and never to practice theatre again.

Držić's most prolific artistic period, however, came in the fourth decade of his life, more precisely after 1548, when it is established he was officially acting as a deacon in Dubrovnik. In the following ten years he authored a series of 27 lyrical poems, six preserved comedies and four pastorals, including a single known tragedy, and played a major role in organising the city's theatrical life. Innovations he had imported from Siena met with his natural talent for dramatic form and expressiveness of language and this combination succeeded in rejuvenating and further popularising theatrical performances in Ragusa. His literary opus in dramatic form is the basis for his subsequent fame and survival in discourse about the early modern theatre in Croatia and the wider region. Držić's life and works can be said to exemplify well what the early modernists have come to see as the period's defining qualities. Contemporary ideas abound in his work: Epicureanism as the principle of sublime good, celebration of joy in life and love, new worlds and travel as a source of wonder, the paradoxical wisdom of folly as a guiding principle, even Machiavellian themes and concepts. These ideas, exceptionally progressive in the small community of early modern Dubrovnik, are delivered by a varied host of characters that, regardless of the fact that they are predominantly modelled on ancient or contemporary Italian prototypes, speak the prose that is inextricable from the Ragusan context.

While Držić remains its theatrical example *par excellence*, Ragusa had a relatively rich theatre history even before his time.¹⁶ In the early 16th century, plays were performed in the environment of the city – at noble palaces and public squares – commemorating communal festivities such as carnival, or were, as was most often the case, staged as part of private celebrations of the elite. The first space within the city exclusively devoted to theatrical performance was opened only in 1682, when

16 For a detailed discussion of these practices, see Slobodan P. NOVAK, *Teatar u Dubrovniku prije Marina Držića* (Split: Čakavski sabor, 1977).

the arsenal was repurposed as a theatre building, hence the use of the public space in the very heart of the City, in front of the Rector's Palace. This highly sociopetal space naturally carried connotations of a stratified reality and always already implied performativity; a public display of constructed identity. Troupes of amateur players gathered for the occasions, all strictly regulated by the authorities, as numerous official permissions and denials issued to various companies testify from the archives. One of the recorded troupes of players bore the name of Pomet Company, thus confirming the popularity of Držić and his works in Ragusan society on the whole.

A remarkable visual example of the theatricality of Ragusan daily life comes in the form of an illumination from a Gradual commissioned around 1518 by Rainaldo Graziani, the city's archbishop at the time. It shows an idealised Ragusan square with buildings recognisable from reality, but differently arranged, and a small number of human figures, some of which are clearly participating in a theatrical performance of sorts. This recently re-discovered¹⁷ image of an ideal Ragusan square is singled out to be, in all likelihood, the oldest illustration of Ragusan theatre depicting a well-established practice. The characters in the illumination – atypical for most other illustrations of ideal Renaissance cities – are neatly framed by imposing stone buildings and city walls, much like Ragusan reality would have framed its obedient citizens. The city itself becomes a theatrical stage on which the play of a well-governed republic is performed, a veritable *theatrum mundi* in which men and women are players, directed by birth where to belong and how to behave. And this *theatrum mundi* Marin Držić dared to stir up with his innovative theatrical approaches. The Graziani illumination attests perhaps to more than just theatre performances in early modern Ragusa, portraying the histrionics of its everyday life. And, obviously, considering its date and its undisputed authenticity, it is possible to suggest that Držić would have recognised in it a practice within which he actively participated. Theatricality can, therefore, be said to have played an integral part of Ragusan reality in early modern times, and the theatrical understanding

17 It was only very recently that Viktorija Franić Tomić, a literary historian, rediscovered and properly interpreted this image. The Gradual remains in the possession of the county library of Baginacavallo, near Ravenna, Italy. For a thorough critical interpretation that juxtaposes the illumination to other known illustrations of Renaissance ideal cities, such as the famous examples attributed to Luciano Laurana and Fra Carnevale, and to depictions of early modern theatre in Europe, see: Viktorija FRANIĆ TOMIĆ – Slobodan P. NOVAK, "Dubrovnik na najstarijoj hrvatskoj kazališnoj slici", *Analiti* (Dubrovnik) 48 (2010), pp. 213–241.

of reality implies an awareness of the need to embrace the ambiguities of performance.

Attuned to major humanist and Renaissance influences from Italian cultural centres and beyond, Ragusan culture produced a wide variety of generically diverse and aesthetically accomplished products. The main portion of its impressive literary corpus comes, however, from the voices of the privileged minority which both enjoyed the licence of participation in the Republic's cultural life, and held the responsibility to perpetuate its myth of legitimacy. This generically diverse literary output, however, conspicuously lacks any kind of works that would problematise political affairs, or topics related to individuality. Namely, neither did fictional prose that would parallel the corresponding Italian forms start to develop, nor were any autobiographical, or similar, works produced that would emphasise personal trajectories. The only acceptable panegyrics were written to celebrate the city and its patron saint, St Blaise. Similarly, Early modern playwrights produced no known original tragedies that would testify to the thriving of this genre in the otherwise vibrant Ragusan theatrical life. Držić's own *Hekuba* is an adaptation of Euripides acquired through Lodovico Dolce's source and is one of several exclusively translational Ragusan tragedies, the rest of which were written by minor authors. *Hekuba* was given performance permission only reluctantly. Prohibited on two occasions in 1558 for content that disturbed the authorities, it was finally staged the following year. The publication and performance of Ragusan literary and theatrical works in early modernity was a complex process subject to governmental control. One fact, above all, testifies to the controlling attitudes Ragusan authorities held towards the blossoming literary culture produced in the Republic: it was only on 20 November 1783 that the Senate allowed one Karlo Occhi to set up the first printing press in Ragusa.¹⁸ The license was not unconditional, and all books in line to be printed were first required to obtain permission from a government-appointed censor.¹⁹ Yet, the cultural atmosphere was not completely monolithic and unexamined. Complex internal conditions that depended on the enactment and confirmation of stability were nonetheless susceptible to antagonistic questionings, almost exclusively coming from commoners, or even clerics. Marin

18 The few early printings of Držić's works were all done in Venice, one of the major printing centres of early modernity. In his lifetime, Držić saw the publication of two of his books, both of which were printed in 1551: *Pjesni Marina Držića* in Niccolò Bascarini's shop and *Tirena* in Andrea Arrivabene's. Both these works were printed in Venice again after Držić's death, in 1607 in Francesco Bariletti's print shop, and *Tirena*, saw another edition in 1630 in Marco Ginammi's shop.

19 D. FALIŠEVAC, *Dubrovnik*, p. 23.

Držić – or at least what we know about him from historical evidence – seems, in his life and writings, the very epitome of such antagonism. Critics and historians read out his viewpoints equally from the more philosophical aspects of his works which exhibit an affinity for the paradoxical wisdom of folly capable of questioning the *status quo*, and from a specific set of documents which reveal Držić as a historical agent potentially contemplating a radical political action: a coup against Ragusan government and a conspiracy with Florence.²⁰

3. The conspiracy and its interpretations

Towards the end of Držić's self-imposed exile to Italy, the circumstances of which still remain a historical riddle, occurred an event of special significance, equally for the understanding of his works and for the perception of the political situation in early modern Ragusa and the possibility of individual agency in state affairs. In the summer of 1566, the very year before his death, Držić spent some time in Florence. While there, he wrote a series of conspiratorial letters to Cosimo I de' Medici, documents whose discovery would gain him notoriety in the 20th century and which would become, what Zoran Kravar wittily termed, "his most famous non-fictional output."²¹ These letters came to light only gradually and long after Držić's death: the first bundle was discovered in 1930 and the second one only in 2008. They address one of the most formidable political players in early modern Europe, Cosimo I de' Medici who was the Duke of Florence at the time. In the notorious letters, Držić requested the Duke to consider his case against the current government in the Republic of Ragusa, incompetent and despotic in his view, and to aid him in a plot to overthrow it. This plot Držić carefully concocted and presented to the Duke at great length in his letters.

20 This interpretative tendency of perceiving Držić as an active critic of his reality is noticeable in most authoritative interpretations of Držić's work in the second half of the 20th century. See, for example, Frano ČALE, *Tragom Držićeve poetike* (Zagreb: Studentski centar Sveučilišta, 1978); Slobodan P. NOVAK, *Planeta Držić* (Zagreb: Cekade, 1984); Leo KOŠUTA, "Pravi i obrnuti svijet u Držićevu *Dundu Maroju*", in *Putovima kanonizacije: Zbornik radova o Marinu Držiću: 1508.–2008.*, eds. Nikola BATUŠIĆ – Dunja FALIŠEVAC (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2008), pp. 263–306; D. FALIŠEVAC, *Dubrovnik* (2007).

21 Zoran KRAVAR, "Dva kratka priloga o Marinu Držiću", in *Putovima kanonizacije: Zbornik radova o Marinu Držiću: 1508.–2008.*, eds. Nikola BATUŠIĆ – Dunja FALIŠEVAC (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2008), p. 860.

A highly controversial part of the author's legacy, the letters were archived and unknown to public for over 300 years, when Jean Dayre, a French historian, discovered the first bundle in Florentine State Archive in 1930. He revealed four letters, all written in Držić's own hand, and that discovery forever altered the image of the author in the cultural imagination. Once a jolly comedian whose life was traced from documents that evoked a restless spirit who travelled extensively and frequently found himself in financial dismay, Držić was suddenly connected with a deed as grave as an attempted conspiracy and high treason, and critics turned to his works with a newfound fervour. This revelation brewed for decades, specifically until 2007 when Lovro Kunčević,²² a Croatian historian, made another discovery in the very same archive, of a previously unknown letter, one that radically changed the perspective on the conspiracy. Both discoveries play an important role in creating the popular image of Držić; they even guide the reception and inform interpretations of his works, making them resonate with more political zeal than first meets the eye.

The 1930 discovery brought to light four of the letters dated between July 2 and August 28, 1566. At the time, Duke Cosimo was 47 and headed one of the most powerful political entities in early modern Europe. Having been the duke of Florence for almost three decades, in 1564 he entrusted his son, Francesco I de' Medici, with a share of political power. This move left Florence with a specific dual form of government, a fact that may very well have figured on the Medici side of the communication with Držić, and one that was unknown until only a few years ago. While Francesco was the regent responsible for the bulk of the domestic affairs, Cosimo retained his ducal title and supreme political control, particularly over foreign affairs. Both the father and the son are addressed by Držić and, along with two court secretaries, factored in the events surrounding the attempted plot.

The chronologically first of the discovered letters contains information about a previous one, now lost, that apparently described the good points of the Ragusan Republic to the Duke. The letter we have speaks extensively of the ineptitudes of the government and its cruelty to certain individuals. Perhaps most importantly, it proposes the plot for its overthrow, and sketches a suggested new administration for Ragusa. In minute detail, Držić outlines how this coup should be

22 On the most recent discovery of the last letter and an illuminating discussion of the historical context and hitherto available research, see Lovro KUNČEVIĆ, "No Harm in Hearing It All: Medicean Attitude to the Conspiracy of Marin Držić," in *Dubrovnik Anals 12* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2008), pp. 7–44.

staged. He specifies the number of men that should arrive at Dubrovnik; envisages how they should be armed and attired; asks for a blacksmith and a manufacturer among them; and suggests they should pretend to be seeking employment in the city. As Trevor Laurence Jockims compellingly reasons, “the playwright instruct[s] the ruler in language directly reminiscent of the theatre’s play-world.”²³ This view is, indeed, plausible, but we should not forget how accustomed we are to think of Držić as primarily a playwright.

He proposes the overturn to occur peacefully and in secret, during the night, and the twenty government leaders be handed Papal excommunications, real or pretended, after which he emphatically predicts the people of Ragusa would willingly side with the Duke. That, at least, was the opinion of Držić the conspirator. As he writes in the first letter, hinting at his motives and revealing his fixation on the folly of politics:

[o]ur aim is to settle this great mess in the most kind hearted manner possible. We will not eliminate barbarity with barbarity. This can be easily done, with the help of God and the good Fortuna of Cosimo Medici, the Duke of Florence and Siena. The stupidity of the men in government and their poor behaviour affords them a wide range of abuses, especially because they do not consider the threat from the plebs and think they are superior to rulers abroad.²⁴

Incidentally, similar “plebs” to those he here talks about are in his works portrayed as invariably simple but never simple-minded, and are often heralds of paradoxical wisdom which mocks the limitations of supposed authorities, a stance Držić is renowned for.

The second existing letter, much shorter, is an addendum to the previous one and merely reinforces Držić’s position. The third existing one is effectively a short note to Francesco, pleading him to put in a good word for Držić with his father. And in the final existing letter uncovered in 1930, Držić cryptically announces that many difficulties had come in the way of his plans, that he was fearing for his life, and had better wait for a more appropriate time to complete them. He also declares he was going back to Ragusa, something that presumably never took place, because Držić died under mysterious circumstances in Venice the following year.

23 Trevor Laurence JOCKIMS, “Introduction to the First English Translation of the Držić’s Conspiracy Letters to Cosimo I de’ Medici” in Marin DRŽIĆ, *The Conspiracy Letters to Cosimo I de Medici*, Slobodan P. NOVAK ed., Trevor Laurence JOCKIMS trans. (Zagreb: Center for Croatian Studies, University of Zagreb, 2007, pp. 4–9), here p. 7.

24 Marin DRŽIĆ, *The Conspiracy*, p. 19.

Almost immediately after their discovery, these four letters started perplexing the academic audience concerned with Držić, his works and his image in culture. The letters had become texts that kept generating more and more text. The date of the famous discovery, 1930, happened to coincide with the year of preparation and publication of the first authoritative edition of Držić's collected works, edited by Milan Rešetar and accompanied by an extensive introduction.²⁵ The recently unearthed letters only just made it into this edition, still in their Italian original. Rešetar thus became the first biographer of Držić privy to this important information and responsible for the first public commentary of the letters. In a mildly patronising tone, he deems Držić's plan ridiculous, naïve, and without any chance of completion, primarily because it was put into motion by a man unknown outside of Ragusa, and he characterises Držić as a better playwright than politician.²⁶

Along these lines runs the report of Jean Dayre,²⁷ the finder of the letters, published in French in 1930 and 8 years later in Croatian, in which he informs his audience of the contempt he felt towards the unrealistic ambitions of a man who thinks he can govern his own country, and concludes how that kind of plan could only have been born in the mind of a completely harmless man,²⁸ as he deems the writer of the letters to be. The year 1950 saw the publication of Živko Jeličić's Marxist interpretation of Držić's life and his last political act, quite typical in its perspective for its time.²⁹ In it, despite the fact that Držić opts for the Florentine regime, he is transformed into a latent revolutionary apparently channelling these aspirations into the letters. The first Croatian translator of the letters, Ivo Batistić, concludes in the Afterword to his 1963 edition that the conspiracy was the consequence of an overwrought, possibly pathological state of the old poet's mind.³⁰ Jorjo Tadić, a renowned historian of his time, in his book on Držić, assesses the plot

25 The introduction appears in Milan REŠETAR, ed., *Djela Marina Držića* (Zagreb: JAZU, Stari pisci hrvatski, Book VII, 1930), p. i-cxlvii. For the transcript of the letters, see cxxxi–cxlvii; and for Rešetar's brief commentary, pp. lxvi–lxxiv.

26 Ibidem, p. lxxiv.

27 Jean DAYRE, "Marin Držić urotnik u Firenci," in: *Dubrovačke studije* (Zagreb: Redovno izdanje Matice Hrvatske, 1938), pp. 19–24.

28 J. DAYRE, "Marin Držić urotnik u Firenci," p. 22.

29 Živko JELIČIĆ, *Marin Držić: pjesnik Dubrovačke sirotinje* (Novo pokoljenje, 1950), p. 26.

30 Republished as Ivo BATISTIĆ, "Zavjerenička pisma Marina Držića" in *Filologija*, no. 5, (Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1967), pp. 5–45.

as fantastical and ridiculous, and Držić himself a peculiar man, moreover, not completely sane, and showing certain mental disabilities.³¹

Even though lack of evidence prevents the ruling out of something akin to dementia in Držić on all grounds, such commentary as noted above comes dangerously close to Foucault's famous description of pre-19th century doctors and their view of those whom they declared mad in his essay "The Discourse on Language". As he writes, "[w]hatever a madman said, it was taken for mere noise; he was credited with words only in a symbolic sense, in the theatre, in which he stepped forward, unarmed and reconciled, playing his role: that of masked truth."³² This once again brings theatricality into play, as Držić becomes a mute fool, a character whose words are easy to disregard because of his folly, deemed utterly ridiculous and devoid of meaning by the officialdom.

Držić becomes utterly theatrical in one of the most cited monographs of the more recent period, Slobodan Prosperov Novak's *Planeta Držić*. This "Planet Držić," as the title would translate into English, assumes a genuinely critical stance towards its material. However, when it comes to the conspiracy episode, Novak reiterates the old image of Držić the natural fool, even explicitly (although quite wittily) linking the attempted conspiracy with the farcical outcry of Shakespeare's Bottom in *A Midsummer Night's Dream*, who wishes to roar for the duke.³³ Novak is the chief editor of the *Lexicon of Marin Držić*, an impressively exhaustive two-volume edition that was published during the remarkably productive and festive year commemorating the fifth centenary of Držić's birth. In the said lexicon, Novak explicitly connects Držić's most famous comedy, *Dundo Maroje*, with the conspiratorial letters. In his entry about the comedy, Novak refers to the letters as a prose sequel to *Dundo Maroje*, thus making an unfortunate equating of separate registers and blurring generic differences that may lead to erroneous identifications, or even "over-readings" of the comedy as a *pièce à clef*.

The one thing all the commentary thus far presented shares is the fact that none of it takes into account the possibility that Držić's case *could* have been noticed. And this view is precisely what the letter discovered by Kunčević had shaken.

31 Jorjo TADIĆ, *Dubrovački portreti* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1948), pp. 91–125.

32 Michel FOUCAULT, *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language* (New York, NY: Vintage, 1982 [1969]), p. 217.

33 In the instance of role distribution before the amateur performance within the play, the naively ardent Bottom demands to play the lion, on top of all other characters he wants to play, proclaiming: "I will roar, / that I will make the duke say, / 'Let him roar again, let him roar again.'" (*A Midsummer Night's Dream* Lii.71-3).

The letter's content, the secretarial notes attached to it, and the marginal inscriptions in Cosimo's own hand, proved beyond doubt that the Florentine episode requires a radical historicist reimagining. As Kunčević emphatically points out, this episode "can no longer be interpreted as the frustrating several months spent in the expectation of a non-arriving response [...] it is clear that a dialogue and not a monologue had taken place."³⁴ The newly discovered letter contains to date unknown details of Držić's plan and his political position: he carefully manoeuvres his answers to questions he was quite possibly asked by the Duke's secretary in person, not revealing on whose behalf he actually acted, if there even was anyone such. The two most significant notes Cosimo accompanied the letter with, state: "No harm in hearing it all," and "Mere vanities";³⁵ and reveal that at least some kind of attention was given to the Ragusan with this apparently bizarre request, and that the Medici attitude towards the attempted plot was not one of absolute disregard.

Considering the early commentators' astonishment with the social leap Držić seemed to have taken in approaching the Florentine Duke, his attempt might be seen as an effort to enter early modern networks of patronage, and interpreted as an extension of the reading of his biography in terms of self-fashioning. As Mario Biagioli shows in his *Galileo, Courtier*,³⁶ patronage was practiced as a social institution throughout early modern Europe and was key to social status, especially in Florence where an absolute social hierarchy prevailed. Biagioli's work covers the scientific revolution and networks of scientists and patrons, however his insights can also be applied to the circumstances of ambitious minor political players. As he writes,

it is by linking patronage to the social process of self-fashioning of the clients and patrons (rather than simply to their economic subsistence) that we can relate cultural production and social context. Rather than looking for paradigms, we may focus on the study of the client's identity in all its sociocultural dimensions, as well as on the scrutiny of the process through which such an identity is shaped.³⁷

In Italy, as much as in Ragusan Republic, career and social mobility were impossible if one was not involved in a network of patronage relationships, and all

34 L. KUNČEVIĆ, "No Harm in Hearing It All": Medicean Attitude to the Conspiracy of Marin Držić," p. 14.

35 As translated in Ibidem, p. 13.

36 See Mario BIAGIOLI, *Galileo, Courtier: The Practice of Science in the Culture of Absolutism* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1993).

37 M. BIAGIOLI, *Galileo*, p. 14.

the social strata participated in its enactment. Even though the patronage Držić seeks is political and not artistic, as was most often the case, the concept may still be used in the background of an explanation of his attempt.

Indeed, recent research quite persuasively places Držić within a wider web of historical figures that may have conspired in a lengthy conflict, namely in the antagonism of the two powerful Ragusan clans: the Bobaljić and the Gundulić.³⁸ Being a well-travelled man of the world (and theatre) and a self-made persona, and having authored the letters that, despite their apparently outlandish ambition, indeed show a grasp of the larger movements in the public arena of his age, Držić, sought to inscribe himself into a particular cultural system of meanings. His attempt, therefore, becomes less blatantly foolish or incompatible with political reality of Cosimo Medici's Florence and instead shows Držić daring to assume some agency. And if completion escaped him, for reasons outside of his control as much as his own shortcomings, some abstract potential can nonetheless still be read into the attempt.

Even though the insurgent effort evidently failed in the end, the fact remains that an individual who was officially supposed to be relatively powerless in his own surroundings managed to reach and – however briefly – hold the attention of none other than the Duke of Florence. Mid-16th century Ragusan citizens, the class Držić belonged to, are remembered in history as a relatively stable group, at peace with their prescribed status due to their relatively easy access to economic advancement secured for them by the ruling aristocracy. It is very possible the Ragusan authorities never found out about Držić's Florentine episode, as the secret council records where an attempted treason would have been discussed do not mention him at all.³⁹ There is, likewise, the question of his connections. Our inability to clearly trace the network he could have been involved in certainly does not prove that such network never existed – but then again, neither does it disprove that he was acting alone. What we do have are these letters, so peculiarly disconnected from other historical proof, or from the received reconstructions of Držić's biography. It can be frustratingly difficult to guess what the powerless in the past thought, or how and if they saw any possibility for action. And even though Marin Držić is today anything but a forgotten and invisible person, in his historical context, and

38 See: Nenad VEKARIĆ, "Držićeva firentinska urotnička epizoda: dio plana Bobaljićeva klana da razvlasti Gundulićev klan", in *Putovima kanonizacije*, eds. N. BATUŠIĆ – D. FALIŠEVAC, pp. 866–875.

39 Lovro KUNČEVIĆ, "Urota", in *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), p. 843.

especially towards the end of his life, he was a man of no great importance, what the outcome of this episode also clearly confirms. But by acting through these letters, apparently against the odds and for a very brief moment, he must have believed he possessed political agency.

The question of how Držić's art is connected to the political aspirations of its creator remains a pressing one. It is, indeed, tempting to conflate an attitude that apparently wishes to do away with a repressive regime with the more plays that precede the conspiratorial letters. However, as Kunčević argues, affirming that Držić had infused his art with political dissatisfactions explicitly voiced in the conspiratorial letters, assumes a long continuity of ideas in the life of the author.⁴⁰ Although that does indeed remain a possibility, it seems to be a highly simplified one, especially if we take into account that the period in-between creating the texts of the plays and the texts of the letters was ten to even fifteen years. Kunčević further reasons that another precarious assumption is that the conspiratorial letters are in any way a direct route to the private thoughts and attitudes of Marin Držić the man, mainly because conspiracy letters belong to a highly tendentious "genre."⁴¹ What Držić was practicing in the letters was the art of persuasion and it is legitimate to assume he moulded reality to suit his goal: winning the Duke's consent. The importance of Držić's conspiracy episode for the study of his literary output lies primarily in illustrating his political views. And these views were seemingly never far from the realisation that to act politically, one must allow oneself a dose of theatricality.

4. Conclusion: Držić for all ages

Taking into consideration complex political conditions in early modern Republic of Ragusa, theatricality can be said to have constituted an integral part of its reality. Within the space of the City, residents and newcomers alike participated in the performance of a successful state that relied heavily on repressive measures from the government which sought to stabilise any manner of difference of thought. But being Ragusan also meant being mobile and accepting mobility, as the City itself grew on and benefited from such practices. Mobility was what brought theatre into the City in the first place and what was mirrored in the plays, what provided their

⁴⁰ Ibidem, pp. 843–844.

⁴¹ Ibidem.

richness and ensured a potential for jest and the questioning of official norms. And in those most complex cases, such as Držić's plays, a theatrical understanding of reality implied an awareness of the need to embrace the ambiguities of Ragusan identity where an important part of maintaining liberty was a knowledge of a way in which to perform it.

Much like other major Renaissance authors, Držić and his works are in the imagination of his own culture ripe with interpretation. In Držić's case, the abundance of interpretation was often outwardly politicised. The early modern playwright exists on the intertextual plane where multiple and opposing discursive practices meet and clash. His works and his historical persona alike keep absorbing the commentary produced by years of study. The accounts about him and his time equally speak about their own conditions of production and cultural context, politicising the realm of art. In the latest considerations and in instances of international promotion, Držić is presented on a par with Shakespeare and the rest of Renaissance drama, hence becoming a part of a new Croatian cultural self-fashioning. Indeed, Držić and Shakespeare, as distant and as disparate as they may be, each possess something comparable to the trans-historical appeal that Jan Kott discerns in the latter, who is "like the world, or life itself. Every historical period finds in him what it is looking for and what it wants to see."⁴²

The paramount context of the early modern Republic of Ragusa influenced Držić and his works alike, and likely fascinated him. He dramatised it in his works and was absorbed in it to such an extent to decide and intervene into it, thus committing the ultimate political *faux pas*: a serious conspiracy. The seriousness of this attempt, was, however, paradoxically conditioned by his engagement with early modern theatricality. In utilising this approach, Držić likely became highly sensitised to the instabilities a seemingly well-ordained society had at its core. His characters, clamouring in a multitude of accents, languages or appropriated expressions, voice the polyphony that, in its wild diversity, could never have been subsumed under the straightforward and conservative designation "Ragusan." He was far from a revolutionary thinker, though, and the political plans he exhibited in his conspiracy letters could likewise be deemed as ultimately conservative. What the letters do bring – and this is the point where they indeed converge with his theatrical output – is a step towards change, a recognition that an alternative is possible, however difficult it may be to realise it.

⁴² Jan KOTT, *Shakespeare Our Contemporary* (London: Routledge, 1974 [1964]), p. 5.

SUMMARY

A small and successful mercantile republic in the south-east Adriatic based around the city of Dubrovnik, Ragusa occupied the southernmost region of today's Croatia and in early modernity played an important role in the arrangement of political and economic forces in the Mediterranean and the Balkans. Its citizens built a society deeply reliant on perpetual staging of its internal order and hierarchy and the processes of cultural and political othering. Ragusa flourished economically and culturally while the pro-Ottoman orientation of its government was at its strongest. Literary and theatrical production in Ragusa also thrived: controlled by the state, it often promoted a discourse of patriotic libertarianism similar to the one that ensured Ragusan diplomatic success.

In these prosperous and seemingly stable times, in the summer of 1566, Marin Držić, a Ragusan playwright, poet and priest decided to take diplomacy into his own hands. He addressed a string of conspiratorial letters to Cosimo I de' Medici in which he sought patronage in an attempt to overturn Ragusa's government. A highly controversial part of the author's legacy, the letters were discovered only in 1930 in the Florentine State Archive. This discovery had a considerable impact on the image of the author in the history of literature and in cultural imagination alike. This article examines Držić's conspiratorial episode in the context of early modern Ragusa and its reception in scholarship, arguing for a more nuanced view of civic agency and personal ambition.

RESUMÉ

Malá a úspěšná kupecká republika Ragusa (Dubrovník) v nejjižnější části dnešního Chorvatska hrála na počátku raného novověku důležitou roli při utváření politických a ekonomických sil v oblasti Středomoří a Balkánu. Její obyvatelstvo vytvořilo společnost hluboce závislou na neustálé dramatizaci vnitřní hierarchie a procesů kulturních a politických proměn. Ragusa hospodářsky a kulturně rozkvétala v době, kdy její vláda zastávala prootomanskou politiku. Tehdy dosáhla vrcholu svých sil. Prospívalo to také literární a dramatické tvorbě v Raguse: kontrolované státem často prezentovaly vlastenecké libertiánství podobné tomu, jaké zajistilo Raguse diplomatický úspěch.

Během této prosperující a zdánlivě stabilní doby se v létě 1566 Marin Držić – dubrovnický dramatik, básník a kněz – rozhodl vzít diplomacii do svých rukou. Poslal tajně sérii dopisů Cosimo I de' Medici, u něhož hledal podporu ke svržení dubrovnické vlády. Tyto dopisy – velmi kontroverzní část autorovy pozůstalosti – byly objeveny ve florentském Státním archivu až v roce 1930. Tento objev měl významný dopad na vnímání Držiće a jeho místo v dějinách literatury, stejně jako v kulturní imaginaci. Článek zkoumá tuto Držićovu konspirační epizodu v kontextu raně novověké Ragusy (Dubrovníku) a její odraz ve vědeckém bádání. Přimlouvá se za citlivější pohled na městskou vládu a osobní ambice.

STUDIE

Obraz muslimské společnosti v Bosně a Hercegovině na stránkách *Sarajevského listu* (1881–1891)¹

MIHAD MUJANOVIĆ

Ústav světových dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Image of Muslim Society in Bosnia and Herzegovina in the pages of *Sarajevski list* (1881–1891)

This article sketches in the image of Muslims in Bosnia and Herzegovina in the newspaper *Sarajevski list*, the official gazette of the Austro-Hungarian occupation government, at the turn of the 19th and 20th centuries. The study is temporally circumscribed to the period from the establishment of the above-named gazette to the founding of the newspaper *Bošnjak*, the first modern Muslim periodical in the country. Its analysis focuses on the quantity of reports on Muslims, the content, extent, and diction of official and non-official messages and, finally, also on the relevance of this reporting in relation to Muslim everyday life. The reports dedicated to the Islamic faithful are set into the broader context of building a state administrative apparatus which was governed by the Land Government in Sarajevo, and an ideological framework that was significantly influenced Benjámín Kállay, the

1 Tento článek byl vydán s finanční podporou grantu poskytnutého GA UK č. 696119 *Soukromý a veřejný život muslimů v Bosně a Hercegovině na přelomu 19. a 20. století* řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Austro-Hungarian minister of finances and informal governor of Bosnia and Hercegovina at that time.

Key words: Austro-Hungarian Empire, Bosnia and Herzegovina, Muslims, Bosniaks, Sarajevo

Bosna a Hercegovina vstoupila po rakousko-uherském záboru roku 1878 do neobvyčejně dynamické fáze hospodářského a společenského vývoje. Její konfesně pestrá společnost byla nucena v krátké době přijmout významné civilizační změny, které ji více přiblížily středoevropskému způsobu života a myšlení. Okolnostmi vynucená a charakterem překotná a dynamická „europeizace“ zasáhla i místní muslimskou komunitu, třebaže ta ji zprvu odmítala.

Jakými konkrétními vývojovými proměnami bosenští muslimové v této době procházeli, je ale obtížné zhodnotit, neboť dostupné prameny jsou v tomto ohledu přespříliš skoupé a kusé. Jedním z mála informačních zdrojů je dobový tisk, a to zejména oficiální. V předloženém článku proto budeme hlouběji rozebírat jediné úřední periodikum v Bosně a Hercegovině, distribuované od začátku okupace do konce první světové války, ovšem pouze v období mezi lety 1881 a 1891, než začal vycházet první moderní muslimský list *Bosňák* (*Bošnjak*, 1891–1910). Naším cílem bude vysledovat, jaké zprávy o muslimech jsou otiskovány a v jaké frekvenci, zdali v nich lze vyzorovat určité ideové zaměření a jednotný postoj, ať již ze strany redakce, tak samotného okupačního režimu. V neposlední řadě bude zkoumána i sama forma periodika, jak se proměňovala v čase a jakým potřebám byla přizpůsobována.

Sarajevský list (*Sarajevski list*, 1881–1918) coby věstník Zemské vlády pro Bosnu a Hercegovinu začal vycházet v srpnu 1881.² Jeho činnost bezprostředně navazovala na *Bosensko-hercegovské noviny* (*Bosansko-hercegovacke novine*, 1878–1881) vydávané v Sarajevu několik prvních let po obsazení města rakousko-uherským vojskem.³ Změnu názvu redakce zdůvodňovala významnou proměnou perio-

2 Roč. 4, č. 62 (3. 8. 1881) – roč. 41, č. 238 (2. 11. 1918). Odpovědným redaktorem byl do roku 1912 Ivan Vasin Popović. List vycházel třikrát týdně, v úterý, ve čtvrtek a v sobotu. Od roku 1891 se v názvu listu (vyjma večerních vydání) nacházel nový zemský znak. Srov. Todor KRUŠEVAC, *Bosansko-hercegovacki listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978, s. 85–93 („Sarajevski list“).

3 Roč. 1, č. 1 (1. 9. 1878) – roč. 4, č. 61 (31. 7. 1881). Šéfredaktorem a odpovědným redaktorem byl Čech Jan Lukeš (1841–1899), od č. 106 roku 1879 Vojtěch Lukeš, od č. 58 roku 1880 pak Ivan Vasin Popović (1851–1915). Popović, Srb původem z Bačky, se na základě konkurzu stal v půli roku 1880 ředitelem zemské tiskárny (do 1890) a zároveň šéfredaktorem úředního listu.

dika; původní název byl údajně příliš dlouhý a neumožňoval paralelní verzi v latině a cyrilici, týdenní frekvence tisku se zvýšila ze dvou čísel na tři, mírně také narostl jeho obsah a počet rubrik, zato se ale zmenšil formát. Současně došlo k přemístění redakce, a to v návaznosti na přesun zemské tiskárny,⁴ na novou adresu na tehdejší Filipovičově náměstí (od roku 1910 náměstí Františka Josefa I., dnes Rakouské náměstí). Jedním z nevyslovených důvodů transformace tiskového orgánu Zemské vlády v Sarajevu byla snaha distancovat se od přechodného období po zaboru osmanské provincie, kdy list plnil zejména propagandistickou funkci nově se ustavujícího režimu a legitimizoval represivní postup okupační správy. Tuto domněnku je možné opřít o samu skutečnost, že noviny do odchodu nesmlouvavého velitele intervenčních vojsk, generála chorvatského původu Josipa Filipoviće, v prosinci 1878 vycházely pouze v latině, místním obyvatelstvem dosud téměř neznámé, a to německy a chorvatsky v pravopisu tzv. záhřebské školy. Záměrným opomíjením cyrilice a arabského písma dal nový režim okatě najevo, že o komunikaci se čtyřmi pětinami populace, tj. pravoslavnými a muslimy, nestojí. Užívání cyrilice se nakonec přece jen podařilo znovu zavést do praxe, ale arabské písmo bylo zavrženo natrvalo. Nutno však podotknout, že jak *Bosensko-hercegovské noviny*, tak *Sarajevský list* byly určeny primárně zaměstnancům Zemské vlády, většinou pocházejícím z Předlitavska, a teprve potom širšímu čtenářskému publiku. Míra ngramotnosti v Bosně a Hercegovině tehdy dosahovala téměř sta procent – ještě na přelomu století latinku nebo cyrilici neovládalo devět z deseti lidí. Čtení denního tisku se tedy mohly oddávat jen vzdělanější měšťské vrstvy, analfabetům byly noviny předčítány. Do poloviny 80. let 19. století přitom v Bosně a Hercegovině vycházel jen velmi omezený počet tiskovin (delší trvanlivost měly pouze soukromé listy *Bosnische Post* a *Vatan/Waṭan*, založené roku 1884 a vydávané v němčině, resp. osmanské turečti-

Vedle toho redigoval oficiální kalendář *Bosňák* (*Bošnjak*, od 1883). Do roku 1880 *Bosensko-hercegovské noviny* vycházely jako týdeník, poté se tiskly dvakrát týdně. Zprvu byla používána jen latinka, od posledního čísla roku 1878 se vyskytovaly i příspěvky v cyrilici. Srov. Todor KRUŠEVAC, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, s. 74–84 („Bosansko-hercegovačke novine“).

4 Tiskárnu roku 1866 založil novosadský Němec Ignaz/Ignjat Soppron (1821–1894), který přišel do Sarajeva na pozvání bosenského valího Šerifa Osman-paši. *Sopronova pečanja* téhož roku přešla do vlastnictví vilájetské správy a nově se nazývala *Vilajetska pečatnja* (od 1868 *Vilajetska štamparija*). V srpnu 1878 tiskárnu převzala okupační moc (nazvána *Cesarsko-kraljevska vladina tiskarna*, od 1881 *Zemaljska tiskara*, od 1883 *Zemaljska štamparija*). Srov. Đorđe PEJANOVIĆ, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*, Sarajevo 1952, s. 12–16. Tiskárna nejprve sídlila na náměstí Atmejdana (od 1878 jeho část nesla název Filipovičovo náměstí, a to do roku 1881 v původním objektu, pak v jiném), od konce listopadu 1885 v nové budově Zemské vlády v lokalitě Musala, od roku 1889 ve vedlejšímu objektu na Musale.

ně, a *Sarajevska vila*, vycházející od roku 1886), které zároveň od roku 1881 podléhaly preventivní cenzuře.⁵

Redakce *Sarajevského listu* pokračovala v zavedené praxi, kdy úřední texty – vládní nařízení a vyhlášky, soudní usnesení a oznámení (povětšinou dražby nemovitého majetku) – vycházely německy s překladem do pravopisně nevyhraněného „srbo-chorvatského“ jazyka s ijekavskou reflexí jatu v latince a cyrilici. Latinská a cyrilská verze se přitom nepatrně lišily v pravopisu, latinka více tíhla k jazykové situaci v chorvatském prostředí (Chorvatsku-Slavonii), cyrilice zase k srbskému jazykovému okruhu. Nejvíce patrné to bylo při psaní cizích jmen, kdy Chorvaté zachovávali původní tvary, kdežto Srbové je důsledně transkribovali. Samotné články pak vycházely buď v latince, anebo v cyrilici. Postupem času ale bylo od morfologického (etymologického) pravopisu záhřebské školy upouštěno. Němčina byla z listu vytěsněna v únoru 1884 (vyjma občasných inzerátů), kdy ostatně došlo i k řadě dalších změn. Mimo jiné se zvětšil formát novin, slovanské dialekty v Bosně a Hercegovině byly od té doby souborně označovány za (bosenský) zemský jazyk a drtivá většina textů se důsledně tiskla paralelně v latince a cyrilici v oddělených sloupcích.

V průběhu 80. let docházelo k časté obměně rubrik. Od zavedené praxe uveřejňování protokolů z jednání sarajevského městského zastupitelstva bylo upuštěno (v polovině roku 1885), zcela se vytratily vládní nařízení a vyhlášky, dosud často publikované v celém rozsahu (do roku 1884). Zato velký prostor byl vyčleněn zápisům do nově budovaného katastru (od roku 1884). Rubrika *Ze soudní síně* neměla dlouhého trvání (1884–1885), částečně ji však nahrazovaly policejní výkazy a hlášení. Přechodně se objevovaly soupisy lidí, kteří přijeli vlakem do Sarajeva a vykazali se platným povolením. Později se objevovaly seznamy hostů ubytovaných v sarajevských hotelích. V první polovině 80. let se ujal rubriky *Zdravotní situace v zemi* (od roku 1883) a *Výkaz narozených a zemřelých v Sarajevu* (od roku 1884), které poté vycházely pravidelně několik dekád.

Zprávy úřední povahy ve sledovaném období zabíraly jen okrajovou plochu novin, povětšinou část první strany a jeden až jeden a půl strany na konci každého

5 *Naredba zemaljske vlade od 30. oktobra 1881. Br. 26074 u pogledu umnožavanja književnih i umjetničkih proizvoda i trgovine s tim predmetina*, Sarajevski list, 20. 11. 1881, s. 1–2, a znovu 23. 11. 1881, s. 1–2. Na příkladu tohoto nařízení je patrné, nakolik se lišil jazykový standard *Sarajevského listu* a úředních tiskovin Zemské vlády. Jestliže první usiloval o co nejvěrnější lokalizaci textů, druhý bez ohledu na místní odlišnosti prosazoval chorvatský standard. *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu glede umnožavanja literarnih i umjetničkih proizvodina i trgovine s timi predmeti*, Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1881.

vydání. Na poslední, obvykle čtvrté stránce, se vyskytovaly i různé inzeráty, nejčastěji propagující zboží z dovozu či méně obvyklé služby.

Nepoměrně více prostoru dostávaly neúřední příspěvky věnující se dění v Evropě a na dalších kontinentech, ponejvíce na Balkáně a v přilehlých regionech, a konečně v samotné Bosně a Hercegovině. Zprávy z ciziny byly přebírány ze zahraničních tiskovin a poslaných telegramů a veskrze odrážely závažnost dění v jednotlivých částech světa, byť z evropského náhledu. Nelze pominout, že v první polovině 80. let byl velký zájem věnován událostem v koloniích evropských mocností, zejména těm, kde převládalo muslimské obyvatelstvo. Od roku 1881 bylo pravidelně a obšírně referováno o dění v Egyptě a Súdánu, kde vypuklo protibritské povstání a nato vznikl mahdistický stát. Roku 1885 pak byly bedlivě sledovány srbsko-bulharské vztahy, zejména s ohledem na Východní Rumélii⁶ a následnou válku mezi těmito zeměmi, nicméně ani poté nebyla nouze o zprávy z politického života obrenovičevského Srbska a integrujícího se Bulharska, kde došlo k převratu a změně na vládnoucím trůnu. Své místo měly i zprávy z osmanské říše, konkrétně černo-horského pomezí, Makedonie a Kréty, kde rostlo napětí mezi křesťany a muslimy, ale též z Afghánistánu, na jehož území se protínaly zájmy Ruska a Velké Británie. V druhé polovině 80. let podrobnějších zpráv ubývalo, což se týkalo hlavně kolonií, a nahradily je noticky popisující dění v Evropě.

Při letním srovnání sousedních oblastí Bosny a Hercegoviny překvapivě vyplývá, že *Sarajevský list* nejpodrobněji informoval o situaci v Srbsku, jehož elity se přitom několik desetiletí pokoušely o připojení Bosny k Srbskému knížectví a zprvu odmítaly rakousko-uherskou okupaci, svůj postoj ale přehodnotily pod vlivem nových geopolitických okolností. U východního souseda se rozebíraly nejen bouřlivé politické změny, ale též společenské a ekonomické trendy. Nechyběla ani srov-

6 Srov. *Plovdiv...*, *Sarajevski list*, 25. 9. 1885, s. 1–2. (převrat ve Východní Rumélii a smířlivý postoj vlády k muslimům) *Statistički podatci u Ist. Rumeliji*, *Sarajevski list*, 25. 9. 1885, s. 3. (údaje o rozloze a populaci Východní Rumélie) *Sofija...*, *Sarajevski list*, 30. 9. 1885, s. 1. (muslimové Východní Rumélie zakládají domobranu, vláda žádá odzbrojení) *Plovdiv...*, *Sarajevski list*, 12. 3. 1886, s. 1. (šeyhülislam vyslal zmocněnce do Plovdivu, aby dojednal status islámských nadací v nových poměrech a muslimy odradil od emigrace) *Plovdiv...*, *Sarajevski list*, 26. 5. 1886, s. 1. (Řekové a muslimové Východní Rumélie se rozhodli bojkotovat volby) *Golemo sabranije*, *Sarajevski list*, 10. 11. 1886, s. 2. (shromáždění, které mělo vybrat nového knížete, se účastnilo i několik muslimů, většinou muslimské kruhy ale volby bojkotovaly)
Zajímavý byl případ několika desítek muslimských vesnic a osad v jižních Rodopech, které odmítly začlenění do Východní Rumélie a následně ignorovaly i její spojení s Bulharskem. Neústupnost této tzv. Tamrašské republiky a Kardžalské oblasti nakonec slavila úspěch a roku 1886 se obě území znovu dostala pod přímou správu sultána.

nání vývoje v Srbsku a Bosně a Hercegovině, zejména v hospodářské oblasti.⁷ Naopak události v Chorvatsku a Dalmácii, s nimiž Bosna a Hercegovina sdílela větší část svých hranic, však vyjma povšechných zpráv z politického života nebyly detailněji reflektovány. Černá Hora, s níž měla Zemská vláda v Sarajevu nejproblematictější vztahy, se na stránky novin dostávala hlavně ve spojitosti s příhraničními půtkami na pomezí Skadarského vilájetu, Kosovského vilájetu (na území bývalého Novopazarského sandžaku) a Hercegoviny, nebo přetrvávajícím nepřátelstvím mezi křesťany a muslimy.⁸

Výběr zpráv z domova odpovídal o poznání více vkusu redakce novin. Vedle obligátních novinek, které se týkaly každodenní činnosti okupační správy, včetně jejího úřednického aparátu (cest, svateb, dovolených, onemocnění a úmrtí vrcholných představitelů režimu), a jí dosažených úspěchů (otevírání škol, nových veřejných budov a dopravních komunikací), bylo možné nalézt zprávy ryze civilní a soukromé. K tomu je třeba uvést, že noviny záměrně opomíjely informace svědčící

7 Srov. např. *Društveno i ekonomsko stanje Srbije*, Sarajevski list, 24. 7. 1883, s. 1, 26. 7. 1883, s. 1, 28. 7. 1883, s. 1–2, 31. 7. 1883, s. 1, 2. 8. 1883, s. 1, 4. 8. 1883, s. 1, 7. 8. 1883, s. 1–2; *Poreza u Kraljevini Srbiji*, Sarajevski list, 28. 6. 1889, s. 2–3.

8 Srov. *Razbojnički napadaj*, Sarajevski list, 8. 9. 1883, s. 1 (loupežné přepadení Černohorců v okrese Foča); *Razbojnici*, Sarajevski list, 11. 7. 1884, s. 3; *Razbojnički upadaj*, Sarajevski list, 22. 4. 1885, s. 2 (čtyřlenná četa přešla z Černé Hory na území Bilecí). Rok 1884 byl přelomový v boji s loupeživými bandami po celé zemi. V jejich řadách působili křesťané, ale i muslimové. Zemská vláda za cenu nasazení velkého počtu represivních složek a ukládání drakonických trestů zločincům i jejich pomahačům dosáhla kýženého úspěchu a bezpečnostní situace v Bosně a Hercegovině se znatelně zlepšila.

Nezvanično: Iz Skadra..., Sarajevski list, 22. 6. 1884, s. 1 (útoky ze msty mezi Černohorci a muslimy z Gusinje); *Skadar...*, Sarajevski list, 2. 5. 1886, s. 2 (obyvatelé Plavu a Gusinje odmítají územní ústupky vůči Černé Hoře); *Skadar...*, Sarajevski list, 16. 6. 1886, s. 2 (muslimové z území postoupeného Černé Hoře protestují, odmítají sloužit v armádě a posílat děti do škol); *Cetinje...*, Sarajevski list, 11. 7. 1886, s. 2 (černohorskou hranici na severu napadlo na 2 000 muslimů, 40 bylo zadrženo); *Skadar...*, Sarajevski list, 6. 8. 1886, s. 2 (muslimové Kolašinu odmítají územní ústupky vůči Černé Hoře, osmanská říše na místo posílá vojsko); *Cetinje...*, Sarajevski list, 17. 9. 1886, s. 2 (osmanské vojsko uklidňuje situaci v albánských oblastech, hranice s Černou Horou ještě není vyměřena); *Skadar...*, Sarajevski list, 12. 12. 1886, s. 1 (z Ulcinje se vystěhovalo 700 muslimů do osmanské říše a další přibývají, z Bulharska se naopak masově vracejí Černohorci); *Ulcinj...*, Sarajevski list, 16. 2. 1887, s. 2 (z Ulcinje se brzy vystěhují všichni muslimové); *Skadar...*, Sarajevski list, 10. 8. 1887, s. 1–2 (krvavé střety Albánců a Černohorců na hranicích); *Skadar...*, Sarajevski list, 18. 1. 1888, s. 2 (nevraživost muslimů vůči křesťanům v albánském prostředí); *Skadar...*, Sarajevski list, 10. 6. 1888, s. 2 (černohorská četa zaútočila na albánskou svatbu na osmanském území); *Nezvanično: Beč...*, Sarajevski list, 25. 7. 1888, s. 1 (útoky ze msty mezi Černohorci a Albánci v Ulcinji); *Nezvanično: Skadar...*, Sarajevski list, 29. 12. 1889, s. 1 (napětí mezi muslimskými dosídlenci a starousedlíky v albánských krajích, někteří se vracejí zpět); *Cetinje...*, Sarajevski list, 1. 4. 1891, s. 2 (Albánci z Gusinje pronikli na území Černé Hory).

o nedůvěře místního obyvatelstva či přímo jeho odporu vůči novému režimu.⁹ Např. povstání pravoslavných a muslimů ve východní Hercegovině, spojené s vyhlášením branného zákona na podzim roku 1881, jež dosáhlo vrcholu v březnu roku následujícího, mohl vysledovat jen bedlivý čtenář, a to pouze v náznacích.¹⁰ Situaci v neklidné Hercegovině obsáhleji popsal teprve na podzim roku 1882 krátce předtím jmenovaný společný ministr financí a neformální suverén Bosny a Hercegoviny Benjámín Kállay v rakousko-uherských delegacích.¹¹ Nutno dodat, že povstání významně ovlivnilo podobu habsburské správy v zemi a její přístup k místním konfesním skupinám. Vedle ryze vojenského charakteru okupace se pozvolna začaly uplatňovat i civilní prvky řízení: ve druhé polovině roku 1882 byla reorganizována Zemská vláda a zaveden úřad civilního adlata, druhého muže Zemské vlády a nejvýše položeného úředníka, dále též byla upravena působnost krajských a okresních úřadů a zároveň soudů.¹²

Z místních komunit noviny okatě preferovaly nejpočetnější, srbskou pravoslavnou pospolitost, zřejmě kvůli osobě šéfredaktora, a hned za ní katolickou. To platilo zejména pro období, kdy pozici civilního adlata zastával uherský šlechtic srbského původu Fedor Nikolić (1882–1886). Nikolićovo odvolání, které ostatně historiografie dosud neobjasnila, zřejmě nesouviselo s jeho neskrývaným národním

9 Např. zcela chyběly zprávy o petici sarajevských muslimů z roku 1886 proti přeměně hřbitova Čekrčinica v držení islámské nadace, vakufu, na městský park a za prosazení samosprávy do ústřední vakufské organizace. Ani zmínka nepadla o pobouření sarajevských muslimů z roku 1890, kteří si stěžovali na přestup nezletilé Uzeify Delahmetovićové, posluhovačky v domě městského zastupitele Esad-ef. Kuloviće, do římskokatolické církve. Následkem jejich aktivity pak došlo ke schválení vládního nařízení o konverzích (1891), jež významně ztěžovalo proces změn vyznání.

10 Ve všech otištěných textech se hovoří pouze o povstání, a to bez jakéhokoli geografického určení. Taktéž chybí zprávy o jeho rozsahu, počtu ozbrojenců na obou stranách, velikosti ztrát na životech a majetku. Nikde nepadla ani zmínka o vyhlášení amnestie pro povstalce. *Zvanično*, Sarajevski list, 19. 3. 1882, s. 1 (převzatá zpráva z budapeštských novin, které informovaly o dobytí povstaleckého centra v obci Krivošije a uvolnění 8 milionů zlatých na vojenské operace); *Centinje*, Sarajevski list, 24. 4. 1882, s. 2 (převzatá zpráva z Hlasu Černohorice, která zdůrazňovala neutralitu Černé Hory a vyslovila přání, aby povstání co nejdříve skončilo).

11 *Iz delegacije*, Sarajevski list, 12. 11. 1882, s. 2–3.

12 Ministr Kállay se na počátku svého mandátu zaměřil na dva aspekty správy Bosny a Hercegoviny: reorganizovat administrativní aparát tak, aby se zvýšila jeho efektivita a činnost úřadů odrážela potřeby obyčejných lidí, přičemž hlavní díl odpovědnosti měla převzít Zemská vláda v Sarajevu, a soustavně zlepšovat hospodářskou situaci v zemi. Srov. *Iz delegacije*, Sarajevski list, 15. 11. 1882, s. 2.

Nastalé změny v systému řízení země byly tlumočeny obyvatelstvu skrze obsáhlý text uveřejněný v cyrilici a na pokračování v *Sarajevském listu – Nekoliko riječi o našoj upravi (Pisano za narod)*, Sarajevski list, 15. 11. 1882, s. 1–2, 17. 11. 1882, s. 1–2, 19. 11. 1882, s. 2–3.

a náboženským citěním, ale spíše s velkopanskými manýrami, které byly v přímém kontrastu se skromností a devótností jeho nástupce Huga Kutschery. Častěji se v *Sarajevském listu* informovalo o náboženských svátcích pravoslavných (oslavách dne sv. Sávy a sv. Jiří, Velikonoc, procesích aj.) než katolíků (Velikonocích a pod vlivem přistěhovalců i Vánocích). Četnější byly zmínky o vysokých duchovních představitelích pravoslavné církve než katolické, např. mnohem více se psalo o aktivitách dabrobosenských metropolitů Savy Kosanoviće a Georgije Nikolajeviče a metropolity hercegovsko-zahumského Leontije Raduloviće než vrhbosenského arcibiskupa Josipa Stadlera.¹³ Rovněž se častěji vyzdvihovala činnost nově založeného pravoslavného bohosloveckého učiliště v Reljevu a jednotlivých pravoslavných obcí. Noviny pravidelně přinášely zprávy o otevírání nových kostelů. Pozornosti se dostalo taktéž pravoslavným patriarchům ve Sremských Karlovcích, resp. neshodám kolem jejich voleb. Je třeba vzít na vědomí, že okupační režim podnítil vznik nezávislé pravoslavné i katolické církevní provincie v Bosně a Hercegovině, které po skončení osmanské vlády teprve musely budovat své materiální zázemí a dotvořit síť modliteben.

Zmínky o muslimech (dobovým jazykem *m/Muhamedanci*, *m/Muhamedovci*, řidčeji *Turci*, výjimečně *m/Musloman*) byly sporadické a jednoznačně neodpovídaly jejich početnosti a významu v Bosně a Hercegovině; rok po záboru země islámští věřící tvořili 39 % populace, roku 1885 v důsledku vystěhovalectví a dosídlování katolíků jen 37 % a roku 1895 pouze 35 %.¹⁴ Tuto skutečnost nicméně nelze připisovat averzi redakce vůči nim, ale především její neochotě poznat a pochopit islámskou společnost. K muslimům bylo ve shodě s ideologickým rámcem působení Zemské vlády – jehož finální podobu mu vtiskl Benjámín Kállay – přistupováno korektně a nestranně, ale bez zjevných sympatií a s jistou mírou odměřenosti. Muslimové se na stránkách periodika proto objevovali především v souvislosti s úřední agendou, oficiálními manifestacemi, návštěvami a recepcemi anebo jmenováními do civilních nebo církevních funkcí. Zpráv věnovaných ryze muslimským událostem bylo poskrovnu. Pravidelné zmínky se týkaly jen muslimských svátků, tj. kdy začíná a končí ramadán a s ním související svátek obětí (*Kurban-bajram*, *Hadži-*

13 Noviny zachytily uvedení obou nejvyšších duchovních představitelů do úřadu, ale popisu dalších Stadlerových aktivit se z nejasných důvodů vyhýbaly. Srov. *Osvećenje i rukopoloženje Save Kosanovića...*, Bosansko-hercegovačke novine, 14. 4. 1881, s. 2–3; *Svečanosti pri rukopoloženju presv. gosp. nadbiskupa J. Stadlera*, Sarajevski list, 18. 1. 1882, s. 2–4.

14 (1879) *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu*, Sarajevo 1880; (1885) *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo 1886; (1895) *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, Sarajevo 1896.

bajram). Zřídka se vyskytovala stručná oznámení o pouti do Mekky a s tím spojenými oslavami přerušení půstu (*Ramazan-bajram*). Zemské předpisy přitom upravovaly, že „mohamedáni“ mají nárok na osm dní pracovního volna v roce, z toho čtyři dny připadly na *Kurban-bajram*, tři na *Ramazan-bajram* a jeden na oslavu Muhammadova narození (*Mevlud-šerif*), což výrazně zaostávalo za 24–27 dny odpočinku pro katolíky a 26 dny pro pravoslavné.¹⁵

Jak bylo naznačeno výše, muslimové byli v *Sarajevském listu* zmiňováni především v souvislosti s výkonem jejich úřednické funkce. Veškerou zemskou správu, počítaje v to i učitele, lékaře a právníky, zajišťovali od habsburského záboru cizinci přišlí z jiných částí říše, ovšem vyjma funkcí starostů, městských a obecních zastupitelů a omezeného počtu pomocných pracovníků, které byly přenechány místním. S ohledem na skutečnost, že ve městech a městsech významně převládali muslimové, tyto posty připadly zpravidla jim. V polovině 80. let zastávali muslimové úřad starosty ve 37 městech a městsech z celkových 43.¹⁶ Ukázkovým příkladem bylo sarajevské městské zastupitelstvo,¹⁷ kde měli islámští věřící významné zastoupení (zprvu jen třetinové, nato poloviční) a zaručený post starosty. Do poloviny roku 1885 byly pravidelně uveřejňovány obsáhlé protokoly z jednání sarajevského zastupitelstva. Čtenáři se tak mohli dozvědět nejen o konkrétních aktivitách městské samosprávy, ale také o způsobu jejího fungování. Roku 1884 byl přijat nový statut města (upraven 1899), který mírně rozšiřoval pravomoci zastupitelstva a zvětšoval počet jeho členů (třetinu vybírala Zemská vláda a zbytek voliči). Pozor-

15 Srov. např. *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 3. aprila 1884., br. 7033, kojom je izdan naputak o uvođenju školskih praznika*, Službeni dodatak Školskog vjesnika, februar 1894, s. 44–47.

16 *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1886*, Sarajevo 1885.

Do vedení měst byli zpravidla vybíráni představitelé místních honorací, z muslimů nejčastěji majetní velkostatkáři (jak patrně z užívaného čestného titulu *beg* nebo *aga*), obchodníci a islámští učenci (s titulem *efendija* neboli *ef.*), kteří se stavěli loajálně k nové státní moci, případně s ní udržovali čilé obchodní styky.

17 Sarajevo bylo první město v zemi, v němž byla obnovena místní samospráva, byť podléhala dozoru vládního pověřence. Generál Josip Filipović vydal příslušný rozkaz již 20. 8. 1878, den po obsazení metropole. Na personálním složení zastupitelstva (*beledija*) se podepsala generálova neolibost vůči muslimům, ale i snaha udržet jistou kontinuitu moci: z 18 jeho členů bylo 6 pravoslavných, 4 katolíci, 3 židé a 5 muslimů (mezi nimi velkostatkáři, obchodníci a soudci, někteří již dříve činní ve správním aparátu města, konkrétně Mustaj/Mustafa-beg Fadilpašić, Sunullah-ef. Sokolović, Ragib-ef. Čurčić, Vejsil-ef. Svrzo a Asim-ef. Ridža(I)ić Uzunić; Uzuniće a Svrzo roku 1879 nahradil Mustafa Bakarević a Esad-ef. Ridža(I)ić Uzunić; od roku 1880 se jednání účastnil i Ahmed-aga Kajmaković), ovšem muslimská komunita tvořila asi 70 % městské populace. Post starosty až do své smrti zastával Mustaj-beg Fadilpašić (1878–1892), jeden z nebohatších pozemkových vlastníků v zemi.

nosti neušly ani volby do tohoto orgánu v letech 1884,¹⁸ 1887¹⁹ a 1890²⁰. Pro srovnání uvedme, že první volby do městského zastupitelstva v Mostaru, druhého největšího města v zemi, proběhly až roku 1891, krátce po vyhlášení nového statutu města.²¹

Téměř žádné informace nelze dohledat o činnosti orgánů muslimské náboženské obce, Islámského společenství. Okupačními úřady podnícený vznik nejvyšší duchovní rady, Rijasetu, v čele s reisu-l-ulemou byl roku 1882 až na slavnostní obřad jmenování duchovních opomenut.²² Netřeba připomínat, že tímto krokem

18 Roku 1884 byli zvoleni: Esad-ef. Kulović (v letech 1905–1910 starosta), Vejsil-ef. Svrzo, Esad-ef. Uzunić, Mehmed-beg Kapetanović (v letech 1893–1899 starosta), Omer-beg Fadilpašić, Mehaga Imširija, Mujaga Šahinović a Nezir-ef. Zildžić; dále jmenováni: Salih-aga Softić, Sunul(l)ah-ef. D/Teferdarija, Mehaga Kumašin a Mujaga Bičakčić Mišoprež. Muslimové obsadili polovinu z celkových 24 křesel (pravoslavní 6, katolíci 3 a židé 3, roku 1889 katolíci dostali další 3 místa). Volební právo mělo 1 106 obyvatel, z toho hlasovalo 839 (76 %). Zemská vláda postupovala tak, že za starostu vybrala muslima s nejvyšším počtem hlasů a třetinu garantovaných míst doplnila loajálními lidmi z nižších míst kandidátky nebo zcela mimo ni. *Izbori za gradsko vijeće*, Sarajevski list, 15. 3. 1884, s. 2; *Nova beledija u Sarajevu*, Sarajevski list, 22. 3. 1884, s. 2.

Hned první volby do zastupitelstva ukázaly, že v Sarajevu vzniká úzká skupina prorožimně orientovaných rodin, nežádka rodově spřízněných, jejíž členové se budou střídát v sarajevském zastupitelstvu po několik desetiletí.

19 Roku 1887 byli zvoleni: Mehmed-beg Kapetanović, Vejsil-ef. Svrzo, Sunul(l)ah-ef. Sokolović (zemř. 1888), Esad-ef. Kulović, Omer-beg Fadilpašić (zemřel 1887), hadži Mustafa Bakarević, Hašim-aga Glodo a Mehaga Imširija; dále jmenováni: Ali-aga Prešljo, Mahmut/d-beg Fadilpašić, Mujaga Čurčić a Salih-beg Halilbašić. V tomto období tak ve vedení města stanuli hned tři bratři Fadilpašićové, z nichž jeden byl starostou. *Gradski izbori*, Sarajevski list, 18. 3. 1887, s. 3; *Objava*, Sarajevski list, 30. 3. 1887, s. 3.

20 Roku 1890 byli zvoleni: Mehmed-beg Kapetanović, Vejsil-ef. Svrzo, Hašim-aga Glodo, Esad-ef. Kulović, Mahmut-beg Fadilpašić, hadži Mustafa Bakarević, Husein-aga hadži Šabanović a Mehaga Imširija; dále jmenováni: Mulaga Merhemić (uveden jako Mehremić, zemřel 1890), Salih-beg Halilbašić, Ali(ja)-aga Prešljo a Vejsil-aga Bakarević. *Gradski izbori*, Sarajevski list, 16. 3. 1890, s. 2; *Objava*, Sarajevski list, 13. 4. 1890, s. 4.

21 Voleb se z asi 800 oprávněných voličů zúčastnilo zhruba 700. Do zastupitelstva usedlo 17 osob, mezi nimi bylo 9 muslimů, což odpovídalo jejich podílu v městské populaci. Mandát na základě přímé volby obdrželi Ahmet-beg Hadžiomerović, Mahmut-ef. Fazil, Muhamed-aga Grebo, hadži Muhamed-ef. Efica a Alaga Dizdar, další jmenovala sama Zemská vláda, přičemž hadži Huse(j)in Tolić a Ali-ef. Dadić získali křeslo zastupitele, ačkoli nedostali potřebnou podporu voličů, a Said-beg Rusulbegović a Ali-beg Čumurija vůbec nekandidovali. Starostou se stal Ibrahim-beg Kapetanović (bratr Mehmed-bega Kapetanoviće), úřadující od roku 1890, jenž se ale podle zveřejněných výsledků volebního klání neúčastnil. Srov. *Gradski izbori u Mostaru*, Sarajevski list, 17. 4. 1891, s. 2; *Nova općina u Mostaru*, Sarajevski list, 14. 6. 1891, s. 3.

22 Císař podepsal výnos o založení Rijasetu 17. října, slavnostní ceremoniál nicméně proběhl v sarajevském místodržitelském paláci až v polovině prosince. Důvody tohoto zpoždění nejsou prozatím známy. Sarajevský muftí Mustafa Hilmi-ef. hadži Omerović (1816/1817–1895) se stal reise-m, ale svůj původní úřad si ponechal. V ulema-medžlisu, konzistoři, zasedl kádí Hasan Adilagić

došlo k odtržení muslimské pospolitosti v Bosně a Hercegovině od širšího duchovního společenství s centrem v Istanbulu, což mělo dopad nejen v oblasti duchovní, ale i politické. Osmanský panovník nebyl jen světským vládcem, ale též zástupcem Alláha na zemi, chalífou. Okupací Bosny a Hercegoviny došlo k poškození jeho svrchovaných práv coby vladaře a následným ustavením regionálního Islámského společenství utrpěla i jeho prestiž duchovního vůdce. Toho si byla vědoma i habsburská správa, a proto svůj jednostranný krok v tomto směru obestírala mlčením. Jen v náznaku byly též sdělovány informace o změnách na postech muftích, podřízených Rijasetu, jejichž počet se časem zredukoval z devíti na šest, aby odpovídal správnímu členění země.²³ Taktéž scházely detailnější informace o zformování a činnosti prozatímní Zemské vakufské komise/pověřenectva (*Zemaljska vakufska komisija/povjerenstvo*) roku 1883, která měla za úkol evidovat a kontrolovat majetek ve správě početných islámských nadací v zemi. Skrze tuto komisi Zemská vláda usměrňovala činnost mešit, islámských škol a bezpočtu dalších institucí v majetku vakufů.²⁴

Pozderac (?–1883) z Cazinu, kádí Mehmed Nezir-ef. Škaljić (1844–1905, uveden jako Skalić) ze Sarajeva, ale původem z Rogatice, kádí Nuri-ef. Hafizović (?–1921, uváděn i jako Nuri, Nuredin či Nurudin) z Rogatice a učitel v medrese, muderris, Husein-ef. Ibrulj/Ibrahimović (?–1891) z Ljubuškého. *Zvanično*, Sarajevski list, 15. 12. 1882, s. 1; *Svečana instalacija Reis-el-Ulema i člana Medžlisa Ulema u Sarajevu*, Sarajevski list, 15. 12. 1882, s. 2.

- 23 V březnu 1883 byl jmenován muftím v Mostaru Šakir/Šaćir-ef. Džabić a v Banja Luce Ibrahim-ef. Bajrić. O něco později přibyl muftí v Dolní Tuzle Mehmed-ef. Azabagić a v Bihaći Ahmed-ef. Ribić. Současně byl do ulema-medžlisu 24. 6. zvolen Sabit-ef. Smailbegović, který nahradil zesnulého Husein-ef. Adilagiće Pozderce. Post travnického muftího zůstal netknut, od roku 1877 jej zastával Muhamed Hazim-ef. Korkut. *Zvanično*, Sarajevski list, 22. 3. 1883, s. 1; *Zvanično*, Sarajevski list, 17. 7. 1883, s. 1.

Džabić roku 1884 zemřel a do úřadu byl dosazen jeho syn Ali Fehmi-ef. Džabić, na konci století vůdce hnutí za náboženskou a školskou autonomii muslimů v Bosně a Hercegovině. *Čitulja*, Sarajevski list, 24. 10. 1884, s. 2; *Iz Mostara*, Sarajevski list, 12. 12. 1884, s. 2.

Ribiće, který získal místo ředitele sarajevské ruždije (od 1884 v nově budově), roku 1885 na postu bihaćského muftího nahradil Sulejman-ef. Šarac, budoucí ředitel Šari'atské soudní školy a reis-ul-ulema. *Ruždija*, Sarajevski list, 12. 4. 1884, s. 3; *Zvanično*, Sarajevski list, 13. 12. 1885, s. 1.

Azabagiće, který se koncem roku 1887 stal ředitelem Šari'atské soudní školy, nahradil v úřadu dolnotuzlanského muftího Muhamed-ef. (Hakki) Čokić. *Zvanično*, Sarajevski list, 1. 1. 1888, s. 1.

Bajriće roku 1891 v Banja Luce vystřídal Ibrahim-ef. Alihodžić. *Zvanično*, Sarajevski list, 22. 3. 1891, s. 1.

- 24 Založení komise byla věnována pouze jedna krátká zpráva. Ustavující schůze se zúčastnili civilní adlatus Fedor Nikolić a další vysocí funkcionáři Zemské vlády. Předsedou komise se stal Mustajbeg Fadilpašić, ale vzhledem k jeho dlouhodobé nepřítomnosti (první polovinu roku 1883 strávil v Istanbulu kvůli vyřízení pozůstalosti po otci) schůzi předsedal Mehmed-beg Kapetanović. *Zva-*

Nový režim se pustil i do proměny šari'atského soudnictví. Od reformem v polovině 60. let 19. století byly šari'atské soudy příslušné pouze pro oblast rodinného a dědického práva, a to jen v rámci muslimské komunity nebo v případech bezprostředně se dotýkajících soukromých práv muslimů. Po obšírných konzultacích ve Vídni²⁵ roku 1883 došlo k trvalejší úpravě poměrů v této oblasti.²⁶ Kádí po přechodném období budování zemské správy nově působili v rámci okresních úřadů, které byly zároveň i soudy a spadaly pod přímou kontrolu Zemské vlády. Nadto v Sarajevu působil jako druhoinstanční orgán ještě Vrchní šari'atský soud, ve skutečnosti přidružená sekce Vrchního soudu, o jehož činnosti a obsazení se ale nelze mnoho dozvědět.²⁷ Během let 1884 a 1885 pak byla většina stávajících kádí při okresních úřadech oficiálně jmenována šari'atskými soudci. Případně byli vybráni noví kandidáti, kteří splnili předepsaná kritéria.

Při čtení *Sarajevského listu* lze nabýt dojmu, že mimo oficiální komunikaci Zemská vláda ve vztahu k muslimům tápala. Na jednu stranu se islámské věřící pokoušela ujistit o své přízni a pochopení pro jejich postavení a situaci (což kvitovala ta část tradiční muslimské elity, která obsadila nové či udržela staré úřady), na druhou stranu k nim obtížně hledala cestu. Bosenskohercegovští muslimové po staletí plnili roli obránců západní hranice osmanské říše v Evropě, kde se opakovaně střetávali s vojsky habsburské říše, jejich odpor k okupaci provincie roku 1878 proto nemohl být chápán jako osamocený incident a vybočení z normy. Nicméně i přes

nično, Sarajevski list, 3. 4. 1883, s. 1 (jmenování 7 muslimských členů komise k 15. 3. 1883); *Vakufska komisija*, Sarajevski list, 24. 4. 1883, s. 3.

25 Reformu soudnictví měla na starosti zvláštní vládní komise společného ministerstva financí (*Justitzkommission*), která od podzimu 1881 do léta 1882 zasedala ve Vídni. Jako odborník na islámské právo v ní působil Mehmed Nezir-ef. Škaljić. Komise dokončila svou práci v polovině roku 1882, ale po nástupu nového ministra financí Kállaye proběhly další konzultace. K samotné implementaci reformy došlo až na podzim následujícího roku. *Lične vijesti*, Sarajevski list, 2. 8. 1882, s. 3–4.

26 Působnost šari'atských soudů upravovalo zvláštní nařízení (*Naredba o ustrojenstvu i djelokrugu šerijatskih sudova*), schválené císařem 29. 8. 1883 a uveřejněné Zemskou vládou 30. 10. 1883, jež přitom navazovalo na osmanskou normu z roku 1859. Roku 1885 pak došlo k rozšíření pravomocí šari'atských soudů ve vztahu k dědickému řízení muslimů. *Objava*, Sarajevski list, 6. 11. 1883, s. 1; *Objava*, Sarajevski list, 19. 4. 1885, s. 1.

Tehdy došlo i k podstatné reorganizaci nižších šari'atských soudů, kdy bylo zrušeno všech šest okružních a zavedeny jen okresní tribunály. Srov. Mehmed BEČIĆ, *Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 60, 2017, s. 59–82.

27 Jedinou výjimkou byla zpráva z roku 1887, kdy Nur-ef. Hafizović opustil ulema-medžlis a stal se vrchním soudcem. Jeho místo naopak zaujal stávající vrchní soudce Nezir-ef. Zildžić. *Zvanično*, Sarajevski list, 6. 7. 1887, s. 2.

problematickou minulost okupační režim, zejména pod vlivem Benjámina Kállaye, věřil v úspěch „europeizace“ muslimů a pro naplnění svého záměru byl ochoten k ústupkům. V řadě ohledů byly ponechány osmanské poměry, např. v zemědělství, školství a soudnictví, byť s jistými modifikacemi. Jistá blahosklonnost nové správy k „mohamedánům“ byla patrná na osudu hadži Loja (vl. jménem Salih Vilajetović), jednoho z povstaleckých vůdců z roku 1878. Ten se po dobytí Sarajeva habsburským vojskem stáhl do východní Bosny, kde se s těžkým zraněním přes měsíc skrýval. Nakonec byl dopaden a odsouzen k smrti, stejně jako všichni další zadržení velitelé, trest mu však byl s ohledem na jeho těžký zdravotní stav po amputaci nohy zmírněn na pět let těžkého žaláře, který si odpykal v Terezíně.²⁸ Po propuštění roku 1884 s rodinou trvale přesídlil do Mekky,²⁹ kde podle některých zpráv také zemřel.³⁰ Na druhou stranu je patrné, že představitelé Zemské vlády jevíli menší ochotu účastnit se oslav muslimských svátků a významných událostí a úřednický aparát jako celek k muslimům choval mnohé předsudky. Samotná volba i dikce zpráv měla do konce 80. let sklon islámské věřící vykreslovat nezřídka jako zatvrzelé fanatiky a zpátečníky bojující proti pokroku, který přináší Evropa. Ilustrativním příkladem byl fejeton uherského orientalisty Ármina Vámbéryho, v němž stavěl islám na roven křesťanství a při civilizování „divochů“ v Africe a Asii dával přednost šíření koránu před biblí. Redakce se s tímto závěrem neztotožnila, což neopomněla zdůraznit v doprovodných komentářích.³¹ Ještě silněji vystoupila předpojatost vůči muslimům na povrch v případě brutální vraždy jedné křesťanky v Sarajevu, kterou měl na svědomí muslimský šarlatán Ahmed Sokolović alias Kustura. Široce medializovaná kauza se odehrávala mezi lety 1887 a 1888 a skončila popravou odsouzenice.³² Sokolovićova exekuce, ačkoli pro to scházejí hmatatelné důkazy, byla vedle

28 Během pobytu v Terezíně vážně onemocněl a delší čas pobýval v místní vojenské nemocnici, než byl zpátky umístěn do Malé pevnosti. *Hadži Loja*, Sarajevski list, 4. 10. 1882, s. 3.

29 Hadži Lojo byl propuštěn v říjnu 1884, nato (po údajném zákazu vrátit se do Bosny) požádal o vystěhování do svatého města Mekky. Jeho rodina, dosud pobývající v Sarajevu, byla na vládní náklady převezena do Terstu, následně s bývalým trestancem zamířila do Alexandrie a odtud do Arábie. Jejich cílovou destinací bylo město Tá'if nedaleko Mekky. *O Hadži Hafizu Loji*, Sarajevski list, 2. 11. 1884, s. 2 (převzato z *Vatanu*); *Hadži-Loja*, Sarajevski list, 21. 12. 1884, s. 2.

Jistě není bez zajímavosti, že sarajevské městské zastupitelstvo od poloviny roku 1879 materiálně podporovalo Lojovu užší rodinu, manželku a tři děti, skromnou částkou 15 zlatých měsíčně. Harris ZAIMOVIĆ, *Zapisnici sarajevskog gradskog zastupstva*, Sarajevo 2018, s. 77.

30 Podle jiných informací zemřel ve Smyrně. Srov. *O Hadži Loji*, Sarajevski list, 7. 8. 1887, s. 2.

31 *Hrišćanstvo i Islam na istoku*, Sarajevski list, 5. 2. 1888, s. 1–2 a 8. 2. 1888, s. 1.

32 Dne 7. 11. 1887 se poblíž městské promenády zhroutila katolička Ana Šimunićová, která sem přiběhla s podřezaným hrdlem ze čtvrti Bjelave. V nemocnici za útočníka označila učitele, hodžu, Ali-pašovy mešity na Koševu, který ji takto údajně zranil u sebe doma. Po městě se začaly šířit

mohutného požáru Sarajeva roku 1879 předmětem živých spekulací mezi muslimy, neboť sloužila jako důkaz nenávisti a podjatosti okupačního režimu vůči islámu a jeho věřícím.³³

Nabourat tradičně negativní pohled středoevropanů na muslimy se pokoušely občasně odborné příspěvky uveřejňované ponejvíce v rubrice Fejeton (*Listak*). Mezi nimi nalezneme článek *Pobratimství a posestrinství Jihoslovánů*³⁴ etnologa Friedricha S. Krausse, *Vyprávění o Alijovi Đerzelezovi*,³⁵ oblíbené postavě muslim-

zvěsti, že dívka přišla k proslulému hodžovi pro zaříkadlo (což bylo tehdy běžné bez ohledu na víru), ale ten se ji pokusil znásilnit. Sokolović mezitím přišel na policii nahlásit, že se v jeho domě pořežala jedna mladá žena. Informování strážníci jej ale okamžitě zatkli. Šimunićová dále vypověděla, že ji hodža delší čas přemlouval, aby s ním žila, ale ona to odmítala. Nyní za ním přišla proto, aby jí věštil budoucnost. Útočník využil nastalé situace a pořežal ji na krku. Při činu mu pomáhala jeho matka a sestra. Předseda Zemské vakufské komise a zároveň sarajevský starosta Mustaj-beg Fadilpašić následně prostřednictvím *Sarajevského listu* oznámil, Sokolović není duchovní a ani k takové činnosti nemá úřední povolení. Ve svém domě prováděl islámem zavrženou činnost věstce. Šimunićová v lednu 1888 v nemocnici zemřela. Soud s obviněnými proběhl počátkem března 1888. Sokolović tvrdil, že dívka si zranění způsobila sama, protože do ní vstoupil zlý duch, džin. Krajský soud v Sarajevu útočníka odsoudil k trestu smrti, jeho příbuzné byly obvinění zproštěny. Odvolání u Vrchního soudu, projednávané v srpnu, potvrdilo předchozí rozsudek. Sokolović spolu s dalšími spoluvězni chystal útěk z věznice, jejich záměr se ale podařilo včas odhalit. Trest smrti byl vykonán oběšením 6. 10. 1888. Sokolović stoicky vyslechl rozsudek, pomodlil se a bez cizí pomoci přišel pod oprátku. *Pokušano umorstvo*, Sarajevski list, 9. 11. 1887, s. 1; *Hodža-ubijca*, Sarajevski list, 11. 11. 1887, s. 2; *Hodža-ubijca*, Sarajevski list, 16. 11. 1887, s. 2; *O zaklanoj curi*, Sarajevski list, 23. 11. 1887, s. 3; *Ubijca Ahmed Sokolović nije – hodža*, Sarajevski list, 25. 11. 1887, s. 2–3; *Ana Šimunićeva*, Sarajevski list, 27. 1. 1888, s. 1; *Konačna rasprava*, Sarajevski list, 19. 2. 1888, s. 2; *Iz sudnice*, Sarajevski list, 2. 3. 1888, s. 2–3; *Ahmed Kustura hoće da bježi*, Sarajevski list, 1. 4. 1888, s. 1; *Parnica Ahmeda Kusture*, Sarajevski list, 10. 8. 1888, s. 2; *Vješanje*, Sarajevski list, 7. 10. 1888, s. 3.

33 Srov. např. Munir ŠAHINOVIĆ-EKREMOV, *Hafiz Kustura*, Gajret, 1. 1. 1931, s. 5–7. Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Sarajevo: za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo 1969, s. 24–25.

34 *Pobratimstvo i posestrimstvo u Jugoslavena*, Sarajevski list, 12. 10. 1884, s. 1–2, 15. 10. 1884, s. 1–2, 17. 10. 1884, s. 1–2 (převzato z rukopisu knihy *Sitte und Brauch der Südslaven*, tiskem vyšla 1885).

Krauss, rakouský žid původem z Chorvatska, se zabýval lidovou slovesností a obyčejí Jihoslovánů, zejména pak muslimů, na podnět Antropologické společnosti ve Vídni a korunního prince Rudolfa. Vzdělaný jazykovědec lidovou kulturu popsal během výzkumných pobytů v letech 1884–1885. Za života publikoval jen menší část kolekce odhadem 60 tisíc veršů muslimské epiky, např. *Tri slova Hercegovce (Tri riječi Hercegovca*, Mostar 1885), *Pandžić Huso a pobratim Pavečić Luka (Pandžić Huso i Pavečić Luka pobra*, Mostar 1885), *Smailagić Meho* (Dubrovnik 1886, tato skladba se nadlouho stala nejrozsáhlejším otištěným muslimským zpěvem).

35 *Pričanje o Đerzelez Aliji: Muhamedovski Kraljević Marko*, Sarajevski list, 29. 6. 1888, s. 1, 1. 7. 1888, s. 1–2. Převzato z knihy *Lidové písně mohamedánů v Bosně a Hercegovině (Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, 1888).

ských epických písní, *Kmotrovství u Mohamedánů*³⁶ a *Begové Čengićové*³⁷ od zemského úředníka Kosty Hörmanna a *Zvyk barvení svíček o svátečních večerech v Sarajevu* od učitele Ivana Zovka.³⁸ Do této skupiny patří i kratičký sloupek Esad-ef. Uzuniće, sarajevského zastupitele, o pevnosti v hlavním městě.³⁹ Ve své době se jednalo o první doložitelný příspěvek bosenskohercegovského muslima v *Sarajevském listu*. Vedle toho vycházely příspěvky literární a reportážní.⁴⁰ Jejich bezprostřední dopad ovšem nelze nijak změřit. Zato o mimořádném přínosu sborníku muslimské epiky *Lidové písně mohamedánů v Bosně a Hercegovině* (*Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*) Kosty Hörmanna pochybovat nelze. Dvousvazkové dílo (1. sv. 1888, 2. sv. 1889), ve sledované době zcela unikátní svým zaměřením i rozsahem, vyšlo se štědrou pomocí Zemské vlády v Sarajevu. Na stránkách *Sarajevského listu* se mu dostalo nemalé pozornosti a propagace.⁴¹

Okupační režim od muslimů očekával především loajalitu a poslušnost. Ty bylo možné projevit při různých příležitostech. Každoroční oslavy narozenin a dalších jubileí císaře Františka Josefa I., kdy se od muslimů očekávaly společné modlitby v mešitách za zdraví a úspěch vladaře, se rozuměly samy sebou. Méně časté, ale o to impozantnější byly slavnostní audience u vysoce postavených vídeňských politiků a členů habsburského dvora. Na domácí půdě se přikládala váha pravidelným návštěvám ministra financí Kállaye, který do Bosny a Hercegoviny cestoval nejme-

Hörmann byl od svého příchodu do Bosny roku 1878 zaměstnancem Zemské vlády, a to na nejrůznějších pozicích (1884–1886 jako vládní pověřenec dohlížel na činnost sarajevského zastupitelstva). Vedle toho se amatérsky zabýval staršími dějinami Bosny a Hercegoviny a inicioval řadu kulturních a vzdělávacích projektů.

36 *Kumstvo u Muhamedovaca*, Sarajevski list, 14. 4. 1889, s. 1. Převzato z *Věstníku Zemského muzea v Bosně a Hercegovině* (*Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, GZM, 1889).

37 *Bezi Čengići*, Sarajevski list, 24. 5. 1889, s. 1–2. Převzato z knihy *Lidové písně mohamedánů v Bosně a Hercegovině* (*Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, 1889).

38 *Običaj šaranja svijeta o mubarek-večerima u Sarajevu*, Sarajevski list, 6. 3. 1891, s. 2.

39 Esad UZUNIĆ, *Nešto o gradu (kastelu) sarajevskom*, Sarajevski list, 16. 4. 1890, s. 1–2. Převzato z GZM (1890).

40 *Smrt Omera i Merime*, Sarajevski list, 1. 1. 1882, s. 1–4 (průvodní studie a vícero verzí písně); Mićo, *Svirač Ibro. Bosanska idila*, Sarajevski list, 18. 8. 1889, s. 1–3 (o romských Bosňanech); P(etar) MIRKOVIĆ, *Turbe hazreti Alije*, Sarajevski list, 13. 4. 1890, s. 1–2 (vyprávění o hrobu světce Aliji u Sanského Mostu), Převzato z GZM (1890); *Bajram u Beču*, Sarajevski list, 15. 8. 1890, s. 1 (vzpomínková črta zemského úředníka Todora Zuruniće); *Šeik Omar*, Sarajevski list, 21. 11. 1890, s. 1 (alžírské vyprávění); *Priče o Nasradin hodži*, Sarajevski list, 3. 5. 1891, s. 3–4 (literární příloha: vyprávění o hodžovi Nasreddínovi).

41 *Novo bosansko djelo*, Sarajevski list, 20. 6. 1888, s. 5; *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski list, 22. 6. 1888, s. 1–2, 24. 6. 1888, s. 1. Vydání knihy na stránkách novin doprovázela na místní poměry intenzivní reklamní kampaň.

ně jednou ročně, dále pobytům následníka trůnu Rudolfa 1886⁴² a 1888 (zde již s manželkou Stefanií)⁴³ a důkladné inspekční cestě arcivévody Albrechta Fridricha Rakousko-Těšínského, generálního inspektora rakousko-uherské armády, roku 1886.⁴⁴ Císař se oficiální návštěvě Bosny a Hercegoviny z důvodu jejího sporného mezinárodně právního postavení vyhýbal, ovšem kdykoli se při nějaké příležitosti ocitl blízko jejích hranic, Zemská vláda k němu na jeho počest vysílala delegace či reprezentativní zástupce bosenskohercegovských komunit. Stejně platilo i pro blízké členy jeho rodiny. Stalo se tak mimo jiné během průmyslové a zemědělské výstavy v Terstu roku 1882, kde měla Bosna a Hercegovina své zastoupení,⁴⁵ následně na adventním jarmarku ve Vídni roku 1883,⁴⁶ v průběhu císařské návštěvy chorvatské Požegy roku 1885, během níž vladař krátce zajel vlakem do Bosenského Brodu,⁴⁷ za

42 Korunní princ během krátkého pobytu v Hercegovině od 8. do 9. 4. 1886 zavítal do Trebinje a Mostaru.

43 Následnický pár cestoval po Bosně a Hercegovině od 12. do 25. 6. 1888. Během událostmi nabitého pobytu Rudolf navštívil Sarajevo, Foču, Travnik, Jajce, Bugojno, Prozor, Jablanicu, Mostar, Čaplinu, Stolac, Bileću a Trebinje. Všude se mu dostalo slavnostního přijetí. Zajímavou kuriozitou je, že korunní princ v Sarajevu daroval zlatý prsten se svým monogramem synovi pedagoga Hasan-ef. Spaha, jímž byl Fehim, budoucí reisu-l-ulema. *Darovi*, Sarajevski list, 24. 6. 1888, s. 2.

44 Albrecht pobýval v Bosně a Hercegovině od 7. 5. do 3. 6. 1886. Za tu dobu navštívil Trebinje, Bileću, Stolac, Mostar, Konjic, Sarajevo, Goražde, Foču, Travnik, Zenicu, Tuzlu, Brčko, Gradišku, Banja Luku, Prijedor a Novi. Ve všech těchto městech jej uvítala městská honorace, z větší části tvořená muslimy. Zvláště v Sarajevu se dočkal velkolepého přijetí, jehož průběh byl připraven do nejmenších detailů. Jen doprovod při vjezdu do města se skládal z 69 jezdců v krojích (muslimů a 10 pravoslavných).

45 *Nezvanično*, Sarajevski list, 20. 9. 1882, s. 1.

46 Výstavku prací z Bosny a Hercegoviny 10. 12. 1883 navštívil korunní princ Rudolf s chotí. *Izložba bosanskih radnja u Beču*, Sarajevski list, 20. 12. 1883, s. 3.

47 Z celé Bosny a Hercegoviny bylo vypravěno na 300 osob, nakonec se jich před císařem 12. 9. 1885 sešlo 476, z toho 245 muslimů. Těžko soudit, nakolik byla účast povinná a nakolik se jednalo o projevy spontánní úcty. Za islámské věřící vystoupil reisu-l-ulema a dále sarajevský a mostarský starosta. Část delegace se poté přesunula na probíhající zemskou výstavu do Budapešti. *Bosan-her. deputacija za Požegu*, Sarajevski list, 6. 9. 1885, s. 2; *Požega*, Sarajevski list, 13. 9. 1885, s. 2; *Poklonstvo bosansko-hercegovačke deputacije pred Njegovim Veličanstvom u Požegi*, Sarajevski list, 16. 9. 1885, s. 1–3.

Jedním z dopadů setkání s vladařem bylo vyhlášení amnestie, na jejímž základě se promíjel trest všem osobám souzeným a odsouzeným za urážku císaře a členů panovnické rodiny. *Objava*, Sarajevski list, 7. 10. 1885, s. 1. List za celý rok 1885 přinesl zprávy o 18 lidech (mezi nimi 10 muslimů), jímž hrozil příslušný § 140 a 141.

Císařova návštěva v Bosenském Brodu 16. 9. 1885 dala podnět ke všenárodní sbírce, z jejíhož výtežku se měla ve městě postavit mramorová deska s připomínkou této nevšední události. Do sbírky se finančně zapojila i městská zastupitelstva, např. v Banja Luce. Nakonec byl vybudován devítimetrový pomník s trojjazyčným nápisem – turecky, bosensky a německy. Slavnostního aktu

pobytu následnického páru v Kotoru,⁴⁸ při návštěvě princezny Stefanie na Plitvických jezerech roku 1888⁴⁹ a nakonec během císařské návštěvy Splitu.⁵⁰ Vedle toho veřejně činní muslimové navštěvovali panovnický dvůr ve Vídni.⁵¹ Zcela výjimečná situace nastala po sebevraždě prince Rudolfa v lednu 1889, po níž následovaly projevy soustrasti a solidarity s císařskou rodinou.⁵²

V případě, že muslimové řádně vykonávali jim propůjčené úřady a projevovali dostatek oddanosti novým pořádkům, čekala je zasloužená odměna, nejčastěji v podobě některého z habsburských vyznamenání, např. Řádu železné koruny nebo Řádu Františka Josefa.⁵³ Mezi nejčastěji oceňované se řadili prominenti režimu, ze-

24. 10. 1887 se zúčastnil i zemský náčelník a početní hosté z celé země. Za organizační výbor promluvil Šemsi-beg Širbegović z Derventy, za místní představitele pronesl řeč starosta Hafiz Mehmed. *Njeg. Veličanstvo u Bos. Brodu*, Sarajevski list, 9. 10. 1885, s. 3; *Iz Banjaluke*, Sarajevski list, 12. 10. 1887, s. 2; *Spomenik u bosanskom Brodu*, Sarajevski list, 26. 10. 1887, s. 2–3; *Spomenik u bosanskom Brodu*, Sarajevski list, 26. 10. 1887, s. 3; *Svečanost u Bos. Brodu*, Sarajevski list, 28. 10. 1887, s. 2.

48 Hercegovskou delegaci pod vedením mostarského krajského náčelníka tvořilo 164 osob. Muslimy zastupoval mostarský starosta Muhamed-beg Alajbegović. Recepcce se konala na parníku kotvícím v Dubrovniku. *Poklonstvo*, Sarajevski list, 16. 9. 1888, s. 2.

49 První deputaci vedl bihačský starosta Mehmed-beg Alajbegović a druhou první muž Cazinu Ahmed-aga Pozderac. *Bosanci před Carevičkom*, Sarajevski list, 16. 9. 1888, s. 2.

50 Vladaře navštívila delegace z Mostaru, Travniku a Bihaće v čele se starosty Ibrahim-begem Kapetanovićem, Muharem-begem Teskeredžićem a Mehmed-begem Alajbegovićem. Mezi jejími členy byli političtí představitelé zmiňovaných okresů a zástupci městských samospráv. *Zvanično*, Sarajevski list, 28. 6. 1891, s. 1.

51 *Bosanska muhamedanska deputacija kod Cesara i prijestolonašljednika*, Sarajevski list, 13. 1. 1883, s. 2; *Bosanska deputacija*, Sarajevski list, 16. 1. 1883, s. 2; *Bosanska deputacija*, Sarajevski list, 20. 1. 1883, s. 2; (deputace Rijasetu u císaře a Kállaye) *Beč...*, Sarajevski list, 21. 10. 1887, s. 2 (deputace 4 muslimů z Cazinu u Kállaye a císaře).

52 Reisu-l-ulema se přidal ke kondolujícím náboženským pohlavárům, neopomněl ale dodat, že za zemřelého v muslimských svatostáncích žádné modlitby neproběhnou, neboť islám smrt vnímá jinak než křesťanství. *Smrt Carevića Rudolfa*, Sarajevski list, 3. 2. 1889, s. 2. Pohřbu ve Vídni přihlíželi sarajevský starosta Fadilpašić a místostarosta Dimitrije Jeftanović. *Lične vijesti*, Sarajevski list, 6. 2. 1889, s. 5. Mehmed-beg Kapetanović při té příležitosti složil smuteční skladbu *Nad hrobem careviće a kraljeviće Rudolfa* (*Na grobu Carevića i kraljevića Rudolfa*), která se v Bosně a Hercegovině dočkala hned dvojího vydání. *Književnost*, Sarajevski list, 8. 3. 1889, s. 3.

53 Obzvláště bohatý na řády byl rok 1882. V červnu získalo medaile 56 lidí, v tom 26 muslimů (mj. starostové Sarajeva, Mostaru, Banja Luky, Dolní Tuzly, Travniku, Foči, Brčka, Maglaje, Gradačce, Ljubuškého, Nevesinje a Rogatici a muftí v Travniku), a v listopadu dalších 40, mezi nimi nejméně 11 muslimů. V srpnu 1886 řád obdrželo 16 osob, z toho 7 muslimů (mj. tuzlanský muftí a starostové Jajce, Livna, Sanského Mostu a Zenice). V srpnu o dva roky později bylo vyznamenáno 12 osob, v tom 6 muslimů (starostové Sarajeva, Banja Luky, Dolní Tuzly, Bosenské Gradišky, jeden sarajevský zastupitel a soudce Hafizović). V lednu 1890 císař udělil vyznamenání 12 lidem,

jména sarajevský starosta Mustaj-beg Fadilpašić, ten získal hned tři vyznamenání, a reisu-l-ulema Mustafa Hilmi-ef. Omerović, který jako jediný muslim té doby obdržel vysoký Řád Františka Josefa I. třídy (velkokříž – velkostuha)⁵⁴. Je ironií osudu, že nejvyšší představitel islámského duchovenstva v zemi při slavnostních událostech na prsou nosil kříž. V případě, že se loajální muslimové mohli prokázat ještě odpovídajícím vzděláním a praxí, mohli též pomýšlet na dlouhodobé zaměstnání u Zemské vlády a zaručený společenský vzestup. To se ale týkalo především mladších generací.

Zde stojí za pozornost muslimové, kteří mezi svými krajany dosáhli významných prvenství. Rifat Tatarović jako první islámský věřící dokončil vojenský internát v Sarajevu, založený roku 1879, a ve studiu pokračoval ve Vídni,⁵⁵ nato působil u 27. pěšího pluku ve Štýrsku a nakonec coby úředník na celnici a v tabákové režii v Bosně a Hercegovině. Sarajevan Jusuf-beg Filipović (1842–1906) se roku 1884 stal prvním muslimem s platnou advokátní licencií.⁵⁶ Vedle toho zasedal v Zemské vakufské komisi a mezi lety 1893 a 1906 vlastnil a od roku 1895 také redigoval list *Bošnjak*. V pořadí druhým a nadlouho i posledním advokátem z řad muslimů byl jmenován Sarajevan Akif-ef. Biserović, jehož novým působištěm se stal Travnik.⁵⁷ Fehim Ćurčić, syn sarajevského zastupitele a vrchního šari'átského soudce Ragiba, roku 1885 jako první vyznavač islámu dokončil kurz pro důstojníky v záloze, a to v hodnosti poručíka.⁵⁸ Ćurčić byl od roku 1899 sarajevským zastupitelem a nakonec i starostou (1910–1915). Prvním muslimským maturantem se roku 1888 stal Ćamil Karamehmedović (1867/1868–1917) z Trebinje,⁵⁹ který se po studiích práv ve Vídni vypracoval až na okresního náčelníka v Kladnji, nato v Bihaći a nakonec v Czinu. Mezi domácími průkopníky na

v tom 6 muslimům (velkostatkáři Šemsi-begu Tuzlićovi, Ibrahim-begu Bašagićovi, starostům Zvorniku, Odžaku a Ljubinje a jednomu představenému obce). *Zvanično*, Sarajevski list, 2. 6. 1882, s. 1–2; *Zvanično*, Sarajevski list, 8. 11. 1882, s. 1–2; *Zvanično*, Sarajevski list, 22. 8. 1886, s. 1; *Zvanično*, Sarajevski list, 24. 8. 1888, s. 1; *Zvanično*, Sarajevski list, 14. 1. 1890, s. 1.

54 *Zvanično*, Sarajevski list, 17. 8. 1887, s. 1; *Previšnje odlikovanje*, Sarajevski list, 19. 8. 1887, s. 1.

55 *Bosanski kadeti*, Sarajevski list, 13. 1. 1882, s. 2.

56 Filipović byl jmenován advokátem se sídlem v Sarajevu 27. 7. 1884, poté co složil písemnou a ústní zkoušku před komisí Vrchního soudu v Sarajevu. Stejným povoláním se přitom zabýval i dříve. Advokátní kancelář Filipović otevřel 18. 8. na Filipovićově náměstí, poblíž sídla Zemské vlády. *Zvanično*, Sarajevski list, 3. 8. 1884, s. 1; *Muhamedanac – advokat*, Sarajevski list, 3. 8. 1884, s. 2; *Advokatska pisarna*, Sarajevski list, 31. 8. 1884, s. 2.

57 *Zvanično*, Sarajevski list, 9. 9. 1887, s. 1.

58 *Kurs za bos.-herceg. oficire*, Sarajevski list, 15. 6. 1884, s. 2; *Novi bos.-her. oficiri*, Sarajevski list, 4. 1. 1885, s. 2.

59 Jeho jméno není v článku explicitně uvedeno. *Ispit zrelosti*, Sarajevski list, 8. 7. 1888, s. 2.

poli učitelství uvedme Mehmeda Karamehmedoviće (studium ukončil 1889), Čamilova bratra, Edhema Mulabdiće (1890),⁶⁰ Hajdara Fazlagiće (1890) a Saliha Aličehiće (1890), prvního muslimského absolventa Vyšší pedagogické školy ve Vídni a od roku 1894 ředitele druhé národní základní školy v Sarajevu a s ní spojené učitelské přípravy.

Zajímavý je rovněž osud Ahmed-agy Čanoviće Nikšiće, kterého zemský náčelník roku 1882 jmenoval imámem pro muslimské věřící v káznici v chorvatské obci Lepoglava,⁶¹ která jistý čas suplovala obdobné zařízení v Bosně a Hercegovině. První moderní věznice byla v někdejší osmanské provincii postavena až v letech 1886–1889 v Zenici.⁶² Čanović u příležitosti narození císařovy vnučky Alžběty Marie (1883) poslal na habsburský dvůr vodu z mekkánského pramene Zamzam a za tento svůj čin, patřičně zaobalený do projevů loajality, byl korunným princem Rudolfem odměněn 100 zlatými.⁶³

V této souvislosti zmiňme ještě unikátní brožuru *Jak smýšlejí mohamedáni v Bosně (Što misle muhamedanci u Bosni)*, kterou roku 1886 v Sarajevu vydal Mehmed-beg Kapetanović. Ta byla reakcí na anonymní, německy psanou brožuru *Bosenská současnost a blízká budoucnost (Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft)*, vydanou téhož roku v Lipsku.⁶⁴ Svého druhu šlo o manifest, který před-

60 *Školska svečanost*, Sarajevski list, 16. 7. 1890, s. 2.

Karamehmedović a Mulabdić byli rovněž prvními muslimskými středoškolskými učiteli. Karamehmedović absolvoval Vyšší pedagogickou školu ve Vídni, ale pro své politické názory byl záhy propuštěn ze služby. Mulabdić byl k novému režimu naopak mimořádně loajální a učil na mnoha školách. Zároveň byl i společensky činný, krátce redakčně vedl list *Bošnjak* (1892–1894) a později i *Behar*, hojně publikoval.

61 *Zvanično*, Sarajevski list, 14. 4. 1882, s. 1. Čanović roku 1884 vystřídal Hasan-ef. Dorić, který v polovině 70. let krátce působil jako imám v bělehradské mešitě. *Zvanično*, Sarajevski list, 10. 10. 1884, s. 1.

62 Věznice byla otevřena počátkem roku 1888 a hned 5. 3. do ní přijel první transport 30 odsouzenců z Lepoglavy. Další vězni čekali na přesun v Osijeku, Slavonském Brodu a Záhřebu a vazebních věznicích při krajských soudech v Bosně a Hercegovině. Prvním imámem, byť s dočasným pověřením, v nově otevřené káznici byl jmenován Ibrahim-ef. Smajić Seljubac. *Zvanično*, Sarajevski list, 14. 3. 1888, s. 1; *Zemaljska kaznionia u Zenici*, Sarajevski list, 14. 3. 1888, s. 2.

63 *Dar hodžin*, Sarajevski list, 20. 10. 1883, s. 3; *Poklon bodže*, Sarajevski list, 25. 10. 1883, s. 2. Pro lepší představu o hodnotě peněz můžeme uvést, že dle prozatímního návrhu z roku 1882 učitel v Šariátské soudní škole měl pobírat mzdu ve výši 700 zlatých ročně, podučitel 500. *Natječaj*, Sarajevski list, 10. 2. 1882, s. 5. Písař Zemského vakufského pověřenectva měl plat 1000 zlatých. *Natječaj*, Sarajevski list, 12. 6. 1883, s. 6.

64 Kapetanović však evidentně neměl k dispozici zmíněnou brožuru, ale jen její přetisk v záhřebském listu *Obzor*. Svou odpověď nejdříve prezentoval taktéž na stránkách uvedeného listu. Později ji otiskl německy v *Bosnische Post*. Srov. Mehmed KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, *Narodno blago*, Sarajevo 2003, s. 25–30.

znamenal změnu orientace bosenskohercegovských muslimů na Západ, avšak zároveň se zachováním duchovního spojení s islámským Východem, a odmítal politickou a společenskou ghettoizaci islámského obyvatelstva v zemi. Čestný vládní rada a sarajevský zastupitel se ohradil proti konstatování, že „Bosňáci-mohamedáni“ jsou nepřáteli habsburské monarchie a že rovnoprávnost islámu s ostatními konfesemi v provincii je nemožná, a proto mělo být údajně lepší nebránit jim v emigraci. Návrat osmanské vlády v Bosně a Hercegovině označil Kapetanović za nemožný. Dále se vyznával z loajality vůči císaři Františku Josefovi I., podpořil zavedení moderního školství a latinského písma a vyslovil se pro pokojné soužití zdejších komunit v rovnoprávném postavení.⁶⁵ Samotný obsah Kapetanovićovy práce nebyl v *Sarajevském listu* výslovně uveden, opakovaně se mu ale dostalo veřejného poděkování ze strany význačných muslimů.⁶⁶ Kapetanović pod vlivem jihoslovanských folkloristů v 80. letech vydal v Sarajevu i několik národopisných prací, a to sbírku pořekadel *Lidový poklad: z Bosny, Hercegoviny a přilehlých krajů* (*Narodno blago: po Bosni, Hercegovini i susjednim krajevima*),⁶⁷ podrthující slovanské kořeny bosenskohercegovských muslimů a zároveň jihoslovanskou vzájemnost, a nato roku 1888 ještě epickou skladbu *Boj u Banjaluky roku 1737* (*Boj pod Banjomlukom godine 1737.*), opěvující vítězství muslimů nad křesťanským vojskem. Těmto pracím se ze strany redakce *Sarajevského listu* dostalo vřelého přijetí.⁶⁸

Vztah okupační správy k muslimům byl dobře patrný na příkladu výstavby či obnovy muslimských svatostánků. V Bosně a Hercegovině se na rozdíl od mladých balkánských národních států islámské svatyně neničily, ale chránily a rozmnožova-

65 Idem, *Što misle muhamedanci u Bosni*, Sarajevo 1886.

66 *Tešanj*, Sarajevski list, 24. 2. 1886, s. 2 (poděkování muslimů z Tešnje); *Priposlano*, Sarajevski list, 26. 2. 1886, s. 3. (dopis s poděkováním muslimské městské honorace Konjicu). *Javna i najtoplija zahvalnost*, Sarajevski list, 26. 2. 1886, s. 3 (dopis s poděkováním muslimské městské honorace Gračanice). *Štovani g. uredniče!*, Sarajevski list, 5. 3. 1886, s. 4 (dopis s poděkováním Zaim-bega Kolakoviće, starosty Blagaje). *Slavno uredništvo!*, Sarajevski list, 10. 3. 1886, s. 4 (dopis s poděkováním Mehmeda Džikiće, správně mělo být Đikiće, mostarského obchodníka).

67 Knihu otiskl nejprve roku 1887 v latině (460 s.), následně roku 1888 v rozšířené verzi cyrilicí (396 s.). Součástí sbírky bylo i několik lidových písní. *Književnost*, Sarajevski list, 24. 7. 1887, s. 3; *Narodno blago*, Sarajevski list, 17. 7. 1887, s. 2; *Narodno blago*, Sarajevski list, 23. 12. 1888, s. 3.

68 *Književnost*, Sarajevski list, 10. 2. 1888, s. 4.

ly. Konkrétní zmínky nalezneme o mešitách v Cazinu,⁶⁹ Vrbani,⁷⁰ Sarajevu,⁷¹ Orašje,⁷² Mostaru,⁷³ Dolní Tuzle,⁷⁴ Bugojnu⁷⁵ a několika málo dalších.⁷⁶ Vychází-

69 Mešita v Cazinu, poničená během silného zemětřesení v Bosenské a Vojenské krajině 9. 11. 1880, byla obnovena až po třech letech intenzivní práce. Po svém dokončení patřila spolu s Gazi Husrev-begovou mešitou v Sarajevu k největším islámským modlitebnám v zemi. Na opravu svatostánku 500 zlatými islámské obci přispěl sám císař František Josef I., Zemská vláda nadto poskytla půjčku na nákup materiálu ve výši 3 000 zlatých. Slavnostního otevření 2. 11. 1883, tedy prvního dne islámského roku 1301, se zúčastnili reisu-l-ulema Omerović, člen ulema-medžlisu Smailbegović, sarajevský zastupitel Mehmed-beg Kapetanović a bývalý major, bimbaša, osmanské armády Mehmed-ef. Rašidagić. Z vysokých představitelů zemské správy nebyl přítomen nikdo, z regionálních se dostavil bihačský krajský a okresní náčelník a bihačský starosta. Záštitu nad celou akcí převzal cazinský starosta hadži Ahmet-aga Pozderac, roku 1878 lokální vůdce odporu proti rakousko-uherskému záboru a nyní člen Zemské správní rady, okupační mocí obnoveného zemského směnu. Srov. *Previšnja pomoć*, Sarajevski list, 6. 10. 1883, s. 2; *Obnovljena džamija*, Sarajevski list, 25. 10. 1883, s. 2–3; *Lične vijesti*, Sarajevski list, 13. 11. 1883, s. 2; *Svetkovina u Cazinu*, Sarajevski list, 20. 11. 1883, s. 2.

V posledních letech se o obnově mešity v Cazinu v Bosně a Hercegovině šíří pomýlené informace. Chybně je uváděna doba výstavby i význam císařského daru. Srov. např. *Jedinstvena povijest: Cazinskoj Gradskoj džamiji je luster poklonio i sam car Franjo Josip* (Dostupné z: <https://www.klix.ba/lifestyle/jedinstvena-povijest-cazinskoj-gradskoj-dzamiji-je-luster-poklonio-i-sam-car-franjo-josip/180310094>, 11. 3. 2018).

70 Dne 12. 6. 1885 byl položen základní kámen nové mešity v muslimské obci Vrbanja u Banja Luky. Srov. *Nova džamija*, Sarajevski list, 28. 6. 1885, s. 2.

71 Slavnostní znovuootevření mešity proběhlo v sobotu 19. 12. 1885 na výročí narození proroka Muhammada. Přítomni byli reisu-l-ulema, členové ulema-medžlisu a Zemské vakufské komise a další významní představitelé muslimské komunity. Zemskou vládu zastupoval zemský náčelník Appel, civilní adlatus Nikolić a vyšší úředníci. Loajalitu okupační správě a císaři za muslimy vyjádřil radní Mehmed-beg Kapetanović. Půlroční obnova mešity, zejména pak její bohatá výzdoba, stála úhrnem 12 000 zlatých, které uvolnil Gazi Husrev-begův vakuf. Srov. *Svečanost otvaranja begove džamije*, Sarajevski list, 20. 12. 1885, s. 1; *Otvaranje begove džamije*, Sarajevski list, 23. 12. 1885, s. 1–2.

72 Rekonstruována byla městská mešita postavená po dosídlení muslimských uprchlíků ze Srbska (1863). Zemská vláda poskytla dar ve výši 500 zlatých. Srov. *Obnovljena džamija*, Sarajevski list, 1. 1. 1887, s. 3.

73 V hercegovské metropoli byla opravena Sinan-pašova mešita, nejstarší islámská modlitebna ve městě. *Nova džamija*, Sarajevski list, 20. 5. 1887, s. 2.

74 Behram-begova mešita byla postavena z příspěvků místních muslimů i Zemské vlády. Na výsledné podobě svatostánku se podepsala snaha vytvářet v Bosně a Hercegovině svěbytný umělecký styl, inspirovaný zejména islámskou architekturou Egypta, který se podstatně lišil od tradičních uměleckých vzorů osmanské říše. Autorem projektu byl krajský zeměměřič Franz Mišanović. *Iz D. Tuzle*, Sarajevski list, 10. 6. 1888, s. 2.

75 Na stavbu mešity dohlížely místní orgány a finančně ji podpořila i Zemská vláda. Slavnostního aktu otevření se roku 1890 účastnili zástupci všech konfesí. *Priposlano*, Sarajevski list, 24. 10. 1890, s. 5–6.

76 Císař roku 1882 poslal dar 200 zlatých na výstavbu mešity v bihačské obci Papari. *Previšnji darovi*, Sarajevski list, 22. 2. 1882, s. 4. Benjámín Kállay roku 1886 pro potřeby tešanjské mešity věno-

me-li z dostupné statistiky, pak mezi lety 1876 a 1885 vzrostl počet islámských modliteben v Bosně a Hercegovině z 915 na 929 a následně roku 1895 na 1038,⁷⁷ tudíž počet v novinách zmíněných modliteben nijak nevypovídal o stavebním úsilí muslimské komunity. Tu bezpochyby nelze spoléhat na náhodu, ale na cílený výběr redakce *Sarajevského listu*. Na většinu uvedených sakrálních staveb finančně přispěla Zemská vláda nebo císař (byť nijak závratnou částkou), a proto se jejich zahájení či dokončení mohlo vhodně proměnit na společenskou událost s politickým dopadem, který legitimizoval habsburskou správu Bosny a Hercegoviny. Přítomnost čelných představitelů okupačního režimu na velkém shromáždění lidu vybízela muslimské představitele, zejména ty přímo dosazované Zemskou vládou, k projevům loajality a neskonale vděčnosti vladaři a jeho úřednickému aparátu. Při těchto příležitostech bylo nezřídka poukazováno – snad v nepřiznaném srovnání s jinými částmi Balkánu –, že Jeho Veličenstvo usiluje o rovnoprávné postavení všech místních konfesí. Stejný závěr platí i v případech dalších islámských objektů, např. tekije, devišského kláštera, ve Višegradu,⁷⁸ medresy, vyšší islámské školy, v Bihaći⁷⁹ a Cazinu⁸⁰ a Gazi Isa-begova hamamu, parních lázní, v Sarajevu.⁸¹ Specifický byl případ

val 100 zlatých. *Javna zahvala*, Sarajevski list, 30. 5. 1886, s. 3. Zemská vláda přidělila islámské obci v Jajce subvenci ve výši 250 zlatých na opravu mešit. *Javna zahvala*, Sarajevski list, 23. 9. 1887, s. 3. Civilní adlatas Nikolić daroval 50 zlatých na opravu mešity v obci Seoče u Zenice. *Javna zahvala*, Sarajevski list, 9. 11. 1887, s. 2. Zemská vláda finančně přispěla na opravu mešity v Ljubinje. *Javna zahvala*, Sarajevski list, 15. 8. 1888, s. 3. Zemská vláda roku 1889 vyčlenila na opravu mešity v Bosenském Šamci 300 zlatých. *Javna zahvala*, Sarajevski list, 2. 10. 1889, s. 3. Zemská vláda roku 1889 věnovala na opravu jednoho minaretu ve Visokém 400 zlatých, sami muslimové nashromáždili 321 zlatých. Na stavební práce dohlížel okresní náčelník. *Javna zahvala*, Sarajevski list, 18. 12. 1889, s. 3.

77 Vjekoslav KLAJČ, *Bosna (Zemljopis)*, Zagreb 1878, s. 135–136. Další údaje ze sčítání lidu roku 1885 a 1895.

78 Císař věnoval 300 zlatých na stavbu nové tekije šajchovi Arifu Kapovi. *Previšnja pripomoć*, Sarajevski list, 25. 4. 1884, s. 2. Derviši ve Višegradu patřili k ħalwatijskému řádu. Jejich klášter byl zničen pravděpodobně během velké povodně roku 1896.

79 *Nova medresa*, Sarajevski list, 28. 7. 1889, s. 2. V Bosně a Hercegovině v té době fungovaly čtyři desítky medres, z nichž nejstarší byly v Mostaru, Sarajevu a Travniku. *Srov. Najstarije medrese*, Sarajevski list, 7. 9. 1888, s. 2. Hajrudin ĆURIĆ, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo 1983, s. 226–234.

80 Na její stavbu přispěl 100 zlatými ministr Kállay. *Sa puta g. ministra Kállaja*, Sarajevski list, 4. 7. 1884, s. 2. Medresa byla dokončena roku 1890, ale o jejím otevření neproběhly žádné zprávy.

81 *Parna banja u Sarajevu*, Sarajevski list, 9. 4. 1890, s. 2; *Gazi Isa-begova banja*, Sarajevski list, 12. 12. 1890, s. 2–3; *Isa begova banja*, Sarajevski list, 18. 2. 1891, s. 2; Budova, stojící hned vedle Carovy mešity a sídla Rijasetu, byla postavena ve „východním“, pseudomaurském stylu, podle návrhu architekta Josipa Vancaše. Zemská vakufská komise vyčísila celkové náklady na stavbu ve výši 63 000 zlatých.

Šari'atské soudní školy v Sarajevu (1887),⁸² jež měla sloužit jako učiliště pro muslimy, kteří měli zastávat posty šari'atských soudců a vyšších úředníků.

O volnočasových aktivitách muslimů se na stránkách *Sarajevského listu* mnoho nedočteme. Svůj podíl na tom měla i sama skutečnost, že se islámští věřící v tomto období spolkové činnosti příliš nevěnovali, rovněž ji nepodporovala ani Zemská vláda. Jedněmi z mála výjimek byly veřejné čítárny, kiraethany, určené až na výjimky pouze muslimům. První byla založena v Sarajevu roku 1888⁸³ a po ní hned následovalo obdobné zařízení v Banja Luce.⁸⁴ Tyto pánské kluby sloužily zejména ke stýkání městských honorací, úzce svázaných s okupační správou. Výjimečně se v nich pořádaly veřejné přednášky.⁸⁵ Muslimové skromnou měrou přispěli i k činnosti Muzeálního sdružení, předchůdce Zemského muzea,⁸⁶ a Ženské-

82 Záměr vybudovat moderní vzdělávací instituci pro muslimské úředníky posvětil císař František Josef I. již roku 1881, ale kvůli nejasnému postavení a zaměření školy k praktické realizaci plánu došlo až s několikaletým zpožděním. Stanovy školy panovník schválil 17. 4. 1887, slavnostní otevření proběhlo 19. 12. 1887 a účastnili se jej nejvyšší představitelé okupačního režimu. Budova byla postavena v rekordně krátkém čase ve „východním“ stylu podle návrhu českého architekta Karla Pařika, následně byla rozšířena o další křídlo s nádvorím. Srov. *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, kojom se objavljuje Previšnje odobreno ustrojstvo o školi šerijatskih sudija (mektebi niuvab) koja će se u Sarajevu ustanoviti*, Sarajevski list, 10. 2. 1882, s. 1–2; *Odobren štatut šerijatske škole*, Sarajevski list, 25. 5. 1887, s. 1; *Nova šerijatska škola*, Sarajevski list, 18. 12. 1887, s. 2; *Nova šerijatska škola*, Sarajevski list, 21. 12. 1887, s. 2.

83 V červenci 1888 se sešla v Sarajevu ustavující schůze čítárny, jíž se zúčastnilo 135 osob. Předsedou čítárny se stal sarajevský starosta Mustaj-beg Fadilpašić a místopředsedou Nezir-ef. Škaljić. Ve výboru spolku zasedl také Kosta Hörmann, vládní rada. Běžní členové měli povinnost platit roční poplatek 6 zlatých a členové zakladatelé 100 zlatých. Pro potřeby kiraethany Zemská vláda (či snad město Sarajevo?) nechala postavit zvláštní budovu ve „východním“ stylu podle návrhu architekta Josipa Vancaše ve čtvrti Bentbaša. Slavnostní otevření proběhlo v říjnu, a to za přítomnosti čelných představitelů okupační správy i zástupců dalších konfesí ve městě. *Muham. narod. čitaonica*, Sarajevski list, 25. 7. 1888, s. 3; *Muhamedovska čitaonica*, Sarajevski list, 17. 10. 1888, s. 2–3.

84 Tato čítárna měla při svém založení 88 řádných členů a 23 členů zakladatelů. Jejím předsedou se stal bývalý starosta města Smail-beg Ibrahimbegović a místopředsedou tehdejší starosta Ragib-beg Džinić. Funkci tajemníka obsadil ředitel místní obecné školy Dragutin Stepansky. *Banjalučka kiraethana*, Sarajevski list, 2. 4. 1890, s. 3.

85 *Iz naših društava*, Sarajevski list, 28. 2. 1890, s. 2; *Predavanje u kiraethani*, Sarajevski list, 14. 3. 1890, s. 2.

86 Stálý výbor sdružení měl 15 členů, z toho 3 muslimy (Mustaj-beg Fadilpašić, Mehmed-beg Kape-tanović a Mehmed-ef. Hulusi, kontrolor Zemské vakufské komise a šéfredaktor *Vatana*). *Muzejsko društvo*, Sarajevski list, 30. 12. 1885, s. 2. Počátkem roku 1886 mělo sdružení 227 členů, mezi nimi 80 lidí domácího původu (z toho 20 muslimů). *Muzejsko društvo*, Sarajevski list, 1. 1. 1886, s. 2. Někteří význační muslimové muzeu darovali cenné předměty ze svých sbírek. *Dar muzeju*, Sarajevski list, 3. 7. 1887, s. 3. *Darovi zem. muzeju*, Sarajevski list, 29. 7. 1887, s. 2.

ho spolku.⁸⁷ Jen v náznaku se objevovaly zprávy o kratochvích muslimských velmožů. Ti často pořádali sedánky, na nichž se oddávali kouření a poslechu epických skladeb v podání guslarů či tamburinistů, lovy na divokou zvěř či koňské závody.⁸⁸ Požívání alkoholických nápojů, na rozdíl od vepřového masa, se muslimové tolik striktně nevyhýbali.⁸⁹ S příchodem okupační armády a zaváděním evropského způsobu života se ovšem situace v tomto směru výrazně zhoršila.⁹⁰

Zcela výjimečně se objevovaly informace o rodinném životě islámských věřících. Povětšinou se jednalo o úmrtí muslimů zapojených do zemské správy.⁹¹ Od

87 Ženský charitativní spolek vznikl roku 1885. Mezi jejími členkami bylo i několik muslimek, které ovšem ve veřejném styku zastupovali jejich manželé. Srov. *Ženska zadruga u Sarajevu*, Sarajevski list, 11. 2. 1887, s. 2–3.

88 *Trka u Bosni*, Sarajevski list, 23. 4. 1882, s. 3; *Fini zijalet*, Sarajevski list, 6. 9. 1882, s. 4; *Iz društva*, Sarajevski list, 4. 6. 1884, s. 2; *Teferidž gradskog zastupstva*, Sarajevski list, 19. 9. 1884, s. 2.

89 Roku 1884 jeden travnický muslim v opilosti spáchal sebevraždu, což v té době nebylo nijak výjimečné *Samoubijstvo jednog Muhamedanca*, Sarajevski list, 30. 5. 1884, s. 3. Dostatečně výmluvným je příklad mladého banjaluckého velkostatkáře Ali-bega Džiniće, jenž roku 1889 v alkoholovém opojení zastřelil tři osoby a dalších pět zranil, až na jednu výjimku šlo o samé muslimy. *Ubica u picu*, Sarajevski list, 17. 2. 1889, s. 2–3. V zimním období nadměrná konzumace alkoholu nezřídka končila umrznutím. *Iz vilajeta*, Sarajevski list, 26. 2. 1890, s. 2.

90 Popijení se zvláště rozmáhalo mezi mládeží, na což roku 1885 upozornil sarajevské zastupitelstvo sám vládní pověřenec. *Iz sarajevskog gradskog vijeca*, Sarajevski list, 24. 6. 1885, s. 3. O závažnosti fenoménu svědčí skutečnost, že jen v březnu 1886 sarajevská policie zaznamenala 148 přestupků proti opilství, což představovalo zhruba třetinu všech evidovaných přestupků. *Iz policije*, Sarajevski list, 14. 4. 1886, s. 3.

91 Roku 1884 zesnuli např. mostarský kádí Omer-ef. Gluhić a mostarský muftí Šaćir Džabić. *Čitulja*, Sarajevski list, 24. 10. 1884, s. 2. Roku 1886 zemřeli Husaga Mujezinović, obchodník a stolacský starosta, a velkostatkář Ali-paša Čengić, syn osmanského generála Deviš-agy (Dedagy) a vnuk eposy opěvovaného Smail-agy. *Čitulja*, Sarajevski list, 14. 7. 1886, s. 2. *Čitulja*, Sarajevski list, 1. 9. 1886, s. 3. Roku 1887 spočinul goraždanský starosta Sulejman-beg Kuljuk a velkostatkář Omer-beg Fadilpašić, mj. sarajevský zastupitel a starostův bratr. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 20. 2. 1887, s. 2. *Omer beg Fadil Pašić*, Sarajevski list, 21. 10. 1887, s. 2. Spíše jako kuriozita bylo míněno oznámení o smrti bývalého sarajevského janičáře a později učitele v ruždiji Mehmeda Zehira původem ze střední Asie, který zemřel ve 102 letech. *Posljednji janičar*, Sarajevski list, 23. 12. 1887, s. 2–3. Roku 1888 odešli na věčnost Sunullah-ef. Sokolović, sarajevský zastupitel, Ragib-ef. Čurčić, vrchní šariátský soudce, Salih-ef. Hadžihuseinović, hvězdář Gazi Husrev-begovy mešity, redaktor zemské ročenky a muslimského kalendáře, a velkostatkář Omer-beg Čengić, politický adjunkt okresního úřadu v Rogatici. Čengić zemřel na následky zranění utrpených při lovu. *Čitulja*, Sarajevski list, 15. 1. 1888, s. 1. *Čitulja*, Sarajevski list, 14. 3. 1888, s. 2. *Čitulja*, Sarajevski list, 6. 7. 1888, s. 2–3. *Nesreća Omer bega Čengića*, Sarajevski list, 9. 12. 1888, s. 2–3. Roku 1889 zesnuli velkostatkář Ali-beg Filipović, otec advokáta Jusuf-bega, Hasan-ef. Ruždi, učitel v bihaćské ruždiji původem z Anatolie, a Abdulah-ef. Alajbegović, inspektor islámských škol v sarajevském kraji. *Naprasna smrt*, Sarajevski list, 6. 1. 1889, s. 1–2. *Čitulja*, Sarajevski list, 24. 4. 1889, s. 2. *Čitulja*, Sarajevski list, 18. 9. 1889, s. 2. Roku 1890 zemřel Muhamed-beg Alajbegović, od roku 1878 mostarský starosta, a sarajevský obchodník a zastupitel Mujaga Merhemić (uveden jako Mehre-

konce 80. let se vyskytovala i oznámení o velkolepých svatbách dětí prominentů režimu.⁹² Mimořádný společenský ohlas měly zasnuby a svatba Riza-bega Kapetanoviće s Munire, dcerou evkaf mufetiše, účetního revizora Zemského vakufského pověřenectva, Ibrahim-bega Bašagiće.⁹³

Více prostoru bylo dáno náboženským svátkům, byť uveřejňované zprávy měly podobu stručných a dokola se opakujících notickek. Nepravidelně se objevovaly zprávy o pouti do Mekky, nejčastěji v letech 1881 a 1882 a potom na začátku 90. let.⁹⁴ Cesta do islámských svatých měst byla v tomto čase mimořádně náročná jak finančně, tak fyzicky. Dovolit si ji mohli jen mohovitější muslimové, kteří se k cestě do vzdálené Arábie odhodlávali až ve zralém věku. V případě chatrného zdraví nebo očekávané smrti muslimové za sebe mohli posílat náhradníky, což tak nezřídka i činili. Na cestě se poutníci museli potýkat s různými smrtelnými nástrahami⁹⁵ a nemocemi,⁹⁶ v Hidžazu opakovaně propukaly epidemie cholery.⁹⁷ Zemřít

mić). *Čitulja*, Sarajevski list, 26. 1. 1890, s. 2. *Mujaga Mehremić*, Sarajevski list, 17. 12. 1890, s. 2. Roku 1891 zemřel Vejsil-ef. Svrzo, dlouholetý městský zastupitel v Sarajevu. *Čitulja*, Sarajevski list, 27. 2. 1891, s. 2.

92 Roku 1889 byl zmíněn sňatek derventského statkáře Hajrudin-bega Begoviće s Emine z bijeljinské rodiny Fidahiću Pašićů a Omera Muftiće, jednoho ze synů reisu-l-ulemy Mustafy Hilmi-ef. Omeroviće, s dcerou Mehmeda Teofik-ef. Azabagiće, ředitele Šari'átské soudní školy v Sarajevu. *Svatovi*, Sarajevski list, 21. 7. 1889, s. 2. *Svatovi*, Sarajevski list, 27. 11. 1889, s. 2.

Roku 1890 byla oznámena svatba neadjunktního berního praktikanta Lutfi-bega Bašagiće, jehož otec Daut-beg zastával úřad nevesinjského starosty, s dívkou z rodu Rašidkadićů. *Svatovi*, Sarajevski list, 20. 4. 1890, s. 2.

93 Opulentní svatba Riza-bega, syna sarajevského zastupitele Mehmed-bega Kapetanoviće, se uskutečnila 1. srpna v předvečer svátku sv. Elijáše (Alidun) na rodinném statku v obci Grbavica u Sarajeva. Ženich celý obřad pojal po vojensku – při obřadu nosil uniformu a objednal vojenskou kapelu –, sám patřil mezi první muslimské dobrovolníky, kteří vykonali povinnou vojenskou službu (odveden 1887). Hostiny se zúčastnila celá sarajevská honorace, včetně zemského náčelníka a civilního adlata. Přítomen byl i společný ministr financí Benjámín Kállay. *Zaruke*, Sarajevski list, 10. 4. 1889, s. 3. *Svatovi*, Sarajevski list, 31. 7. 1889, s. 1–2. *Muhamedovski svatovi*, Sarajevski list, 4. 8. 1889, s. 1.

94 *Hadžije u Meku*, Sarajevski list, 31. 8. 1881, s. 2. (na pouť se vydalo asi 15 muslimů ze Sarajeva, dalších 9 z Visokého.) *Hadžije u Meku*, Sarajevski list, 2. 9. 1881, s. 2 (z Visokého se vypravilo dalších 16 poutníků) *Hadžije u Meku*, Sarajevski list, 16. 9. 1881, s. 2. (z Hercegoviny vyrazilo větší množství poutníků).

95 Tragický je případ poutníků, které v Mezopotámii zastihla bouře, a na 1300 jich podlehllo silnému krupobití nebo se utopilo v Eufratu. *Izginule hadžije*, Sarajevski list, 20. 6. 1888, s. 5.

96 Jen roku 1889 na hadži zemřelo nejméně 10 poutníků z travnického kraje a jeden ze sarajevského. *Povratak hadžija iz Meke*, Sarajevski list, 15. 9. 1889, s. 5.

97 Hadž na podzim 1881 vykonalo kolem 15 000 poutníků, kteří zvolili cestu po moři. Epidemie cholery měla na svědomí několik tisíc obětí. Po jistou dobu platil zákaz nalodování poutníků na lodě plující do Evropy, sami věřící při návratu nezřídka končili v karanténě. *Zvanično*, Sarajevski

na pouti muslimové přitom chápali jako požehnání a vyvrcholení pozemského života. Počet věřících, kteří se vydali na hadždž, osciloval mezi několika desítkami a jedním stem.⁹⁸ Postupem času došlo k obměně samotného průběhu cesty. Pěší trasa východním směrem přes Istanbul nadobro odpadla. Po vybudování železnice v Bosně a Hercegovině poutníci cestovali přes Chorvatsko do Terstu a odtud pluli lodí do egyptské Alexandrie,⁹⁹ hercegovští muslimové i nadále zřejmě využívali spojení přes Dubrovník.¹⁰⁰ Pout do svatých míst islámu, zprvu trvající až jeden rok, nyní zabrala pouze tři měsíce.¹⁰¹ Co se však téměř nezměnilo, bylo rozloučení a přivítání s poutníky. V Sarajevu se tak dělo za přítomnosti velkého počtu přihlížejících, kteří se s odcházejícími souvěrci loučili společnou modlitbou u Ali-pašovy mešity na západním okraji města.¹⁰² Ke stejnému účelu toto místo sloužilo v minulosti i v případě válek, do nichž odcházeli v Sarajevu umístění vojáci nebo zdejší dobrovolníci. Při návratu se situace opakovala.¹⁰³ Četnost zpráv z pouti do Mekky se zvýšila až roku 1890 a 1891, kdy byli do čela výprav společným ministerstvem financí jmenováni vysoce postavení muslimští hodnostáři. Titul *reisul-hudžadž*

list, 2. 11. 1881, s. 2; *Kolera u Meki*, Sarajevski list, 13. 11. 1881, s. 5; *Kolera u Hedžasu*, Sarajevski list, 20. 1. 1882, s. 2.

Na podzim roku 1882 cholera vypukla znovu. Do Džiddy připlulo jen 3 000 věřících, a tak i počet obětí epidemie byl podstatně nižší. *Objava*, Sarajevski list, 1. 11. 1882, s. 3 a 3. 11. 1882, s. 3; *Kolera u Hedžasu*, Sarajevski list, 17. 11. 1882, s. 3; *Kolera*, Sarajevski list, 24. 11. 1882, s. 2.

Roku 1882 byla v Mekce otevřena první telegrafní stanice. Dosud tomu bránili islámští duchovní. Zprávy z této oblasti se tak do světa dostávaly v pravidelnějších intervalech a bez výraznějších zpoždění. *Brzovajna stanica u Meki*, Sarajevski list, 19. 7. 1882, s. 3.

Od poloviny 80. let se zdravotní podmínky v Hidžázu zlepšovaly, ale epidemie propukaly i nadále. Pro srovnání: roku 1888 hadž vykonalo přes 100 000 věřících, roku 1909 již na 250 000. *Istočna trgovina robljem*, Sarajevski list, 17. 10. 1888, s. 3; *Hadžije u Meki*, Sarajevski list, 8. 1. 1910, s. 2. Jiné zdroje uvádějí pro rok 1882 na 70 000 poutníků (26 000 přicestovalo po moři), následujícího roku jen 51 000 a nakonec roku 1885 již 120 000 (53 000 připlulo loděmi). Do konce století počet návštěvníků Mekky narostl na 200 000, aby v letech 1909 a 1910 dosáhl vrcholu na 300 000. David E. LONG, *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Pilgrimage to Makkah*, New York 1979, s. 127.

98 *Sarajevský list* převzal zprávu arabských novin, které si postesklly, že počet bosenskohercegovských muslimů v Mekce roku 1875 dosahoval téměř 200, ale nyní jen 57. Tento pokles jistě nelze připsat na vrub změně politické situace v Bosně a Hercegovině, ale především nevhodným podmínkám výkonu samotné pouti. *Bosanske hadžije*, Sarajevski list, 16. 11. 1884, s. 3.

99 *Hadžije*, Sarajevski list, 1. 7. 1887, s. 3.

100 Srov. Aladin HUSIĆ, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, Sarajevo 1435/2014, s. 73–91.

101 *Hadžije*, Sarajevski list, 20. 6. 1888, s. 5.

102 *Hadžije*, Sarajevski list, 5. 6. 1889, s. 2.

103 *Povratak hadžija iz Meke*, Sarajevski list, 6. 11. 1881, s. 2.

nejprve připadl vrchnímu šaríatskému soudci Nezir-ef. Škaljićovi¹⁰⁴ a poté tuzlanskému muftímu Muhamed-ef. Čokićovi.¹⁰⁵ Podrobněji o poutích bosenskohercegovských muslimů do Mekky v této době pojednal Zijad Šehić.¹⁰⁶

Dva velké muslimské svátky, *Kurban-bajram* a *Ramazan-bajram*, představovaly významné předěly v islámském kalendáři. *Sarajevský list* ani v jediném případě neopomněl muslimům srdečně poblahopřát. Příchod a průběh jednoho i druhého bajramu, ale též ramadánu, pravidelně oznamovaly dělostřelecké salvy ze žlutého bastionu sarajevské pevnosti. V tyto dny se mešity, zvláště pak minarety, zkrášlovaly světly a v muslimských domech se pořádaly zábavy, při nichž nechyběla hudba a zpěv. *Ramazan-bajram* byl slavnostním vyvrcholením islámského postního měsíce. Samotný ramadán se odvíjel tak, že muslimové přes den dodržovali přísný zákaz všech radovánek, ale po západu slunce korzovali po městě, navštěvovali se a posedá-

104 Ze Sarajeva se tehdy vydaly dvě skupiny: první desítka poutníků vyrazila 26. 4. a druhá, padesátičlenná 9. 6. Rozloučení s druhou jmenovanou bylo mimořádně okázalé a zapojila se do něj i Zemská vláda. Z celé země se na hadž vypravilo asi 100 osob. Vzhledem k situaci, že v Hidžázu opětovně vypukla cholera, bosenští poutníci při návratu domů opakovaně pobývali v karanténě. Uvítání v Sarajevu mělo velkolepý průběh. *Hadžije*, Sarajevski list, 30. 5. 1890, s. 1. *Hadžije u Meku*, Sarajevski list, 11. 6. 1890, s. 2. *Zaštitne mjere protiv kolere*, Sarajevski list, 10. 8. 1890, s. 2. *Naše hadžije*, Sarajevski list, 13. 8. 1890, s. 2. *Naše hadžije*, Sarajevski list, 5. 9. 1890, s. 2; *Naše hadžije*, Sarajevski list, 10. 10. 1890, s. 2; *Naše hadžije*, Sarajevski list, 17. 10. 1890, s. 2; *Naše hadžije*, Sarajevski list, 7. 11. 1890, s. 2–3; *Naše hadžije*, Sarajevski list, 9. 11. 1890, s. 2; *Povratak naših hadžija*, Sarajevski list, 12. 11. 1890, s. 2.

Škaljić o pouti do Mekky sepsal obsáhlou zprávu, kterou předal Zemské vládě. Srov. Hana YOUNIS, *Smrtni slučaji tokom hadža u Mekku kroz primjere iz građe Vrhovnog šeriatiskog suda u Sarajevu u periodu austrougarske uprave*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, 2016, s. 197–217.

105 Na pouť se vydalo osm desítek věřících, z toho asi 20 ze Sarajeva. Impozantní slavnost s účastí 2 000 lidí proběhla v Tuzle, jejímuž muftímu se dostalo vysoké cti vést celou výpravu; slavnostnímu rozloučení přihlíželi vysocí zemští úředníci i představitelé dalších konfesí. Poutníci z celé země se shromáždili v Bosenském Brodu a odtud se společně přepravili vlakem do Terstu. Později se k poutníkům přidal lékař Julije Makanec, jinak také významný kulturní propagátor (spoluzaložil Zemské muzeum a dva roky vlastnil *Bosnišche Post*) a od roku 1887 sarajevský zastupitel, který měl dohlížet na jejich zdravotní stav, ale sám v Džiddě podlehl tyfu. Během hadže zemřely dvě desítky poutníků, z nichž většina na vyčerpání. Na cestě domů věřící opakovaně končili v karanténě a z Istanbulu se do Bosny vydali východní cestou, lodí do Varny, poté vlakem do Ruščuku a nakonec parníkem přes Zemun do Brčka a Bosenského Brodu. *Hadžije u Mekku*, Sarajevski list, 3. 5. 1891, s. 2; *Odlazak hadžija*, Sarajevski list, 17. 5. 1891, s. 2–3; *Lična vijest*, Sarajevski list, 17. 6. 1891, s. 2; *Julije Makanec*, Sarajevski list, 5. 8. 1891, s. 2; *Bosanske hadžije*, Sarajevski list, 16. 8. 1891, s. 2; *Bosanske hadžije*, Sarajevski list, 26. 8. 1891, s. 2; *Bosanske hadžije*, Sarajevski list, 4. 9. 1891, s. 3; *Povratak hadžija*, Sarajevski list, 30. 9. 1891, s. 3.

106 Zijad ŠEHIĆ, *Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku u doba austrougarske uprave 1878–1918*, Saznanja: Časopis za historiju, 2008, s. 69–85.

vali v kavárnách.¹⁰⁷ Na *Kurban-bajram* přinášeli muslimové zvířecí oběti. Pastevci z celé země do měst a městysů s předstihem nahnali početná stáda ovcí, aby vyhověli zvýšené poptávce věřících a jednou do roka přišli k tučnému výtěžku. Porážka zvířat probíhala společně v kruhu rodiny.¹⁰⁸

Úředně uznávanými, ale nepřilíš sledovanými byly oslavy narození Muhammada, islámského posla Božího. Stejně jako v případě bajramu se v předvečer svátku ze sarajevské pevnosti ozývala dělostřelecká salva. Součástí oslav bylo veřejné čtení tzv. mevludu, básnického zpracování Muhammadova početí a narození. Roku 1884 se přednesu v Gazi-Husrev-begově mešitě zhostil sám reisul-ulema.¹⁰⁹ Příchod nového islámského roku noviny soustavně vynechávaly, a tak není jasné, zda se v zemi vůbec slavil.

Muslimské obyvatelstvo dodržovalo i některé předislámské tradice. Mezi ně patřilo slavení svátků svatého Jiřího (*Jurjevo*, *Đurdevdan*) a Elijáše (*Alidun*, *Ilin-*

107 *Ramazan i bajram*, Sarajevski list, 16. 8. 1882, s. 3; *Ramazan*, Sarajevski list, 7. 7. 1883, s. 3; *Bajram*, Sarajevski list, 4. 8. 1883, s. 3; *Ramazan*, Sarajevski list, 27. 6. 1884, s. 2; *Ramazan*, Sarajevski list, 23. 7. 1884, s. 2; *Bajram*, Sarajevski list, 25. 7. 1884, s. 2; *Ramazan*, Sarajevski list, 19. 6. 1885, s. 2; *Bajram*, Sarajevski list, 15. 7. 1885, s. 1; *Ramazan*, Sarajevski list, 4. 6. 1886, s. 1; *Bajram*, Sarajevski list, 7. 7. 1886, s. 3; *Ramazan*, Sarajevski list, 25. 5. 1887, s. 2; *Bajram*, Sarajevski list, 24. 6. 1887, s. 2; *Ramazan*, Sarajevski list, 13. 5. 1888, s. 2; *Bajram*, Sarajevski list, 13. 6. 1888, s. 3; *Ramazan*, Sarajevski list, 1. 5. 1889, s. 2; *Bajram*, Sarajevski list, 31. 5. 1889, s. 2; *Ramazan*, Sarajevski list, 23. 4. 1890, s. 2; *Bajram*, Sarajevski list, 21. 5. 1890, s. 3; *Ramazan*, Sarajevski list, 10. 4. 1891, s. 2; *Bajram*, Sarajevski list, 3. 5. 1891, s. 2.

108 *Kurban Bajram*, Sarajevski list, 1. 2. 1882, s. 2; *Kurban Bajram*, Sarajevski list, 22. 10. 1882, s. 2; *Kurban Bajram*, Sarajevski list, 29. 10. 1882, s. 2; *Kurban Bajram*, Sarajevski list, 11. 10. 1883, s. 3; *Kurban Bajram*, Sarajevski list, 16. 10. 1883, s. 2; *Kurban-bajram*, Sarajevski list, 1. 10. 1884, s. 2; *Kurban-bajram*, Sarajevski list, 20. 9. 1885, s. 2; *Kurban bajram*, Sarajevski list, 10. 9. 1886, s. 3; *Kurban Bajram*, Sarajevski list, 31. 8. 1887, s. 2; *Kurban-bajram*, Sarajevski list, 19. 8. 1888, s. 1.

Jediné vybočení z ustáleného rytmu zpravodajství se odehrálo roku 1888. Zemská vakufská komise tehdy při kontrole hospodaření Gazi Husrev-begova vakufu v Sarajevu odhalila, že nadace má za povinnost vyplácet roční rentu správcí země, tj. nyní zemskému náčelníkovi. On tuto sumu (100 zlatých) přijal a věnoval ji na nákup obětí, jejichž maso se mělo rozdělit chudině. *Poglarar zemlje i Kurban bajram*, Sarajevski list, 15. 8. 1888, s. 2.

Roku 1889 se muslimští čelní představitelé v Sarajevu rozhodli přetvořit čítárnu, kiraethanu, v místo oficiálního setkávání a přijímání gratulací k muslimskému svátku. Totéž se opakovalo i o rok později. *Kurban-bajram*, Sarajevski list, 7. 8. 1889, s. 2; *Kurban-bajram*, Sarajevski list, 27. 7. 1890, s. 3.

109 *Muhamedovo rođenje*, Sarajevski list, 1. 2. 1882, s. 2; *Mevlud*, Sarajevski list, 15. 1. 1884, s. 2; *Javna zahvala*, Sarajevski list, 12. 2. 1884, s. 3 (poděkování cazinského starosty Pozderce sarajevskému starostovi Fadilpašićovi a advokátovi Filipovićovi za jejich dary nově otevřené mešitě, kde se poprvé konal mevlud).

dan). První byl slaven 6. května¹¹⁰ a druhý 2. srpna.¹¹¹ Na den svatého Jiří muslimští a pravoslavní obyvatelé Sarajeva pořádali pikniky na svazích hory Trebević v místě zvaném Hrid. Nejčastěji se při té příležitosti opékala jehňata. Do toho hrála hudba a zpívalo se. Po otevření železnice se lidé vydávali i do vzdálenějších lokalit. Svátek sv. Elijáše si připomínali zejména Romové.¹¹²

Sarajevský list se jen okrajově dotýkal soužití bosenskohercegovských konfesních skupin. Nicméně i přes nedostatek relevantních příkladů je víc než zřejmé, že jednotlivá společenství žila setrvale odděleně a styky mezi nimi byly spíše výjimkou než pravidlem.¹¹³ Dobře patrné to bylo např. v oblasti vzdělávání. Muslimům a pravoslavným bylo umožněno zachovat a rozvíjet paralelní školský systém, vedle něhož pak od poloviny 80. let 19. století Zemská vláda budovala soustavu veřejných škol. To se týkalo zejména škol základních, s menším zpožděním začaly přibývat i školy střední (obchodní školy, učiliště a gymnázia). Ovšem ani veřejné školství nebylo vždy schopné překlenout panující izolovanost konfesních skupin. Když byla např. roku 1886 otevřena národní škola v Bugojnu, ze 46 žáků byli pouze 2 muslimové.¹¹⁴ Roku 1889 zahájila činnost národní škola v Čajniče, zde v jedné třídě zasedli pouze muslimové a ve druhé pravoslavní, včetně dívek, a několik

110 Sv. Jiří podle tradice zemřel 23. dubna roku 303. Datum jeho smrti je ovšem uvedeno v juliánském kalendáři, což při převodu na gregoriánský vychází na 6. května. V katolickém prostředí se ctí původní datum úmrtí.

111 Svátek sv. Elijáše byl křesťany slaven 20. července. Toto datum je uvedeno v juliánském kalendáři, což při převodu na gregoriánský vychází na 2. srpna.

112 *Durđevdan*, Sarajevski list, 7. 5. 1882, s. 2; *Gjurjjevdan*, Sarajevski list, 7. 5. 1884, s. 2; *Gjurjjevdan*, Sarajevski list, 8. 5. 1885, s. 2; *Gjurjjevdan*, Sarajevski list, 6. 5. 1887, s. 3; *Gjurjjevdan*, Sarajevski list, 8. 5. 1889, s. 2 (kvůli ramadanu chyběli muslimové). *Gjurjjevdan*, Sarajevski list, 7. 5. 1890, s. 2.

Svátek sv. Elijáše byl zmíněn pouze v souvislosti se sňatkem Riza-bega Kapetanoviće.

113 K těmto výjimkám patřilo i stýkání vlivných a majetných osob všech konfesí. Muslimští velkostatkáři, begové, tu a tam vůči křesťanům projevovali blahosklonnost. Noviny opakovaně informovali o bezích, kteří např. věnovali pozemky pro budování škol a kostelů ve většinově křesťanských oblastech. Begové z Bijeljinského okresu roku 1884 darovali tři pozemky pro školy, Mehmed-beg Kapetanović roku 1885 vyčlenil ze svého dva pozemky pro pravoslavné kostely. *Priznanje*, Sarajevski list, 12. 9. 1884, s. 2; *Javna zahvala*, Sarajevski list, 13. 2. 1885, s. 4. Zámožní muslimové nezářka podporovali i osvětovou činnost. Např. roku 1890 Fehim-beg Alibegović z Kobaše věnoval místní škole 50 knih v hodnotě 30 zlatých. *Javna zahvala*, Sarajevski list, 13. 2. 1885, s. 4. Begové se také účastnili školních slavností, nejčastěji jako součást městských delegací, a svěcení křesťanských modliteben. Roku 1890 tito velmoži přihlíželi otevření pravoslavného kostela v Blagaji u Kupresu a finančně přispěli na jeho chod. *Slavno uredništvo!*, Sarajevski list, 1. 8. 1890, s. 3.

114 *Nova škola*, Sarajevski list, 22. 6. 1890, s. 3.

židů.¹¹⁵ V prvním městečku islámští věřící tvořili pětinu populace a ve druhém mírně přes polovinu. V návaznosti na budování sítě veřejné sítě škol je dobré připomenout i snahu Zemské vlády vychovávat nové učitele z řad domácí populace. Na přelomu 80. a 90. let 19. století se podařilo alespoň do základního školství zapojit první generace bosenských učitelů, mezi nimi i několik muslimů.¹¹⁶ Na středoškolském vzdělávání se muslimové dlouho podíleli jen jako učitelé náboženství a orientálních jazyků.¹¹⁷

Snaha muslimů zachovat si distanci od ostatních náboženských skupin bezprostředně souvisela i s postojem islámské komunity k nové vládní moci. Z vícero zdrojů je patrné, že prosté muslimské obyvatelstvo k Zemské vládě nechovalo plnou důvěru a novým pořádkům se z místních komunit přizpůsobovalo nejpomaleji. Muslimové jeví slabý zájem o odvozy do vojska, což se po zavedení nepsaných kvót podepsalo i na nízkém počtu dobrovolníků.¹¹⁸ Islámští věřící méně často posílali své děti do „světských škol“ než křesťané, a proto obvykle chyběli i na školních

115 *Narodna osnovna škola u Čajnici*, Sarajevski list, 24. 2. 1889, s. 2.

116 Zemská vláda dlouhodobě usilovala, aby muslimové měli mezi učitelským sborem podíl odpovídající jejich zastoupení v populaci. Jelikož ale nebylo možné zaplnit volná učitelská místa domácími pedagogy, okupační režim se alespoň zasadil, aby muslimští učitelé působili v sídlech, kde převládal islám. První generace 13 Bosňanů, včetně několika muslimů, dokončila tříletý učitelský kurz roku 1885. Po dvou letech se z pomocných učitelů mohli stát pedagogy řádnými. Do roku 1888, kdy kurz přerostl v učitelskou školu, přípravku absolvovalo 54 mladíků, z toho 50 místních (8 muslimů). Srov. *Prvi bosanski pomoćni učitelji*, Sarajevski list, 26. 6. 1885, s. 2; *Prvi godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne dječjačke škole kao vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1888./9.*, Sarajevo 1889, s. 9.

117 Významné postavení v tomto ohledu měl učitel „východních“ jazyků na sarajevském gymnáziu. Od jeho založení se na tomto postu vystřídali Hasan-ef. Spaho (od 1879), Ahmed-ef. Ribić (od 1880), Muhammed-ef. Hadžijahić (od 1884) a Ibrahim-beg Repovac (od 1889). *Zvanično*, Sarajevski list, 22. 3. 1884, s. 1; *Zvanično*, Sarajevski list, 18. 8. 1889, s. 1.

118 Situace v hlavním městě byla v tomto směru odlišná, jelikož zdejší muslimská honorace ve vojsku spatřovala jednu z možností kariérního postupu pro své děti. Roku 1883 zde bylo odvedeno 20 mužů, z toho 13 (65 %) muslimů, roku 1885 pak 24 (17 muslimů) a poté roku 1889 již 27 (21 muslimů). *Novačenje po Bosni i Hercegovini*, Sarajevski list, 2. 10. 1883, s. 3; *Novačenje u gradu Sarajevu*, Sarajevski list, 14. 10. 1885, s. 2–3; *Novačenje u Sarajevu*, Sarajevski list, 13. 10. 1889, s. 2.

Naproti tomu v Mostaru bylo roku 1883 odvedeno 60 mužů (5 muslimů) a v Travniku 39 (8 muslimů). O dvě léta později bylo v Mostaru rekrutováno 31 mužů (9 muslimů) a v Travniku 22 (9 muslimů). *Novačenje po Bosni i Hercegovini*, Sarajevski list, 4. 10. 1883, s. 2; *Novačenje po Bosni i Hercegovini*, Sarajevski list, 30. 10. 1885, s. 3.

slavnostech,¹¹⁹ a vyhýbali se např. i očkování svých potomků.¹²⁰ Postupem doby odpor muslimů vůči státu polevoval, ale ve srovnání s dalšími komunitami méně výrazně.¹²¹

Neochota a neschopnost přijmout nové poměry u muslimů vedla k rozšíření fenoménu vystěhovalectví do osmanské říše. První zprávu o něm *Sarajevský list* přinesl koncem roku 1883, a to v reakci na zpravodajství dalších jihoslovanských periodik, které v migraci údajně hledaly všelijaké příčiny. Sám list odchod vysvětloval pouze ekonomickými důvody, přičemž neopomněl dodat, že někteří emigranti se vracejí zpět domů.¹²² Další zpráva se objevila začátkem následujícího roku. Noviny se tehdy vyslovily pro setrvání „mohamedánů“ v Bosně a Hercegovině, popřípadě pro jejich návrat do vlasti, neboť jsou s ní srostlí a stávající zemská správa jim zaručuje rovnoprávnost a svobodné praktikování víry.¹²³ O ekonomických důvodech tentokrát nepadla ani zmínka. Téhož roku noviny převzaly článek otištěný v nově založeném periodiku *Vatan* nazvaný *Vlastenectví*. V něm se Muhammed Emin-ef. Hadžijahić (v textu není uveden), učitel orientálních jazyků na sarajevském gymná-

119 V Livnu do místní národní školy chodilo 84 dětí, z toho jen 20 (24 %) muslimů, kteří přitom tvořili 44 % populace. *Nova škola*, Sarajevski list, 29. 1. 1886, s. 3. První národní školu v Sarajevu, s níž byla spojena učitelská příprava, v polovině roku 1891 navštěvovalo 183 žáků, z toho jen 16 (9 %) muslimů. *Književnost*, Sarajevski list, 16. 10. 1891, s. 3. Muslimové v Sarajevu raději své děti posílali do druhé národní školy, bývalé osmanské měšťanky, ruždije, která sice měla podobu veřejné škole, ale navštěvovali ji výhradně islámští věřící.

120 V Sarajevu např. každoročně probíhalo dobrovolné očkování proti spalničkám. V květnu a červnu roku 1885 bylo očkováno 323 dětí, z toho 141 (44 %) muslimských. Do konce července jich bylo celkem 374 (v tom 67 dosídlenců), z toho 142 (38 %) muslimů. Sčítání téhož roku však ukázalo, že ve městě žije 27 124 lidí, z toho 16 003 (59 %) muslimů. *Urezivanje ospica*, Sarajevski list, 10. 5. 1885, s. 2; *Urezivanje ospica*, Sarajevski list, 5. 7. 1885, s. 2; *Popis stanovništva Sarajeva*, Sarajevski list, 17. 7. 1885, s. 2–3; *Rezultat urezivanja ospica*, Sarajevski list, 6. 9. 1885, s. 2. Rozdíly mezi konfesemi byly ještě patrnější v kontextu celé země. Roku 1887 očkování proti spalničkám podstoupilo 58 913 osob, z toho jen 14 763 (25 %) muslimů. Zhruba 12 % lidí z celkového počtu bylo k očkování přinuceno, mezi nimi zejména muslimové (hlavně v okresech Foča, Mostar a Banja Luka) a pravoslavní. Jak jsme uvedli na jiném místě, muslimská populace tehdy čítala asi 38 %. *Urezivanje ospica u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski list, 18. 4. 1888, s. 2–3.

121 Příkladem toho bylo sarajevské gymnázium: na začátku školního roku 1882/1883 v něm studovalo 124 žáků, z toho 8 (6 %) muslimů, ale na konci školního roku 1889/1890 to bylo již 160 žáků, z toho 23 (14 %) muslimů. *Školske vijesti*, Sarajevski list, 18. 8. 1883, s. 3; *Književnost*, Sarajevski list, 20. 7. 1890, s. 3.

122 *Izselivanje iz Bosne*, Sarajevski list, 8. 11. 1883, s. 3. Tezi o ekonomických důvodech vystěhovalectví podporoval i „dopis z Bosenského Petrovce“, otištěný o půl roku později. V něm pisatel referoval o špatných ekonomických podmínkách v osmanské říši a zrazoval případné zájemce o emigraci. *Petrovac*, Sarajevski list, 9. 5. 1884, s. 2.

123 *Sarajevo...*, Sarajevski list, 14. 2. 1884, s. 2 (proti vystěhovalectví se vyslovily nejprve sarajevské noviny *Bosnische Post* a *Sarajevský list* se k nim přidal, když převzal některé jimi otištěné pasáže).

ziu a učitel správné recitace koránu v Gazi Husrev-begově medrese, dušoval, že v životě člověka není nic přednějšího než víra a vlast. Povinností muslimů v Bosně a Hercegovině je setrvat v zemi nebo se do ní vrátit, jinak jejich domovina ztratí islámský charakter.¹²⁴ Vystěhovalectví nicméně nepolevovalo, jak bylo patrné z projevu a interpelací Benjámina Kállaye v rakousko-uherských delegacích roku 1891. Ministr tehdy konstatoval, že muslimové jsou potomky bosenské středověké šlechty a elementem, který podporuje stát a celkově je mírumilovný a oddaný. Mezi emigranty, zejména z Posávi, podle něj převládali lidé, které poškodil přechod od naturální směny v zemědělství na peněžní, rozvoj železniční dopravy a zhoršování sociální situace drobných agů, vlastníků půdy pronajímané křesťanům. Kállay nesoouhlasil s tvrzením, že počet běženců (od roku 1883 do roku 1891 dosud celkem 11 359) ohrožuje biologickou reprodukci islámské komunity, neboť ta roku 1885 čítala 492 000 duší, a že migrace byla zaviněna neochotou muslimů strpět křesťanskou nadvládu. Jako pozitivní příklad uváděl Rusko a Alžírsko, kde muslimové zůstávali. Bosenští muslimové byli podle něj, na rozdíl od příšlých turkických národů na Balkáně, se svojí vlastní svázaní historicky a emigraci by volili jen v případě, že by jejich víra byla potlačována. Ministr dospěl k závěru, že z Balkánu se stěhují převážně Osmané (Tataři), kdežto původní obyvatelstvo (slovanští muslimové v Bosně a Bulharsku) nikoli.¹²⁵ Realita ovšem byla podstatně složitější a odchod do osmanské říše měl důvody ekonomické i politické a v neposlední řadě také morální – zda-li vyznavači islámu mohou a mají zůstat pod vládou křesťanského vladaře.¹²⁶

Závěrem shrňme, že prvních patnáct let habsburské okupace Bosny s Hercegoviny představovalo významný milník ve vztahu nového režimu ke zdejšímu početnému muslimskému obyvatelstvu. Prvotní nedůvěra, založená na ozbrojeném odporu roku 1878, a nezáměr postupem doby ztrácely na intenzitě, k čemuž významnou měrou dopomohla ideová orientace společného ministra financí Benjámina Kállaye a s ní provázaná reforma státního aparátu s důrazem na civilní složky vlády. Změnu postoje okupační moci bylo možné vysledovat i na stránkách *Sarajevského listu*, který muslimům poskytoval více prostoru a projevoval vřelejší sympatie než v minulosti, byť s jistými výhradami. Vedle zpráv ryze úředního charakteru se stále častěji objevovaly informace o muslimské každodennosti, oslavách svátků, náboženských manifestacích, stavebních počinech a společenských aktivitách, úmr-

124 *Patriotizam*, Sarajevski list, 10. 10. 1884, s. 1–2.

125 *Iz austro-ugar. delegacija*, Sarajevski list, 29. 11. 1891, s. 1–2.

126 Srov. např. Mina KUJOVIĆ, *O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave (Prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni)*, Gračanički glasnik, 2006, č. 22, s. 71–78.

tích a svatbách významných osob. Výběr uveřejněných zpráv ovšem po celou dobu podléhal pečlivému výběru, neboť měl svědčit o správnosti a konfesní vyváženosti veškerého jednání okupační správy. Nicméně na straně samotných islámských věřících – s výjimkou úzkého okruhu loajálních statkářů a obchodníků – i nadále přetrvávaly obavy a podezřívavost vůči „křesťanské vládě“, které se projevovaly v odmítání nové státní moci a jejího dohledu, zejména v oblasti školství a zdravotnictví.

SUMMARY

The first fifteen years of the Habsburg occupation of Bosnia and Herzegovina represented a significant milestone in the relations of the new regime with the numerous Muslim population there. The initial distrust, based in the armed uprising of 1878, and their lack of interest decreased in intensity over time, which was to a significant extent aided by the ideological orientation of the joint minister of finances, Benjámín Kállay, and the associated reform of the state administration with an emphasis on the civil component of the government. The change in the occupying power's attitude was also possible to trace on the pages of the periodical *Sarajevski list*, which offered Muslims more space and evinced a more earnest sympathy than in the past, though still with certain qualifications. Next to the reports of a purely governmental type there were ever more frequent appearances of news items about Muslims' everyday affairs, such as wedding celebrations, religious celebrations, building works, and community activities, as well as the marriages and deaths of notable personalities. The selection of what was publicized in these articles, was, of course, subject to very careful filtering, because it was to bear witness to the legitimacy and the confessional equilibrium of the occupation government. Nevertheless, on the side of the Islamic faithful – with the exception of a small clique of loyal landed gentry and merchants – the still-lingering misgivings and suspicion of the “Christian government” remained, which manifested in their refusal of the new state power and its oversight, particularly in the areas of education and health care.

STUDIE

Od Titova odchodu k Černěnkově smrti. Československo a Jugoslávie v první polovině 80. let 20. století.

Základní obrysy vývoje vzájemných vztahů¹

JAN PELIKÁN – ONDŘEJ VOJTĚCHOVSKÝ

Filozofická fakulta, Karlova univerzita, Praha – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha

From Tito's Demise to Chernenko's Death: Czechoslovakia and Yugoslavia in the First Half of the 1980s: A Basic Outline of the Development of Mutual Relations

This study analyzes the broad and many-layered complex of relations between Czechoslovakia and Yugoslavia in the years 1980–1985, a period symbolically delimited by the deaths of Josip Broz Tito and Konstantin Chernenko. From this period onward, the bilateral political contacts were still powerfully influenced by the residue of mistrust and suspicion that had arisen earlier. At the same time, however – particularly under the influence of the conspicuous deterioration of the leftist authoritarian regimes in Czechoslovakia and Yugoslavia – the Belgrade and, particularly, Prague governments began to seek paths to rapprochement with the partner country. Some of the areas where this took place were the development of trade and

1 Tato studie vznikla v rámci projektu GAČR, č. 17-26471S, *Československo a Jugoslávie v 70. a 80. letech 20. století. Politická, sociální a kulturní interakce a vzájemná reflexe v období pozdního socialismu*.

other forms of economic commitments, the growth of Czechoslovak tourism in the eastern Adriatic region, and generally, in cultural cooperation. In the bilateral contacts there were still lingering manifestations of potential conflicts (the relationship with the Yugoslav émigré community in the years 1948–1953, approaches to the Macedonian question, the emigration of citizens of the ČSSR through Yugoslavia to the West). Their influence on the mutual cooperation of these countries in the period analyzed weakened gradually rather than precipitously.

Key words: Yugoslavia, Czechoslovakia, political ties, economic relations, tourism, emigration, ethnic problems, Macedonian question, diplomacy, normalization regime, post-Tito period

V posledním, necelém čtvrtstoletí existence levicově autoritativních režimů v Československu a Jugoslávii byly vzájemné vztahy obou států prosty zásadních zlomů a transformací. Na rozdíl od prvních dvou dekád poválečné éry, kdy tyto kontakty v rychlých intervalech za sebou pulsovaly od blízkého přátelství a spojení až k totální nevráživosti, měly v tomto období již relativně stabilní ráz. Postupně, ovšem zdaleka ne přímočaře, se přitom jejich charakter zlepšoval. Třetí plochy, které se ve vztazích mezi oběma socialistickými zeměmi záhy po zahájení normalizace opětovně citelně vyostřily, se postupně otupovaly. Mnohé spory časem odumřely. Ohniska dalších sice doutnala, ale postupně ztrácela na vznětlivosti.

Klíčovou oblastí, která negativně působila na charakter vztahů mezi oběma federacemi, byla ideologická sféra. Bilaterální kontakty takřka až do rozpadu socialistických režimů nepřestávala zatěžovat větší či menší rezidua negativních stereotypů vzniklých již na přelomu 40. a 50. let v důsledku roztržky mezi Stalinem a Titem. Ty v návaznosti na aktuální charakter kontaktů slábly, nebo se naopak účelově oživovaly. Ideologické předsudky, byť se postupem doby obsahově vyprazdňovaly, dlouhodobě, a to až do poloviny 80. let a v některých, byť nevýznamných reziduích ještě i za Gorbačovovy éry, ovlivňovaly přístup obou státních a stranických reprezentací. Stávaly se bez ohledu na realitu znovu a znovu zdrojem podezírání. V rámci těchto, postupem času stále bizarnějších, schémat československé vedení dlouho nepřestávalo Titův režim vnímat jako nositele nepřipustných heretických koncepcí; tedy jako subjekt v mnoha ohledech nebezpečnější než kapitalistické státy. Československo, byť navenek akceptovalo podobu smíření mezi Titem a Chruščovem zakotvenou v roce 1955 v tzv. Bělehradské deklaraci, nadále v souznění s většinou

ostatních států východního bloku nesouhlasilo s charakterem jugoslávské reakce na Stalinovu kritiku a specifickým vývojem Titova režimu. V rozporu s realitou navíc Husákova garnitura považovala Jugoslávii nejen za jeden z hlavních ideových zdrojů obrodného procesu, ale řadila ji i mezi přímé inspirátory Pražského jara.²

Československá socialistická republika (ČSSR), ve shodě s přístupem Sovětského svazu a většiny ostatních východoevropských zemí, Jugoslávii především zazlívala neochotu podřídit se autoritě Moskvy na mezinárodním poli a uznat její prioritní postavení v rámci tzv. komunistického hnutí. Skrz prsty nahlížela i na jugoslávské lavírování mezi velmocenskými bloky. Významná role Bělehradu v hnutí nezúčastněných byla nepříznivě vnímána jako oslabování sovětského vlivu mezi rozvojovými zeměmi. Podezírání či averzi nepřestávaly ani v 70. letech a na počátku následující dekády vyvolávat také jakékoliv rozdíly mezi jugoslávskou vnitropolitickou praxí a základním ideologickým kánonem reálného socialismu. Další rozšiřování tzv. socialistické samosprávy a pečlivě limitovanou a v čase dozovanou liberalizaci jugoslávské společnosti sice českoslovenští funkcionáři i interně kritizovali jako kroky oslabující socialismus, ale především je odmítali kvůli nepřípustnému narušování monopolní interpretace oficiální leninsko-stalinské doktríny. Správně chápali, že jakékoliv větší a trvalejší vnitropolitické i zahraničněpolitické úspěchy socialistické Jugoslávie přispívají k zpochybňování ideologické doktríny režimů reálného socialismu. V logice tohoto přístupu pražské vedení jakékoliv nezdary socialistické Jugoslávie s tlumenou radostí vítalo. Poukaz na ně, ať již byly politického, sociálního, nacionálního či ekonomického charakteru, ve své propagandě využívalo jako konkrétní, hmatatelný důkaz potvrzující, že odklon od sovětské doktríny nutně vede k problémům a krizím.

Brežněvova éra ovšem postrádala vitalitu, respektive agresivitu období stalinského a i chruščovského. Kreml se čím dál tím více soustřeďoval na hájení stávajících pozic, na konzervaci daného vnitropolitického stavu i zákopových linií studené války. Tato explicitně nikdy nedefinovaná obranářská strategie ovlivňovala také kroky sovětského vedení vůči Jugoslávii i ideologické zdůvodnění v podstatě pasivního přístupu k Svazové federativní republice Jugoslávii (SFRJ). Moskva reálně rezignovala na dřívější plány na větší přiblížení Jugoslávie sovětskému bloku či dokonce na její opětovné začlenění do své velmocenské sféry. Nově pouze směřovala k udržení po roce 1953 postupně vzniklého statu quo ve vztazích mezi Jugoslávií

2 K tomu blíže srov. Jan PELIKÁN, *Jugoslávie a pražské jaro*, Praha 2008; Jan PELIKÁN – Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *V předtuše odkvétání. Československo a Jugoslávie v prvních měsících normalizace*, *Securitas imperii* 34, 2019/1, s. 162–196.

a východním blokem. Zachování stávajících poměrů začalo být od počátku 70. let interně zdůvodňováno tak, že přes všechna pochybení Jugoslávie i nadále zůstává socialistickou zemí. Podle tohoto výkladu je však socialistický systém v mnoha ohledech oslaben v důsledku revizionistických deformací, dlouhodobě ho ohrožují protisocialistické síly, působící i uvnitř svazu komunistů, které směřují k restauraci kapitalistického zřízení a k definitivnímu příklonu SFRJ k západní sféře vlivu. Z toho bylo vyvozováno, že za této situace Sovětský svaz nemůže na Jugoslávii vyvíjet přímý nátlak. Měl s ní naopak maximálně rozvíjet kontakty s cílem podpořit „skutečně marxisticko-leninské“, tedy prosovětské síly a být v jugoslávském prostředí co nejvíce přítomen, aby mohl svůj vliv co nejefektivněji využít v předpokládané blízké krizi, která se očekávala v souvislosti s Titovým nevyhnutelným odchodem. Dlouholetý bělehradský vůdce byl přitom vnímán jako zlo nejmenší, vůči němuž v daném okamžiku v jugoslávské elitě neexistuje lepší reálná alternativa. Na základě tohoto, ve své podstatě defenzivního přístupu se sovětsko-jugoslávské vztahy, aniž by bělehradský režim učinil závažnější ústupky, v průběhu 70. let zlepšily, navenek až harmonizovaly. Tito a Brežněv se od roku 1971 takřka každoročně setkávali. Vedení obou států nezávisle na sobě hodnotilo charakter bilaterálních relací jako nejmeně problémový od roku 1948.

V tomto kontextu přistupovala k Jugoslávii v 70. letech i Husákova skupina. Na prahu normalizace se sice z její iniciativy v politické, ale zejména v ideologické sféře vztahy s Titovým režimem dočasně zhoršily, ale již od roku 1971 československá zahraniční politika směřovala k jejich plnému obnovení. Zastavila rozbíhající se agresivní propagandistickou protijugoslávskou kampaň a postupně opět zvyšovala, po roce 1969 několikanásobně redukované, kvóty určené pro československé turisty na Jadranu.

Svárlivé ideologické floskule a stereotypy byly ve vztazích se státy východního bloku přítomny i na jugoslávské straně. Také v tomto případě byl jejich efekt zamýšlen především pro domácí veřejnost; v konkrétních bilaterálních relacích přestával hrát podstatnější roli. Špičky Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ) se poukazováním na nedostatky „etatisticko-byrokratických“ režimů v Sovětském svazu a jeho satelitech snažily před domácí veřejností nepřímou vyzdvihnout výhody vlastního pružnějšího a tolerantnějšího, byť také autoritativního režimu. Bělehrad využíval obav sovětského vedení, že jeho ostřejší reakce v ideologických sporech by ve svých důsledcích napomáhala většímu příklonu Jugoslávie k západní velmocenské sféře. V interních i veřejných polemikách zpravidla i proto vystupoval energičtěji, neústupněji a svéhlavěji než Brežněvova garnitura.

Titovo vedení pečlivě pěstovalo (a čas od času oživovalo) fenomén ohrožení Jugoslávie východním blokem. Byť se pravděpodobnost sovětské vojenské intervence v 70. letech minimalizovala, Bělehrad odkaz na její nebezpečí používal pro oprášení heroických tradic z období války a roztržky. I tímto způsobem se snažil posílit ochabující identifikaci populace s vládnoucím režimem. Zpravidla k tomu posloužila – jugoslávskými bezpečnostními orgány často vyprovokovaná – obnovená aktivita již skomírající prosovětské (informbyrovské) nelegální opozice a stejně politicky orientované živořící emigrace.³

Jugoslávské vedení si již od poloviny 50. let velmi dobře uvědomovalo, jaké benefity mu exkluzivní postavení socialistického státu stojícího mezi antagonistickými velmocenskými seskupeními přináší. Na přelomu 60. a 70. let však Titovým režimem až překvapivě bolestně otrásla konfrontace s pokusy o zásadnější liberalizaci společnosti a střetnutí s nacionalistickými hnutími. Tyto události sice klíčové funkcionáře SFRJ nezměnily v přesvědčení o výhodnosti a nenahraditelnosti „houpačkového“ postavení Jugoslávie jako státu lavírujícího mezi bloky, ale ukázaly vratkost této léta budované konstrukce a zejména problematičnost jejího západního opěrného pilíře. Jugoslávská elita mohla z mnohých náznaků vypožorovat, že od USA a jejich spojenců sice může očekávat podporu v případě sovětského tlaku, že však mnohem problematičtěji se lze o takovou garanci opřít v případě eskalace konfliktů vnitřních.

Josip Broz Tito ani po sérii krizových situací na přelomu 60. a 70. let nic nezměnil na základních premisách své zahraniční politiky. Dával záměrně najevo, že bude nadále čelit jakékoliv, byť jen potenciální hrozbě ze strany Sovětského svazu. Zároveň však v průběhu poslední dekády své dlouholeté, dramatické životní pouti začal – byť záměrně neokázalým způsobem – hrany vztahů se Sovětským svazem otupovat. Implicitně pozitivně tak zareagoval na podobný, byť z jiných důvodů Moskvou zvolený přístup. Nehledě na historicky vzniklou distanci, pravidelné ideologické disputace a občasné (z jugoslávské strany nepochybně ostřejší) podpásové rány,⁴ sloužící k okázalé prezentaci nezávislého postoje, se vztahy obou států

3 Srdjan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*, Beograd 2011, s. 469–495; Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Z Prahy proti Titovi*, Praha 2012, s. 615.

4 Jako názorný, nikterak výjimečný příklad můžeme uvést vydání knihy deníkových záznamů bývalého jugoslávského velvyslance v Moskvě Veljka Mićunoviće, která byla ve skutečnosti pouze hrubě selektovanou edicí přísně tajných politických zpráv, které v letech 1956–1958 tento diplomat posílal ústředí. Mićunovićova kniha se dotýkala pro Brežněvův režim více než citlivých problémů spjatých mj. s XX. sjezdem KSSS či s maďarskými událostmi v roce 1956. Veljko MIĆUNOVIĆ, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb 1977.

v průběhu 70. let podstatně zlepšily. Rozporuplnost a nepřehlednost podoby a charakteru vztahů Jugoslávie s východním mocenským uskupením pak zvýšily důsledky vietnamského ozbrojeného zásahu proti polpotovské Kambodži koncem roku 1978 a ještě více, jen několik málo měsíců před Titovou smrtí, sovětská intervence v Afghánistánu. Jugoslávské hodnocení obou událostí se od sovětského přístupu k nim diametrálně odlišovalo. Obě vojenské akce navíc opět zvýšily až úzkostnou obavu bělehradského vedení z vojenské hrozby ze strany východního bloku. Další dělítko ve vztazích SFRJ a států sovětské zájmové sféry se v průběhu druhé poloviny 70. let vytvořilo v souvislosti se zlepšováním kontaktů Bělehradu s Čínou.⁵

Vývoj Jugoslávie v průběhu prvních šesti sedmi měsíců po smrti Josipa Broze Tita v květnu 1980 nepotvrzoval Západem víceméně sdílené sovětské prognózy. Kalkulovalo se v nich s nevyhnutelností okamžitých personálních, frakčních i názorových sporů v bělehradském vedení. K očekávané politické krizi však nedošlo, národnostní vztahy alespoň navenek vyhlížely jako stabilizované, ekonomický růst se nezastavil. Nové kolektivní vedení Jugoslávie, převážně tvořené druhou, sice již notně zestárlou, ale stále energicky vystupující generací Titových spolupracovníků, obtížnou situaci s nepochybnou elegancí zvládalo. Přesně podle scénáře připraveného ještě za Titova života se rozběhly nové mechanismy kolektivního řízení výkonné moci.⁶

Sovětské vedení, stejně jako českoslovenští předáci se zvyšujícím se Titovým věkem očekávali, že po jeho odchodu v Jugoslávii nevyhnutelně nastane krize a z ní vyplývající nutný střet mezi stoupenci prozápadní a jakési autenticky socialistické orientace. Přes dobové úvahy a obavy z možného sovětského zásahu na podporu „zdravých sil“ se na základě dostupných pramenů zdá, že Moskva neměla žádný dopředu připravený plán, jak v tento neodvratný moment postupovat. Nenaplnění dlouho dopředu očekávaného scénáře vypuknutí jugoslávské krize ovšem Moskvu viditelně zmátlo. Pod ochabujícím Brežněvovým vedením se degenerující sovětská exekutiva v nově nastalé situaci nedokázala včas zorientovat. Po jistém váhání padlo

5 K sovětským obavám z možného čínského pronikání na Balkán srov. Effie G. H. PEDALIU, *The US, the Balkans and Détente, 1963–1973*, in: Svetozar Rajak et al. (eds.), *The Balkans in the Cold War*, London 2017, s. 210.

6 Při setkání s tajemníkem předsednictva SKJ Trpem Jakovlevskim toto hodnocení v září 1981 dosti explicitně vyjádřil J. Lenárt: „Obdivujeme Vás za to, jak úspěšně jste postupovali po Titově smrti. Existovaly prognózy, že mezi vámi začne boj o moc.“ Arhiv Jugoslavije, Bělehrad (AJ), f. 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ), IX, Komisija za medjunarodne odnose (KZMO), ČSSR. k. 6, 1978–1985, zpráva o návštěvě T. Jakovlevského v ČSSR ve dnech 28. 9. – 1. 10. 1981.

v některém z článků nepřehledného a častokrát ne vždy racionálně a logicky jednajícího, někdy až bizarně postupujícího kremelského aparátu rozhodnutí, které mělo zřejmě otestovat kvalitu a rozhodnost nového jugoslávského vedení v přístupu ke vztahům se Sovětským svazem.⁷ Kreml, aniž by o tom Bělehrad informoval, pozastavil s Jugoslavií kontakty na nejvyšší úrovni. Plánované návštěvy SFRJ, které mělo postupně vykonat několik členů politického byra Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (ÚV KSSS), byly pod různými, dosti průhlednými záminkami rušeny, nebo na neurčito odkládány. Sověští diplomaté akreditovaní v Bělehradu to svým československým kolegům, kteří s nimi v pravidelných krátkých intervalech konzultovali všechna stanoviska a hodnocení, vysvětlovali jako výstrahu Jugoslávii za nedostatečnou loajalitu Moskvě v mnoha oblastech mezinárodních vztahů.⁸ Pravidelné, byť obsahově čím dál prázdnější, rozhovory Tita a Brežněva se v průběhu 70. let přeměnily v periodický rituál, na kterém se vůdci obou států prostřednictvím prakticky stejných frází ujišťovali o vzájemném přátelství, dobrých úmyslech, přání rozvíjet spolupráci a především o svých úspěších.⁹ Náhlé, byť nepřiznané ukončení pravidelných rozhovorů bylo pro Bělehrad výstražnějším signálem než třeba relativně ostrá diplomatická intervence, týkající se údajně nepřátelských textů v tisku druhé země. Takové stížnosti se po několik desetiletí, vlastně již od roku 1954 – někdy s větší, jindy s menší četností a razancí – opakovaly. V kontextu sovětsko-jugoslávských vztahů, v nichž hrála velkou roli symbolika, patřily k podobným rituálům jako schůzky na nejvyšší úrovni.

7 Pro ilustraci snad můžeme uvést příběh, který zcela věrohodně popisuje ve svých neobyčejně zajímavých a faktograficky přínosných – ovšem, alespoň v českém prostředí, doposud takřka zcela pomínutých – deníkových záznamech vysoce postavený člen aparátu ÚV KSSS Anatolij Čerňajev. Obsáhle vykresluje jeden z důvodů, proč čínsko-sovětské napětí přetrvávalo dlouho po smrti Mao Ce-tunga a likvidaci „bandy čtyř“. Zástupce vedoucího příslušného oddělení ÚV KSSS Oleg Rachmanin, který měl i vědecké ambice, vydal za kulturní revoluce i po jejím skončení několik politologicko-prognostických knih, ve kterých ostře kritizoval režim v Číně jako nereformovatelný. Na základě své vědecké produkce aspiroval na členství v akademii věd. Po nástupu Teng Siao pchinga, kdy se vývoj v ČLR začal zásadně rozcházet s jeho prognózami, s cílem neztratit vědeckou kredibilitu s úspěchem v rámci řídících složek v Kremlu dlouhá léta mařil zlepšování vztahů s Čínou. Anatolij ČERNÁJEV, *Sovmestnyj ischod. Dněvník dvou epoch. 1972–1991 gody*, Moskva 2008, s. 486–488 a jinde.

8 Archiv ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha (AMZV), f. Teritoriální odbor Jugoslávie – Tajné (TOJ) 1980–1989, k. 6, zpráva B. Šimáčka z 25. 11. 1982; k. 4, záznam o rozhovoru M. Holuba s E. Krasavinem z 2. 9. 1981. K tomu též: AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 16, 1978–1982, záznam o rozhovoru S. Živanova s L. Resetnikovem z 31. 5. 1982.

9 Georgij ŠACHNAZAROV, *S voždjami i bez nich*, Moskva 2001, s. 224.

Jugoslávské vedení sovětské upozornění správně rozšifrovalo. Nebanalizovalo jeho význam, ale ze svých stanovisek neustoupilo a dlouhodobý kurs vůči SSSR nezměnilo. O korekci těchto stanovisek neuvažovalo ani po zhoršení vnitřní situace v zemi, ke které došlo od počátku roku 1981. Závažné problémy ještě bezprostředně nesouvisely, jak se před Titovou smrtí očekávalo, s rozpory v rámci nejvyšších kruhů vládoucí oligarchie či mezi jednotlivými částmi federace, ani je nezpůsobilo napětí v chorvatsko-srbských etnických vztazích. Na tenze tohoto typu došlo – jak vývoj ukáže – až za šest, respektive osm let. Krize, ze které jugoslávská federace již nedokázala vybědnout a po krátkých pomlčkách do ní stále více zapadala, se projevila závažnými ekonomickými problémy a protesty v Kosovu, přerůstajícími v permanentní rebelii albánského obyvatelstva.

V podstatě hluché období ve vztazích mezi Jugoslávií a východním blokem pak pokračovalo až do poloviny 80. let. Prodloužily ho rychle se po sobě opakující tři personální výměny na nejvyšším mocenském postu kremelského vedení a několikaměsíční hospitalizace Jurije Andropova a Konstantina Černěnka. V důsledku těchto okolností se dále prohloubila dlouhodobá nečinnost, nerozhodnost, až paralýza sovětské exekutivy. Jugoslávské vedení navíc nedokázalo rozpoznat, že Moskva po Brežněvově smrti začala dávat najevo nepochybné náznaky ochoty zlepšit vzájemné vztahy a zbavit je negativních, ideologickou zátěží obalených, stereotypů.¹⁰ Zájem o harmonizaci kontaktů s Bělehradem projevil hned na Brežněvově pohřbu jeho nástupce. Andropov přijal vedoucí jugoslávské delegace, předsedy státního a stranického předsednictva Petara Stamboliće a Mitju Ribičiće, a po krátkých zdvořilostech jim bez obalu řekl, že je na čase vztahy mezi oběma státy zásadním způsobem zlepšit. Poznamenal přitom, že se SSSR v jednom období hrubě vměšoval do vnitřních záležitostí Jugoslávie. Dodal, že sovětské vedení se k zodpovědnosti za to již dávno přihlásilo a že již Lenin zdůrazňoval nevyhnutelnost různých cest při budování socialismu. Nový generální tajemník však zároveň kritizoval charakter zpravodajství jugoslávských médií týkající se Sovětského svazu. V této

10 Je možné, že vstřícnější a aktivnější politiku k Jugoslávii kremelská administrativa plánovala již v posledních měsících Brežněvovy éry. Naznačovala to takto – byť pouze vnějškově – formulovaná inovovaná koncepce československé zahraniční politiky k Jugoslávii schválená v září 1982, tedy těsně před Brežněvovou smrtí. Je takřka vyloučené, aby byla přijata bez předchozí konzultace se sovětskou stranou. AMZV, f. TOJ 1980–1989, interní materiál: *Plnění hlavních úkolů československé zahraniční politiky vůči SFRJ* z 16. 9. 1983.

souvislosti mimo jiné konstatoval: „Cožpak máme my i vy málo problémů, abychom si přidělovali další?“¹¹

Jugoslávské vedení Andropovovy výroky nesprávně vyhodnotilo. Jeho členy ve vyjádření nového sovětského vůdce překvapila, až zaskočila přímost a věcnost, tedy atributy, které se v Brežněvově éře ze vzájemné komunikace vytratily. Vnímali je nikoliv jako znamení vstřícnosti, ale naopak jako výraz pokusu o obnovu nátlaku na Jugoslávii. Podobně, až panicky, ovšem představitelé SFRJ o půldruhého roku později reagovali na způsob, jakým byla přijata jugoslávská delegace na dalším státním pohřbu v Moskvě. Nový stranický vůdce se tentokrát bez zdůvodnění setkání s formálně nejvyššími jugoslávskými stranickými a státními představiteli vyhnul. S delegací, kterou opět tvořili předsedové státního a stranického předsednictva, se nesetkal ani žádný ze členů politbyra ÚV KSSS.¹² Mocenské špičky v Bělehradu se logicky obávaly, že toto opomenutí jugoslávské delegace signalizuje zhoršený postoj Kremli k SFRJ.

Obavy byly ovšem plané. Po Brežněvově smrti Andropov rychle obnovil styky s Jugoslávií na nejvyšší úrovni. Již v březnu 1983 se uskutečnila předtím dlouho odkládaná návštěva předsedy vlády N. Tichonova v Bělehradě.¹³ Zvažoval-li Andropov další vstřícné kroky, zabránil mu v tom jeho zdravotní stav, který se krátce po jeho zvolení radikálně zhoršil. Ani Černěnko nechtěl nic na této linii měnit. V některých, spíše vnějškových ohledech (formálnost a obsahová prázdnota rozhovorů při setkání vyšších funkcionářů) se obnovil charakter bilaterálních vztahů, který existoval v poslední dekádě Titova života.¹⁴ Za krátkého Černěnkova mandátu působila v říjnu 1984 trochu bizarně – zároveň jako dozvuk možných Andropovových plánů na modernizaci shora a zároveň jako předzvěst Gorbačovova „nového myšlení“ – bělehradská návštěva studijní delegace KSSS, kterou vedli budoucí architekti perestrojky, tehdejší vedoucí oddělení vědy ÚV KSSS Vadim Medveděv a kremelským špičkám blízký amerikanista a politolog Jurij Arbatov. Byla to po dlouhé době první sovětská delegace ochotná k neformálním, obsažným rozhovo-

11 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 16, 1978–1982, záznam o rozhovoru J. Andropova s P. Stamboličem a M. Ribičičem z 16. 11. 1982.

12 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 17, 1982–1985, zpráva o účasti jugoslávské delegace na pohřbu J. Andropova z 17. 2. 1984.

13 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 17, 1982–1985, záznam o rozhovoru M. Ribičiče s N. Tichonovem z 24. 3. 1983.

14 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 17, 1982–1985, zpráva V. Žarkoviče o návštěvě SSSR z 20. 3. 1984.

rům, která se mj. reálně zajímala o samosprávný systém a jugoslávské zkušenosti s ním.¹⁵

Jugoslávské vedení z pochopitelných důvodů personální změny v Moskvě a neočekávané, či nejasně zaměřené a tak těžko interpretovatelné kroky a gesta tamních střídajících se stranických vůdců zneklidňovaly. Viditelně byl postrádán v 70. letech zaběhlý pravidelný osobní kontakt nejvyšších funkcionářů obou režimů, který periodicky rituálně stvrzoval (relativní) bezproblémovost vzájemných vztahů. V rámci vžitých, v již dlouhých desetiletích po roztržce zaběhlých modelů chování, které si funkcionáři SFRJ sami osvojili a s nimiž se identifikovali, byly jejich interní reakce na i marginální události ve vztazích s Moskvou dosti přepjaté, emotivní, v některých ohledech nepostrádaly prvky paniky. Jugoslávské elity nikdy nepřestaly počítat s obnovou sovětského nátlaku i s nebezpečím vojenské invaze z Východu. Tato interakce měla ovšem i druhou stranu mince. Opakovaně deklarovaná připravenost bránit se sovětské hrozbě představovala fundament, o němž se opíral složitý systém jugoslávských vztahů se Západem, přinášející SFRJ ekonomické a mnohé další podstatné výhody. S tím spojenou výraznou benevolencí bylo například opomíjení SFRJ v jinak se rozšiřující a stupňující se lidsko-právní agendě, používané USA a jejich spojenci ke stále silnějšímu nátlaku vůči většině ostatních evropských socialistických zemí. Nemenší význam mělo i to, že hrdost na ochotu případně se znovu postavit sovětskému vydírání, a to – přirozeně – i se zbraní v ruce, se postupem doby stala jednou z důležitých, až klíčových vazeb spojujících autoritativní systém s významnou částí jugoslávské populace. Jak následně ukázal vývoj ve druhé polovině 80. let, vedení SKJ vnímalo i Gorbačovovy vstřícné kroky vůči Jugoslávii (a vnitřní reformy v SSSR) s nemalým podezíráním a v jistých ohledech o ně ani nestálo. Stmelující vnější hrozba pro ně byla výhodnější a důležitější než plná normalizace vztahů s Moskvou. Liberalizace sovětských poměrů ji současně zbavovala výsadního postavení mezi socialistickými státy, které po roce 1948 využívala jak ve vztazích se Západem, tak pro udržení podpory či alespoň loajality vlastního obyvatelstva.

15 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 17, 1982–1985, záznam o rozhovoru M. Ribičiče s delegací KSSS vedenou V. Medvěděvem z 30. 10. 1984; záznam o rozhovoru B. Milošević s J. Arbatovem z 30. 10. 1984.

Přetrvávající nedůvěra

Navenek pulsující, ale reálně stabilní, až nehybný charakter sovětsko-jugoslávských vztahů vytvářel v průběhu necelých dvou normalizačních dekád základní určující rámec pro kontakty mezi Prahou a Bělehradem. Československé, Moskvě z podstaty své existence loajální, mocenské špičky se ho neodvažovaly překročit, a ani o to neprojevovaly zájem. Zároveň se však v rámci takto vytyčeného prostoru postupně snažily uplatňovat své vlastní specifické, ovšem pochopitelně pouze dílčí cíle. I pražské vedení tak na počátku 80. let následovalo sovětský příklad a na minimum omezilo kontakty mezi vysokými stranickými funkcionáři KSČ a SKJ. Na rok 1982 dohodnutá návštěva Vasilu Biľaka se kupříkladu uskutečnila až koncem následujícího roku.¹⁶

Jednou z oblastí, v níž Husákovu vedení obvykle velmi důsledně dodržovalo Moskvou určenou linii, byla sféra ideologie. V jejím rámci stanovená kritéria zásadním způsobem ovlivňovala i kvalitu diplomatického zpravodajství, které svým charakterem odpovídalo předpokládanému, schematickému, ale současně obranářskému pohledu na realitu Titovy a posttitovské Jugoslávie. Informace zasílané zastupitelským úřadem v Bělehradu charakterizovala jednostrannost a tendenčnost. Faktograficky korektně, ale selektivně a bez uvádění srovnání s vývojem československým či s realitou ostatních států východního bloku, se v něm především poukazovalo na vnitřní problémy Jugoslávie.¹⁷ Kritické, ale ovšem převážně jednostranné relace dostávalo ústředí o ekonomických problémech SFRJ, o svízelných souvislejících se složitě fungujícím politickým systémem a o tzv. samosprávě pracujících. Častým námětem relací byla také kritická analýza zahraniční politiky SFRJ. Zprávy se zejména, obvykle předpokládě, zabývaly blízkými vztahy Bělehradu se západní částí bipolárně rozděleného světa, jeho postupným sbližováním s Čínou a „netřídním“ vystupováním v rámci Hnutí nezúčastněných zemí. Diplomaté pochopitelně referovali i o napětí v národnostních vztazích. V tomto ohledu však v podtextu a občas i explicitně zaznívalo pochopení pro jejich složitost a někdy více, někdy méně vyjádřený respekt, až obdiv ke způsobu, jakým se SKJ podařilo tuto sféru společenského života relativně zklidnit.

16 Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (AMSP), f. PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva T. Lipkovského 21. 2. 1983; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, informace o návštěvě V. Biľaka 5. a 6. 12. 1983.

17 Příkladem může být: AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 2, dokumentační materiál z 14. 9. 1984 zpracovaný velvyslanectvím v SFRJ. Podobných odkazů bychom mohli uvést několik desítek.

Zpravodajství sepišované pracovníky zastupitelského úřadu v Bělehradu a parafované tituláři mělo – jak už jsme uvedli – dosti stereotypní charakter. Velvyslanci, jak to v této profesní branži bylo a je obvyklé, se snažili, aby jejich relace souznívaly s názory a zájmy ústředí, respektive s jím vytýčenou linií. Tematicky rok po roce se opakující zprávy měly velmi podobný ráz, bez přihlédnutí k dataci by bylo mnohdy velmi obtížné rozeznat, zda byly sepsány v polovině 70. let anebo až o šest sedm let později. Charakter zpravodajství výraznějším způsobem neovlivňovalo ani střídání velvyslanců. O nuanci kritičtější tón v něm začal zaznívat po odchodu Oldřicha Pavlovského,¹⁸ který v Bělehradu před penzí uzavíral svou kontroverzní funkcionářsko-diplomatickou kariéru. Od podzimu 1982, po akreditaci jeho nástupce, schopnějšího, agilnějšího, vitálnějšího a v jugoslávské agendě lépe zorientovaného, ale ještě dogmatictějšího Bohumila Šimáčka, který byl na rozdíl od svého předchůdce v podstatě kariérním diplomatem, se rezervovaný postoj československé ambasády vůči jugoslávské realitě mírně zvýšil.¹⁹

Československá zahraniční služba si podle sovětského příkladu dávala za cíl zintenzivnit vztahy s Jugoslávií a být tak svým vlivem, společně s ostatními státy východního bloku, přítomna při očekávaném vyhocení vnitřního napětí v této zemi. Během první fáze normalizace se českoslovenští diplomaté snažili mezi jugoslávským establishmentem vytipovávat skupiny nebo jednotlivce přístupné většinu sblížení s východním blokem a opětovnému přebírání sovětské ideologické doktríny. Hledání vhodných sympatizantů, kteří by v očekávané jugoslávské krizi hledali oporu na Východě, však v 70. letech končilo pro československé diplomaty většinou deziluzí. Jisté naděje vkládané do prosovětských postojů Stane Dolance, Fadilja Hodži, Kosty Nadje a několika dalších níže postavených stranických činitelů se

18 O. Pavlovský, který byl v srpnových dnech roku 1968 ministrem vnitřního obchodu (a krátce předtím velvyslancem v Moskvě), se jednoznačně, hned při okupaci, postavil na stranu interven-tů. AMZV, f. Personální složky, sv. Oldřich Pavlovský.

19 K tomu například: AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, zpráva O. Pavlovského z 26. 11. 1980; zpráva B. Šimáčka z 16. 6. 1983. Šimáček se někdy choval překvapivě bizarně. Například při formální návštěvě Černé Hory, kterou uskutečnil hned po převzetí úřadu na podzim 1983, během protokolárního rozhovoru – netázán – sděloval předsedovi republikové organizace svazu komunistů Dobroslavu Čulafícovi, že Husák má nalomené zdraví, že zůstane již pouze prezidentem a že ho vystřídá schopný Jakeš. V jiném rozhovoru tvrdil, že Štrougal má rakovinu v pokročilém stádiu a možnost, že by se uzdravil, je minimální. Tajemníka předsednictva SKJ T. Jakovlevského zase informoval o tom, že v ČSSR je přebujelá dvoumilionová státní administrativa a úředníci pobírají průměrné platy ve výši 15 až 20 tisíc korun. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, záznam o rozhovoru T. Jakovlevského s B. Šimáčkem z 28. 10. 1983; záznam o rozhovoru D. Čulafíce s B. Šimáčkem z 5. 10. 1983; AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, záznam o rozhovoru Z. Sveta s B. Šimáčkem 25. 3. 1983.

dříve či později ukázaly jako plané. V některé z třenic pravidelně propukajících mezi Moskvou a Bělehradem tito funkcionáři obvykle vystoupili s ostrou kritikou sovětské zahraniční politiky nebo vnitřních poměrů v SSSR a byli diplomaty východního bloku přiřazeni k nositelům revizionismu. V 80. letech se jména konkrétních osobností, které by se mohly v Jugoslávii v případě prohloubení krize postavit do čela „zdravých sil“, z interních dokumentů příslušných československých institucí již vytratila.

Zjevné obtíže při vyhledávání, ale i vytipování osob, které by v jugoslávské mocenské elitě mohly zastávat prosovětská, respektive dogmatická stanoviska, souvisely ovšem s postavením a pozicí diplomatů východního bloku akreditovaných v Jugoslávii. Pracovníci československého zastupitelského úřadu v Bělehradě i generálního konzulátu v Záhřebu nedokázali, až na zcela nepatrné výjimky, navázat potřebné kontakty v jednotlivých vrstvách jugoslávské společnosti a zejména v prostředí místních uměleckých, vědeckých a především stranických elit. Nesouviselo to přitom jen s přísnou kontrolou jugoslávské zpravodajské služby nad diplomaty států východního bloku. Podepsaly se na tom i tehdejší – nadmíru obezřetné a v podstatě pasivní – metody diplomatické práce československé zahraniční služby a ne vždy vysoké schopnosti střídajících se zaměstnanců zastupitelského úřadu. Diplomaté měli zjevnou direktivu vyhýbat se politicky proskribovaným jugoslávským občanům. Hlavním důvodem pro to byl záměr nedávat takovými kroky podnět a příležitost jugoslávskému velvyslanectví v Praze k navazování styků s neformálními opozičními kruhy v ČSSR. V příslušných dokumentech jsme tak příznačně nalezli jediný náznak kontaktů československé ambasády s jugoslávskými stalinisty, tzv. informbyrovci.

Podobně obezřetně a bez valných výsledků si také v Jugoslávii počínala československá rozvědka. Tě se podařilo navázat málo významné kontakty s několika lokálními funkcionáři, od nichž však bylo možné získat jen obecně známé informace. Tak si například v prosinci 1971 mohla československá zpravodajská služba na základě rozhovoru s bývalým velitelem milice ve Vinkovcích potvrdit (všeobecně známou skutečnost), že v Chorvatsku během tzv. masového hnutí²⁰ zavládlo napětí mezi chorvatskou většinou a srbskou komunitou.²¹ Ani československá Státní bez-

20 Jako maspok (zkratka vzniklá ze slov masovni pokret – masové hnutí) se označuje kritická aktivizace širokých společenských vrstev v Chorvatsku v roce 1971. V alternativním, v mnoha ohledech vůči stávajícím poměrům opozičním hnutí, se prolínaly požadavky na demokratizaci a společenskou liberalizaci s akcentováním nacionálních i nacionalistických témat.

21 Archiv bezpečnostních složek (ABS), fond I. správa SNB, signatura (sign.) MTH č. 21120 k reg. č. 12614/103, 11. 12. 1971, Styk Žakula – záznam z jednání.

pečnost (StB) nenavazovala žádné kontakty s tzv. informbyrovci žijícími v SFRJ. Jedinou výjimkou, o které víme, byl delší zájem a nejméně jedno setkání s Djordjem Novoselem, který přijížděl do ČSSR na návštěvy za svou matkou. Novosel byl v roce 1948 v Československu rezidentem jugoslávské tajné státní policie (srbochorvatská oficiální zkratka UDBA). Po odvolání do vlasti byl zatčen a několik let vězněn jako stoupenec Informbyra v koncentračním táboře na ostrově Goli otok v Kvarnerském zálivu. V 70. letech žil v ústraní v Koperu, kde byl zaměstnán jako řadový přístavní dělník. Kromě osobních, notně zahořklých názorů na aktuální vývoj v Jugoslávii nemohl československé bezpečnosti poskytnout žádné důvěrné informace.²²

Pro nepochybnou izolovanost pracovníků ambasády existovaly ještě další důvody: Diplomaté v jugoslávském prostředí těžko nacházeli osoby, které by názorově souznívaly s československou realitou. Nedařilo se jim však kontaktovat ani početnější skupinu lidí, kteří by projevovali o normalizační Československo spontánní zájem. Vždy vysoká prestiž, které se Československo, respektive české země těšily ve všech etnických prostředích SFRJ, sice v Jugoslávii zůstávala i nadále přítomna, ale po roce 1969 získala nádech omšelé patiny. Přispěla k tomu nejen negativní pověst normalizačního režimu, ale i snadno rozeznatelné zaostávání československého průmyslu. Pozitivním stimulem nebyl ani zažitý a v době normalizace se stále posilující obraz československých turistů na Jadranu jako chudých hostů, šetřících každý dinár. Na této pověsti neměnila nic ani skutečnost, že samotný fenomén masové, ve většině případů individuálně praktikované turistiky, byl projevem životního stylu, který byl většinou obyvatelstva ostatních evropských socialistických zemí, a to včetně Jugoslávie, v této době ještě cizí.

Politické zpravodajství zasílané ústředí bělehradskou ambasádou a záhřebským generálním konzulátem se až na malé výjimky vyhýbalo skandálům či konkrétnější analýze vztahů v nejvyšším jugoslávském vedení. V tomto ohledu je příznačné, že o excesech v rámci bělehradské mocenské elity a o s nimi spojených domněnkách a fámách informoval ústředí (mnohem více než diplomaté) dlouholetý stálý bělehradský zpravodaj *Rudého práva* Jan Hrobař. Důvěrné zprávy zasílal šéfredaktorovi listu, který nejzajímavější z nich předával přímo G. Husákovi.²³

22 ABS, fond I. správa SNB, sign. MTH č. 21119 k reg. č. 12614/300; ABS, 1167/16-3, s. 90, II. S SNB, 4. odbor, 2. odd., 16. 10. 1979 mjr. Janota. Návrh na provedení zpravodajského pohovoru s osobou Djordje Novosel; Ibidem, Zpráva o provedeném zpravodajském vytěžení SFRJ státního příslušníka Novosel Djordje dne 18. 10. 1979.

23 Např.: Národní archiv, Praha, f. ÚV KSČ – Gustáv Husák, k. 1081, dopis Z. Hořeního G. Husákovi z 29. 9. 1983, přiložena informace J. Hrobaře o pohřbu A. Rankoviće.

Ze stereotypních diplomatických relací o jugoslávských vnitřních poměrech v první polovině 80. let vybočilo pouze několik informací. K zajímavějším patřila jedna z mála zpráv osobně sepsaných B. Šimáčkem. Velvyslanec v ní referoval o otevření za Titova života přísně tabuizovaného tématu represí proti osobám, které se po roce 1948 vyslovily pro přijetí Stalinovy kritiky Komunistické strany Jugoslávie. Titulář vcelku korektně prezentoval zveřejnění prvních informací o koncentračním táboře na Golém otoku. Jako přelomovou událost především zmiňoval vydání románu srbského spisovatele Antonije Isakoviće *Tren 2*.²⁴ Vyvozoval však z toho nepřesné závěry. Naznačoval, že by to mohl být první krok k rehabilitaci jugoslávských prosovětsky orientovaných komunistů, k dekonstrukci titoistického systému; hodnotil tento vývoj jako možný náznak přibližování Jugoslávie k sovětskému bloku.²⁵ Šimáček ovšem nerozpoznal, že většina publicistických a beletristických děl zabývajících se temnými stranami do té doby jen heroizovaného odporu vůči nátlaku Kremlu pohlíží na autoritativní režim nikoliv z názorových pozic tehdy pronásledovaných informbyrovců, ale kriticky se obrací proti systému nastolenému v roce 1945 jako takovému.

Zveřejnění informací o koncentračním táboře na Golém otoku souviselo s jistou, režimem usměrňovanou liberalizací jugoslávského veřejného prostoru, ke které poměrně brzy po Titově odchodu došlo. Nově vytvořená atmosféra umožnila literátům, divadelníkům a publicistům postupně otevírat i některá z dosud zapovězených témat. Pražské ústředí bylo bělehradskou ambasádou průběžně, ale nikterak obsažně informováno o počínajících diskusích o nacionálních vztazích, o pokusech debatovat o některých otázkách moderních dějin vně zažitých ideologických a interpretačních kánonů. Částečné uvolnění poměrů v SFRJ však přineslo československému diplomatickému zastoupení a normalizačnímu režimu samotnému i jisté komplikace. V bělehradských a záhřebských periodikách se začaly od roku 1981 objevovat rozhovory s českými literáty a publicisty, kteří za normalizace odešli do emigrace. V několika jugoslávských divadlech začala být uváděna Kohoutova, Havlova a Kunderova dramata. Avizováno bylo vydání několika literárních a publicistických děl českých autorů spjatých s Pražským jarem.²⁶

Opětovná inscenace Kohoutových divadelních her na jugoslávských scénách či publikování Kunderových románů měly složité, ne zcela jednoznačné poza-

24 Antonije ISAKOVIĆ, *Tren 2. Kazivanje Čeperku*, Beograd 1982.

25 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, zpráva B. Šimáčka z 16. 6. 1983; AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva T. Lipkovského z 21. 2. 1983.

26 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, interní materiál z 2. 11. 1982.

dí. Jejich přítomnost v SFRJ souvisela s několika autonomními i navzájem provázanými okolnostmi. Publikování prozaických a publicistických děl a uvádění dramat českých disidentů kritizujících poměry v Československu jugoslávská kritická inteligence využívala jako nepřímou kritiku domácích poměrů. Díla českých exulantů a disidentů byla současně v podtextu prezentována jako ozvuk v jugoslávském prostředí stále vážených tradic meziválečného Československa i jako připomínka étosu Pražského jara. Tyto, v jiných ohledech trochu omšelé tradice byly mj. ožiovány jugoslávskými studenty pražské FAMU, a to včetně těch, kteří filmovou fakultu absolvovali až v 70. letech. Ideologická indoktrinace normalizačním prostředím, které se zcela vážně obávaly příslušné jugoslávské instituce, na ně neměla žádný efekt.²⁷

Posttitovské vedení vnímalo veřejnou prezentaci několika opusů české alternativní kultury a publicistiky ambivalentně. V nich obsažená kritika československé reality v zásadě souznívala s jeho snahou představovat vlastní model socialismu jako správný či dokonalejší než ten, který existuje ve státech východního bloku. Bělehradské vedení se navíc od sympatií, které ve své době obrodnému procesu projevovalo, nikdy veřejně nedistancovalo. Na počátku 70. let, když se mocenské špičky v Praze snažily kvalitu kontaktů se SFRJ zlepšit, musely vzít zavděk prohlášením, podle kterého Jugoslávie respektuje vnitřní vývoj v Československu po roce 1969 a legalitu jeho aktuálního stranického a státního vedení, ale na svém stanovisku k dění v roce 1968 nic nemění a nehodlá o něm diskutovat. Uvádění děl československých nezávislých autorů, z nichž většina navíc patřila k významným protagonistům Pražského jara, tedy z této linie alespoň navenek nijak nevybočovalo.

Jednotlivé části složitě strukturovaných exekutivních orgánů SFRJ si dvojsměrný efekt prezentování zmíněných děl pochopitelně uvědomovaly. Bylo jim jasné, že se za nimi skrývá i kritika poměrů jugoslávských. Zvážily však, že za dané situace, kdy se – výše již zmíněnou – částečnou liberalizací společenské atmosféry snažily oslabit narůstající sociální i politické napětí, je lépe dát prostor kritice reality československé než jugoslávské. K tomuto rozhodnutí dospěly, byť si byly vědomy, že musí očekávat československé protesty. Je třeba poznamenat, že nemálo jugoslávských stranických funkcionářů i diplomatů s takovým postupem interně nesouhlasilo a občas to i svým československým partnerům dávalo nepřímo i přímo najevo.²⁸

27 Goran MARKOVIĆ, *Česka škola ne postoji*, Beograd 2009; Emir KUSTURICA, *Smrt je neprovojerena glasina*, Beograd 2010, česky: *Kde jsem v tom příběhu já?*, Praha 2012; Rajko GRLIĆ, *Neispričane priče*, Zagreb 2018.

28 AJ, f. Predsedništvo SFRJ, (PSFRJ), k. 173, přepis zvukového záznamu z 231. schůze Předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, vystoupení M. Špiljaka; AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 2, záznam z rozhovo-

Vedení v Praze bylo uváděním disidentských a emigrantských opusů v SFRJ upřímně rozhořčeno a do jisté míry i znepokojeno. Vnímalo je jako další z permanentní série nekorektních, až perfidních kroků jugoslávského partnera, za které již dříve mj. považovalo jakékoliv zpravodajství jugoslávských médií o československém disentu i sem tam se objevující články v bělehradských, záhřebských či lublaňských periodikách, které připomínaly události související s roztržkou či s Pražským jarem. Československým mocenským strukturám, citlivým na jakékoliv zpochybňování jejich normalizační legitimacy, především vadilo, že díla českých zavržených umělců a politiků nejsou nyní již prezentována pouze na Západě (což dokázaly jakžtakž propagandisticky vysvětlit), ale již i v socialistické Jugoslávii. Správně to vyhodnocovaly jako jeden z kroků potenciálně směřujících nejen k legitimizaci československé alternativní scény, ale i neformální opozice. Byly si vědomy efektu, který to bude mít v ČSSR, a i obtížnosti interpretace těchto skutečností před vlastní veřejností.

Prostředky, kterými tomu mohly zabránit, byly však chabé. Série upozornění i protestů, které v Bělehradu a Záhřebu neúnavně opakovaně vznášeli českoslovenští diplomaté a v rozhovorech s pracovníky ambasády SFRJ v Praze českoslovenští státní i straniční činitelé, velkého efektu neměly, ať již byly pronášeny klidně nebo s patřičným emočním nábojem.²⁹ Stejný efekt měla i pohružka V. Biřaka, který se pokusil podmiňovat svou návštěvu SFRJ v závěru roku 1983 redukcí přítomnosti československého disentu ve veřejném prostoru Jugoslávie.³⁰ Tyto stesky i více či méně otevřené výhrůžky se jaksí ústrojně přiřadily k již nekonečnému pokračování emotivních debat o způsobu psaní tisku.³¹ Jugoslávští funkcionáři zpravidla

ru R. Dizdareviće s B. Šimáčkem z 11. 2. 1983; k. 4, záznam o rozhovoru B. Šimáčka s B. Mamulou 25. 1. 1983.

29 Jan Fojtík například přirovnal otištění interview s M. Kunderou v jednom z bělehradských časopisů k situaci, kdy by československý tisk publikoval rozhovor s některým aktivistou ustašovské emigrace. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, zpráva o návštěvě T. Jakovlevského v ČSSR ve dnech 28. 9. – 1. 10. 1981.

30 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, interní materiál z 2. 11. 1982, AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, záznam o rozhovoru B. Miloševiče s B. Šimáčkem z 22. 8. 1983; záznam o rozhovoru D. Vidiče z B. Šimáčkem z 23. 9. 1983; záznam o rozhovoru N. Stojanoviće s L. Štrougačem z 1. 6. 1984; Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, f. Republički komitet za odnose s inozemstvom 1977–1991 (RKZOSI), k. 117, záznam o rozhovoru V. Peza s A. Balákem z 28. 7. 1982.

31 Námětově i modelově zcela stejné debaty vedli podobně často s jugoslávskou stranou i představitelé SSSR a většiny dalších států východního bloku. K tomu např.: AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 17, 1982–1985, záznam D. Belovského o rozhovoru s N. Rodionovem z 22. 11. 1984.

reagovali na stížnosti pomocí vytáček a zjevně nepravdivých tvrzení.³² Hlavně argumentovali odkazem na to, že na rozdíl od ČSSR, nemají ani svaz komunistů, ani vládní exekutiva přímý dozor nad médii, vydavatelstvími či uměleckými scénami a nemohou tedy jejich repertoár či ediční plány bezprostředně ovlivňovat. Československá strana ovšem věděla, že její partneři nemluví pravdu, že účinnými kontrolními nástroji nad touto sférou společenského života disponují a – nikoliv zřídka – je i používají. Jugoslávská strana v reakcích na intervence přicházející z Prahy slibovala, že bude na kulturní sféru ve smyslu československých protestů ideově působit. Občas také v tomto ohledu udělala nějaké dílčí vstřícné gesto.³³ Ve veřejném prostoru Jugoslávie však, byť s kolísající intenzitou, zůstala díla českých emigrantů až do rozpadu sovětského bloku trvale přítomna.

Odrazem nikterak významných či dokonce zásadních změn ve vztahu k Jugoslávii a také jisté snahy o pružnější nakládání při prezentaci československé kultury bylo rozhodnutí pražského ústředí čelit vlivu disidentských děl aktivnějším prosazováním již nejen oficiálních, ale nově také normalizačním režimem pouze trpěných umělců na jugoslávské umělecké scéně. V 70. letech zaznamenala přítomnost oficiálního československého umění v SFRJ oproti předcházející dekádě výrazný pokles. Divadla takřka přestala uvádět v ČSSR povolené české a slovenské autory, filmové distribuce jednotlivých republik SFRJ v Československu nakupovaly jen v omezené míře. Tento stav kontrastoval s pozicí jugoslávského umění v ČSSR, které právě v 70. letech zažívalo v českém i slovenském prostředí nebývalý rozkvět. V Čechách a v menší míře i na Slovensku každoročně vycházely desítky překladů soudobé srbské, chorvatské, slovinské, ba i makedonské beletrie, v celostátní distribuci měly jugoslávské filmy významné místo. Překládána a uváděna byla i díla kritizující realitu jugoslávského socialismu, včetně těch, která byla bělehradským režimem kritizována či dokonce proskribována.³⁴

32 Uvádění ukázek v Záhřebu připravovaného knižního překladu Pelikánovy knihy *Pražské jaro* v časopise *Danas*, například zdůvodňovali tím, že týdeník právě začal vycházet a vydává dílo československého exulanta, aby získal čtenářskou pozornost.

33 Například po již v předchozí v poznámce zmíněném protestu proti úryvkům z Pelikánova *Pražského jara*, redakce *Danasu* další pokračování bez vysvětlení zastavila. Kniha jako celek však byla vydána v souladu s edičním plánem. Na základě intervence československé ambasády bělehradská televize neodvysílala interview s P. Kohoutem, který přijel do Jugoslávie u příležitosti premiéry své divadelní hry *Marie bojuje s anděly*. Inscenace však nadále zůstala na repertoáru prestižní bělehradské scény Atelje 212. AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 5, záznam o rozhovoru A. Baláka s N. Banem 21. 7. 1982; k. 4, zpráva B. Šimáčka 31. 5. 1984.

34 Příkladem může být vydání románu Dragoslava Mihailoviće *Kad su cvetale tikve* (Když kvetly dýně) pod změněným názvem *Prohra*. Dílo, v kterém se prvně jako vedlejší téma objevuje perze-

Až na základě dalšího výzkumu bude možné přesněji stanovit, čím byl nesporný jugoslávský kulturní boom v normalizačním Československu podmíněn. Pravděpodobně šlo o shodu několika okolností. Jednou z nich byla dodnes dostatečně neocenená aktivita nevelké skupiny tehdejších českých jugoslavistů. Cenzura byla také vůči obsahu srbochorvatských či slovinských překladů tolerantnější než k domácí tvorbě. Husákov režim přistupoval k jugoslávské umělecké produkci modelově podobně jako k turismu svých občanů na jaderské pobřeží, který vnímal jako nikterak vítanou, ale v zásadě nezbytnou kompenzaci faktického zákazu návštěv nesocialistických zemí. V analogickém schématu dovoľoval, aby jugoslávské romány a filmy nabízely československé veřejnosti průhled do západní kultury. Pražské vedení přistupovalo k uvádění uměleckých děl kritických k jugoslávské socialistické realitě v zásadě analogicky jako mocenské špičky v SFRJ k prezentaci opusů českých exilových či disidentských autorů. Mělo za to, že kritika jiného (implicitně heretického) modelu socialismu zlepšuje mezi československou veřejností obraz socialismu reálného.

Na rozdíl od neustálých československých protestů proti uvádění děl disidentů a emigrantů v Jugoslávii, však není zaznamenán jediný případ, kdy by si jugoslávská strana stěžovala na propagaci jugoslávských autorů, v jejichž dílech bylo možné číst kritiku jugoslávského politického systému. Přestože tito autoři zažívali ve své vlasti mnohé ústrky a stávali se občas i terčem politických kampaní, jednalo se na rozdíl od československých „zakázaných“ autorů stále o tvůrce, kteří – byť s problémy – mohli v Jugoslávii působit ve svých uměleckých profesích a také publikovat. Vydávání děl jugoslávských „kritických“ spisovatelů v Československu tak jugoslávští diplomaté nijak nekomentovali. Maximálně je chápali jako součást širší československé strategie seznamovat svou veřejnost především se stinnými stránkami jugoslávského systému. Jugoslávští diplomaté také nikdy nepoukázali na potenciál jugoslávské literatury a filmu pro československé publikum číst tato díla mezi řádky jako kritiku domácích československých poměrů.³⁵

kuce po roce 1948 a bylo proto v Jugoslávii vystaveno kritice i zákazům, vydalo v roce 1979 v překladu Jiřího Fiedlera nakladatelství Odeon. K dalším v ČSSR vydávaným autorům, kteří byli v 70. letech v Jugoslávii „v nemilosti“ (přestože jejich díla vycházela), patřili Dobrica Ćosić nebo Borislav Pekić.

- 35 Bez jakéhokoliv komentáře například jugoslávský velvyslanec Venišnik informoval Bělehrad o rozhovoru Dobrici Ćosiće pro kulturní týdeník *Tvorba*. Z celého rozhovoru pouze zmínil pasáž, ve které Ćosić vysvětloval spisovatelovo poslání jako práci pro národ. I když bylo možno tato Ćosićova slova interpretovat jako nacionalistický výrok, explicitně se k takovému hodnocení autor zprávy neuchýlil. AMSP, PA-1978, ČSSR, f. 30, Přehled čs. tisku o Jugoslávii v prosinci 1977 z 6. 1. 1978.

Na počátku 80. let příslušné složky Husákova režimu pochopily, že při prosazování československého umění v SFRJ, kterým chtěly čelit disidentské produkci, se neobejdou bez určitých kompromisů. Již v roce 1979 (oproti předchozí praxi vnucovat jugoslávským partnerům málo záživná, často nepřijatelně politicky angažovaná díla) se během týdne československého filmu bělehradské publikum mohlo seznámit s filmy jako *Hra o jablko* Věry Chytilové nebo *Stíny horkého léta* Františka Vlácil. ³⁶ V tomto směru dosud zdrženlivě vystupující normalizační režim přišel v roce 1983 při jednání o prováděcím protokolu o kulturní dohodě s návrhem na zásadní rozšíření objemu spolupráce v této oblasti. Rozhodl se také, že přestane propagovat díla výhradně v normalizaci angažovaných umělců a jugoslávské veřejnosti umožní, aby se mohla seznámit s novelami Oty Pavla, některými prózami Bohumila Hrabala, filmy Jiřího Menzela či Věry Chytilové. ³⁷

Výsledky těchto kroků, které „měly prosazovat umělecky hodnotnou autentickou kulturu, o kterou je v SFRJ zájem“, ³⁸ byly dosti problematické. Skutečné zadosťučnění normalizační režim v tomto ohledu pocítil až po nesporném úspěchu Dietlovy *Nemocnice na kraji města*. Seriál měl v roce 1983 v jugoslávských domácnostech neobyčejně velkou sledovanost a získal si nebývalou oblibu. Uvádající normalizační režim, který nakonec pochopil, že angažovaným uměním se v jugoslávském prostředí prosadí jen velmi těžko, našel v této sortě specifické lidové kultury, propojující řemeslnou dovednost s podbízivostí a kýčem, kýženou platformu, kterou – alespoň se tak domníval – mohl jugoslávské společnosti představit skutečně kvalitní československou uměleckou tvorbu a zastínit jejím prostřednictvím díla disidentů a emigrantů. ³⁹ Ne nadarmo se pak v polovině 80. let za pomoci československé zahraniční služby připravovalo jugoslávské turné Karla Gotta. Představitelé bělehradské ambasády se také snažili navnadit své partnery příslibem prodeje dalších kvalitních televizních seriálů. ⁴⁰ Explicitní zmínka o úspěchu *Nemocnice na kraji města* byla po několik let zahrnována do slavnostních přípitků, které českosloven-

36 AMSP, PA-1979, ČSSR, f. 32, plán spolupráce v oblasti filmu z května 1978.

37 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 2, dokumentační materiál z 14. 9. 1984 zpracovaný velvyslanectvím v SFRJ. Prezentace tvorby umělců, jejichž vztahy s normalizačním režimem nebyly vždy zcela harmonické, byla ovšem limitována. Ještě v roce 1983 například Československo odmítlo jugoslávský návrh na uspořádání retrospektivní přehlídky filmů Jiřího Menzela. Lakonicky to vysvětlilo tím, že nechce tohoto režiséra protežovat. AMSP, PA-1983, ČSSR, f. 27, telegram T. Lipkovského z 7. 2. 1983.

38 AMZV, f. TOJ, 1980–1989, k. 4, zpráva B. Šimáčka z 31. 5. 1984.

39 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 7, zpráva B. Šimáčka z 1. 5. 1983; k. 2, interní materiál z 16. 9. 1987.

40 V superlativech zejména hovořili o jiném Dietlově seriálu *Žena za pultem*.

ští představitelé, včetně prezidenta republiky a předsedy vlády pronášeli při setkáních se svými jugoslávskými partnery.⁴¹

Pružnější přístup Jugoslávie

Jugoslávská zahraniční služba přistupovala na počátku 80. let vůči ČSSR pružněji a obratněji, než tak v bilaterálních vztazích činili její českoslovenští partneři. Na Československo nahlížela v několika volně se propojujících, ale současně i obsahově rozdílných rovinách. V jedné z nich – nejvíce ovlivněné ideologickými předpojatostmi – ho reflektovala jako loajální a ke všemu ochotnou součást sovětského mocenského uskupení, potenciálně připravenou ve vhodném okamžiku přistoupit k různým formám nátlaku na nezávislou Jugoslávii.⁴² Pražská ambasáda SFRJ důsledně a velmi pečlivě sledovala veškeré, byť velmi nepřímé indicie takového počínání. Zaměřovala se, tak jako v případě SSSR a států jeho zájmové sféry, zejména na jakékoliv náznaky kritiky jugoslávského postupu v roztržce, nebo na snižování zásluh partyzánského odboje na osvobození Jugoslávie. Popudlivě reagovala na – byť třeba i velmi nepřímá – pozitivní hodnocení bývalých informbyrovských emigrantů či na jakékoliv jejich veřejné aktivity.⁴³ Stejně důsledně protestovala proti náznakům zpochybňování existence makedonského národa a jeho nacionálního dějinného narativu. V nedostatečném uznání významu Titem vedeného národně osvobozeneckého boje byla spatřována snaha zpochybnit základy jugoslávské suverenity, odklon od jugoslávské interpretace makedonských dějin byl vnímán jako nepřímý souhlas s revanšistickými záměry Bulharska, a tedy jako ohrožení územní celistvosti SFRJ. Normalizační režim v první polovině 70. let, a to většinou pouze z nedbalosti, umožnil čas od času publikování textů, v nichž byla v jednom odstavci (či

41 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, přepis stenografického záznamu rozhovorů V. Djuranoviće a L. Štrougala z 22. 5. 1984.

42 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, interní materiál ministerstva zahraničních věcí z 18. 11. 1983.

43 Například ještě v roce 1985 Jugoslávie ostře protestovala proti tomu, že Novo Novović, jeden z informbyrovských emigrantů, který působil jako vysoký funkcionář v celostátním ústředí Revolučního odborového hnutí, publikoval článek ve stranickém teoretickém časopisu *Nová mysl*. Novovićův text se přitom Jugoslávii nijak nezabýval. I skoro čtyřicet let po propuknutí roztržky Bělehrad okamžitě intervenoval, když se kdokoliv z informbyrovských, politicky zcela marginalizovaných emigrantů objevil ve veřejném prostoru. Novović, stejně jako většina ostatních bývalých emigrantů, byl navíc československým občanem a členem KSČ. AMSP, f. PA-1985, ČSSR, f. 21, telegram T. Lipkovského z 10. 11. 1985.

častěji) pouze v jedné větě například připomenuta problematičnost stanovisek jugoslávského vedení koncem 40. let, nebo ve kterých byla Jugoslávie zařazena mezi státy osvobozené za druhé světové války Rudou armádou. Následně se mu však i tyto lapsy podařilo až na drobné výjimky eliminovat. Interně, ale zcela jasně dávali vysocí českoslovenští funkcionáři Jugoslávii najevo, že bulharské postoje nechápou a že neví, proč Živkovovo vedení odmítá existenci makedonského národa uznat.⁴⁴

Jugoslávská strana však v nedůtklivých protestech pokračovala. Vycházela přitom z dávno vyčpělých, reálně nefunkčních schémat, což občas vedlo až k nechťeným komickým situacím. Československá reprezentace tak například počátkem 80. let obdržela stížnost nejen na obsah faktograficky nesprávných a výkladově tendenčních *Dějiny Bulharska* režimního historika Čestmíra Amorta,⁴⁵ ale byla varována i před odvysíláním bulharského televizního seriálu *Kapitán Petko*, zobrazujícího životní příběh jednoho z hrdinů protiosmanského odboje ve druhé polovině 19. století. Československá televize po jugoslávském preventivním upozornění raději několik pasáží, ze kterých – v zásadě interpretačně správně – vyplývalo, že odpor vůči Turkům v Makedonii byl součástí bulharského národního hnutí, neodvysílala. Pražské vedení zároveň do Bělehradu opakovaně sdělovalo, že v případě další propagace československých disidentů v SFRJ, nebude moci bulharskému nátlaku již dále čelit.⁴⁶ Svoji, nepřilíši sofistikovanou pohružku však neuskutečnilo. Další, v Sofii již objednaný film *Spasení*, který zobrazoval (a zveličoval) nelegální hnutí v Bulharsku za druhé světové války, po podobné výstraze SFRJ pražská televize nakonec ani nekoupila. Zdůvodnila to však nikoliv zkreslováním poměrů v té části Makedonie, kterou v roce 1941 Bulharsko anektovalo a na což Bělehrad upozorňoval. Sofii své rozhodnutí vysvětlila tím, že seriál příliš sympaticky zobrazuje postavu jednoho z nacistických důstojníků.⁴⁷

Defenzivní reakce československých úřadů na tyto a mnohé další, svým charakterem podobné intervence odrážela jejich pasivní, až ústupčivý přístup k této sféře vztahů s Jugoslávií. Podobně pražské vedení postupovalo v opakovaně zmíněném nekonečném seriálu vzájemných stížností na způsob zpravodajství českoslo-

44 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, informace o návštěvě A. Grličkova v Praze a jeho rozhovorech s V. Bilakem ve dnech 21.–25. 1. 1979; III, Predsedništvo SKJ, přepis zvukového záznamu z 36. schůze předsednictva SKJ 30. 1. 1979, projev A. Grličkova.

45 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 4, záznam o rozhovoru D. Strelece s J. Kubáškem 1. 9. 1980; Čestmír AMORT, *Dějiny Bulharska*, Praha 1980.

46 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, interní materiál ministerstva zahraničních věcí z 18. 11. 1983; telegram T. Lipkovského z 3. 11. 1984.

47 HDA, f. RKZOSL, k. 117, telegram T. Lipkovského z 24. 12. 1984.

venských, respektive jugoslávských hromadných sdělovacích prostředků. Normalizační vedení, oprávněně precitlivělé na svoji legitimitu, v těchto polemikách téměř výhradně protestovalo pouze vůči informacím odklánějícím se od oficiální verze příběhu líčícího Pražské jaro, jeho potlačení a nástup Husákova vedení; tedy narativu vyprávějícího o úspěchu a všeobecné společenské podpoře normalizace. Okruh s tím spojených tabuizovaných témat byl ovšem dosti široký. Zahrnoval totiž mj. jakékoliv informace o disidentském hnutí, především o emigraci či perzekuci jeho členů, ale též zmínky o náladách veřejnosti, nedostatku některých druhů zboží, poměrech ve vedení KSČ, o vztazích s SSSR, ale i o negativních aspektech československého vývoje v 50. letech, zejména o zfabrikovaných procesech se stranickými funkcionáři.

V československých médiích byla Jugoslávie explicitně kritizována jen zcela výjimečně. Pouze sporadicky se také objevovaly autorské komentáře a články poukazující na negativní stránky ekonomického vývoje Jugoslávie, společenského dění, samosprávného systému, národnostních vztahů. Čeští a slovenští žurnalisté referující o Jugoslávii museli plnit o něco složitější zadání než jejich kolegové v SFRJ, kteří komentovali dění v ČSSR. Měli za úkol striktně se vyhýbat přímé (autorské) kritice jugoslávského vývoje. Současně však své zpravodajství o SFRJ měli koncipovat převážně v negativním duchu, ovšem tak, že veškeré informace opírali o – začasť z kontextu vytržená – fakta, která se objevila v jugoslávském tisku, anebo – ještě lépe – byla zmíněna v projevu některého z čelných jugoslávských funkcionářů. Tímto jakoby sofistikovaným, ale bělehradským vedením snadno dešifrovaným způsobem byla Jugoslávie československé veřejnosti nepřímou, ale zcela zřetelně představována jako ekonomicky kolabující, zadlužený, stále více na Západu závislý stát, s trvale klesající životní úrovní, s ohromnou, kontinuálně rostoucí nezaměstnaností a s nefunkčním samosprávným systémem.⁴⁸ V rámci tohoto vychytralého modelu československá média přinášela o SFRJ i pozitivní informace. Vybírala si však pro ně povětšinou okrajová apolitická témata, jakými byla dávná historická výročí, přírodní krásy, cestovní ruch či lidové zvyky.

V již opakovaně zmiňovaných diskusích, v jejichž průběhu si obě strany v různých variacích vyčítaly v zásadě to samé, hráli představitelé obou zemí stejné role a používali málo se měnící argumentace. Představitelé SFRJ vystupovali ofenzivněji, stěžovali si na články, nad kterými by jejich partneři mávli rukou. Někdy vyslovovali i nelibost nad tím, že některé z československých periodik opomenulo

48 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, záznam o rozhovoru T. Jakovlevského s B. Šimáčkem z 28. 10. 1982.

vzpomenout některé významnější výročí vztahující se k partyzánskému odboji či ke vzniku jugoslávské federace. Českoslovenští diplomaté a straniční činitelé od počátku 80. let formu svých reakcí zjemnili. Stížnosti, které čas od času předkládali ve formě oficiálních nót, zaměnili za upozornění a prosby. V diskusích dokonce začali připouštět oprávněnost jugoslávských stížností na československá média, ale zdůvodňovali to nezbytností reakce na články o československých disidentech či o vazalské závislosti na SSSR, které se objevovaly v jugoslávských sdělovacích prostředcích a které údajně pobuřovaly československou veřejnost. Kvůli jejímu uklidnění tak československý tisk údajně musel publikovat kritické články o SFRJ.

Československá strana v první polovině 80. let Jugoslávii různými cestami a na různých úrovních navrhovala, aby obě země s těmito žurnalistickými přestřelkami jednou provždy přestaly. Nezdráhala se přitom přiznat, že nechce vést s Bělehradem polemiky a články o negativních rysech vnitřního vývoje v SFRJ otiskuje pouze jako reakci, tedy jako odvetu, za kritické texty o dění v ČSSR, které se objevují v jugoslávských periodikách. Slibovala například, že když jugoslávská média přestanou informovat o československých disidentech, z československého tisku zmizí jakékoliv zmínky odklánějící se od jugoslávského přístupu k makedonské otázce. Pražské vedení také několikrát – jako gesto dobré vůle – po relativně dlouhou dobu negativní informace v jugoslávských sdělovacích prostředcích ignorovalo. Na výmluvy akcentující svobodu slova v Jugoslávii a absenci prostředků, kterými by státní moc mohla novináře usměrňovat, českoslovenští představitelé reagovali mj. (velmi trefným) protiargumentem odkazujícím na obraz, který mají v jugoslávských médiích Rumunsko či Čína. O obou zemích, k nimž SFRJ poutaly specifické politické vazby, nebyly žádné kritické texty publikovány.⁴⁹ Přes tyto apely, mající ze strany ČSSR často i podobu pokorných žádostí, ba i proseb, mediální polemiky pokračovaly až do druhé poloviny roku 1986. Teprve tehdy, především v důsledku zásadních změn v Sovětském svazu stále více izolovaný normalizační režim, který náhle začal na Jugoslávii nahlížet jako na možného spojence v nouzi, změnil instrukci o informační politice vůči SFRJ. Československá média tehdy dostala za úkol referovat o této zemi veskrze pozitivně, a to i o faktech a souvislostech, které do té doby kritizovala či ignorovala.

49 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 4, záznam o rozhovoru B. Šimáčka s B. Miloševičem z 21. 8. 1983. Jugoslávské vedení samozřejmě v této době média přísně kontrolovalo a usměrňovalo. Například v březnu 1984, kdy se obávalo, že se vztahy se Sovětským svazem mohou po nástupu K. Černěnka zhoršit, přijalo usnesení zavazující tisk referovat o SSSR pouze v souladu s politikou SKJ. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, SSSR, k. 17, 1982–1985, zpráva V. Žarkoviče o návštěvě SSSR z 20. 3. 1984.

Krátce po skončení dubnového pléna ÚV KSČ v roce 1969 J. Broz Tito odhadoval, že rigidní normalizační režim bude mít v asertivní, nesmiřitelné podobě pouze krátké trvání a obavy z odporu československé veřejnosti Kreml přimějí k souhlasu s liberalizací kádárovského typu. Tato prognóza se – jak známo – nenaplnila. Bělehradské vedení již v první polovině 70. let začalo G. Husáka a jeho spolupracovníky vnímat jako dlouhodobou mocenskou garnituru, která se dokázala ve svých pozicích dobře opevnit a vůči níž neexistuje ani systémová, ani nesystémová alternativa. Toto zjištění neznamenal, že by jugoslávské vedení zásadně přehodnotilo svůj postoj k vnitřním poměrům v ČSSR.⁵⁰ K vývoji v této zemi však přistupovalo nadále, či spíše stále více pragmaticky. Modelově se to podobalo výše načrtnutým obrysům přístupu Jugoslávie k SSSR a většině států jeho zájmové sféry.

Pokud hovoříme o analogiích, pak můžeme konstatovat, že postavení i aktivity jugoslávských diplomatů v Praze se v mnoha ohledech podobaly pozici oficiálních reprezentantů Československa v SFRJ. Zprávy zasílané pražskou ambasádou ústředí byly kultivovanější a analytičtější než relace, které do vlasti směřovaly z československého velvyslanectví v Bělehradu. I v nich se však odrážela reálná izolovanost jugoslávských diplomatů v Československu, kteří postrádali většinu rozsáhlých kontaktů k různým částem české a slovenské společnosti navázaných v 60. letech jejich předchůdci. Zcela chyběly důvěrnější vazby na vyšší stranické a státní představitele, kteří sondáže směřující k neformálním setkáním či debatám odmítali. Pracovníci ambasády v Mostecké ulici až do roku 1987 nedisponovali ani informačním kanálem k nejvyšším, ale ani k vyšším strukturám moci.⁵¹ V první polovině 70. let přestali udržovat i kontakty s českými spisovateli, divadelními či filmovými umělci, které se ještě na počátku normalizace snažili pěstovat. Vztah jugoslávských diplomatů k vyhraněně opozičním silám takřka ve všech ohledech rezonoval s modelem chování pracovníků československé ambasády v Bělehradu v obdobných záležitostech. Alternativnímu politickému prostředí se striktně vyhýbali. Platilo to přitom jak o bývalých funkcionářích vyloučených z KSČ po roce 1969, tak o reprezentantech dalších názorových proudů formujících se československých (českých)

50 AMSP, f. PA-1980, ČSSR, f. 33, telegram M. Vlahoviće z 14. 4. 1980.

51 AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva T. Lipkovského z 26. 12. 1983. Teprve od konce roku 1986 začala jugoslávská ambasáda získávat důvěrnější informace od některého z výše postavených pracovníků úřadu předsednictva vlády. AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, telegram D. Rodíče z 19. 10. 1987. Přátelštější kontakty s několika členy širšího slovenského establishmentu měli příznačně diplomaté pracující na generálním konzulátu v Bratislavě. I ty se však po jeho uzavření na podzim 1983 přerušily. AMSP, f. PA-1981, ČSSR, f. 25, telegram Kovačeviče z 23. 1. 1981.

disidentských kruhů.⁵² Příčiny dobrovolného izolování pracovníků ambasády SFRJ od českého disentu byly stejné jako navenek ostentativně demonstrovaný nezáměr československých diplomatů o informbyrovce. I v jejich případě bylo cílem nedat druhé straně záminku ke kontaktům s nesystémovými politickými kruhy.

Relace ambasády SFRJ v Praze nepřibližovaly československou realitu více než například informace přinášené českými redakcemi západních rozhlasových stanic. Při hodnocení poměrů v Husákově vedení a jeho možných metamorfóz relace vycházely z korektní teze, že členy vyšší nomenklatury stmeluje vazba vyplývající z jejich společného vzestupu, který by nebyl možný bez sovětské intervence a likvidace pražského jara. Tím byla správně vysvětlována personální strnulost normalizačních mocenských struktur, která přes osobní i názorové spory nemůže vyústit v zásadnější vnitřní revoltu proti kursu nastoupenému na jaře 1969. V analytických relacích jugoslávští diplomaté registrovali jisté názorové rozdíly v rámci mocenské elity, zaznamenávali větší pragmatičnost L. Štrougala a názorovou zkostnatělost skupiny funkcionářů kolem V. Bilaka.⁵³ Konkrétnější závěry však z toho vyvodit nedokázali.

Jugoslávská ambasáda jak v době, kdy ji na počátku 80. let krátce vedl černo-horský funkcionář Miodrag Vlahović, který před skončením mandátu neplánova-ně odešel na vysoký politický post v Černé Hoře, tak zejména za jeho nástupce, Trajka Lipkovského zkušeného diplomata makedonského původu, z této teze vyvo-zovala, že minimálně ve střednědobé perspektivě nemá aktuálně vládnoucí skupina alternativu a že disidentské skupiny žádný reálný vliv nemají. Jako sílu nejvíce, ale nikoliv zásadním způsobem ohrožující režim hodnotili katolickou církev. Chartu 77 považovali za marginální, izolovanou skupinu, která nemá ve společnosti jaký-koliv vliv a bělehradské ústředí o jejích aktivitách v první polovině 80. let informo-vali méně než sporadicky.⁵⁴ Příslušné diplomatické relace vyzdvihovaly společen-skou stabilitu, které se Husákovi a jeho spolupracovníkům podařilo dosáhnout. Příznivě zejména hodnotily relativní ekonomické úspěchy a přes veškeré dílčí pro-

52 K tomu: Jan PELIKÁN – Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Jugoslávie a československý disent v prvním desetiletí normalizace. Tematická edice dokumentů z bělehradských archivů*, Soudobé dějiny, 2018, 3–4, s. 582–610.

53 AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 20, zpráva T. Lipkovského z 17. 1. 1986.

54 AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva T. Lipkovského z 21. 2. 1983; f. PA-1984, ČSSR, f. 24, podkladový materiál z 9. 2. 1984. Ve srovnání s koncem 70. let počet zpráv zasílaných o československém disentu v první polovině následující dekády viditelně klesal.

blémy kontinuální růst životní úrovně a vysokou úroveň sociálního zabezpečení. Tyto aspekty považovaly za klíčové okolnosti úspěchu normalizace.⁵⁵

Nenápadná změna charakteru bilaterálních vztahů

V těchto pasážích diplomatických zpráv se překvapivě odrážel i jistý nenápadný, ale nikoliv nedůležitý prvek přítomný ve vzájemných vztazích dvou v mnoha, zejména vnějškových rysech rozdílných socialistických zemí. Jím byl interně málokdy vyslovovaný a navenek vždy tajený respekt až obdiv k úspěchům, kterých partnerská země dosáhla. Politické vedení Jugoslávie přes nepochybný despekt k Husákově skupině, související především s hodnocením způsobu, jímž se dostala k moci, začalo již v 70. letech oceňovat výsledky některých jejích kroků.⁵⁶ Tento rys přístupu k ČSSR se pod vlivem problémů, s nimiž byly od té doby konfrontovány jiné socialistické země, a také pod vlivem problémů vlastních, v první polovině následující dekády dále prohluboval. Významnou roli v tom hrála i skutečnost, že disidentské skupiny v Jugoslávii – vyjma albánských – vyjadřovaly sympatie směrem k Západu. Skupinky prosovětské opozice, byť režim jejich činnost propagandisticky zveličoval, zjevně ztrácely v jugoslávské společnosti poslední zbytky vlivu. Zaměření silící neformální opozice v SFRJ vycházelo z podobných pozic jako orientace většiny disidentských skupin v ČSSR.⁵⁷

Jugoslávské vedení přes veškeré výhrady víceméně kladně hodnotilo politickou stabilitu ČSSR, kontrastně odlišnou od dění v Polsku, ale koneckonců i od poměrů v Jugoslávii samotné. Za úspěch považovalo i nízký stupeň režimem uplatňovaného násilí a současně absenci početnější, aktivně vystupující opozice. Respekt jugoslávského vedení vzbuzoval bezkonfliktní, v zásadě také bezproblémový charakter národnostních vztahů. I harmonizaci nacionálních vazeb vnímalo jako zásluhu normalizačních mocenských špiček. Bělehrad nepovažoval fakticky neúplnou federalizaci Československa za něco, co by bylo možné hodnotit negativně. Jugoslávské vedení si navíc bylo velmi dobře vědomo propastného rozdílu mezi kvalitou neformálních vazeb česko-slovenských a vztahů nejen srbsko-albánských, ale například i navenek poklidných národnostních poměrů v Bosně. V této souvis-

55 AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva T. Lipkovského z 26. 12. 1983.

56 AJ, f. PSFRJ, k. 173, přepis zvukového záznamu z 231. schůze Předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, vystoupení M. Špiljaka, C. Mijatoviće.

57 AJ, f. 507, CK SKJ, III, Predsedništvo SKJ, přepis zvukového záznamu ze 72. schůze predsednictva SKJ z 18. 11. 1980 a podkladové materiály ke schůzi.

losti byla pozitivně registrována modernizace Slovenska a vyrovnávání životní úrovně jeho obyvatel s populací českou, tedy aspekty vývoje, v nichž SFRJ za Československem zásadně zaostávala.⁵⁸

Ještě větší respekt než politická a národnostní konsolidace vzbuzovaly v očích představitelů SFRJ hospodářská stabilita a relativně vzestupný ekonomický rozvoj ČSSR a úroveň jeho sociální a zdravotní péče, ale též kvalita dopravní, zejména lokální infrastruktury, nepochybná modernizace venkova či charakter základního a středního školství.⁵⁹ Byť ve většině z těchto oblastí se Československo nemohlo rovnat rozvinutým západním státům, převažující část jugoslávských regionů ani zdaleka nedosahovala československé úrovně. Pro obraz ČSSR v očích federálních i republikových elit SFRJ bylo přitom důležité, že v těchto ukazatelích předstihovalo většinu států patřících k sovětské zájmové sféře. Jako nepochybný úspěch pražské elity byla také vnímána minimální míra zahraniční zadluženosti ČSSR, ukazatel, který začal na Jugoslávii krátce po Titově smrti těžce doléhat. Husákovu politiku i proto jugoslávské vedení začalo přirovnávat ke Kádárově kursu, oceňovalo jeho realistické kroky, které v jeho očích kontrastovaly se sebechválou slýchanou od N. Ceaușesca.⁶⁰

Nutno ovšem dodat, že v pozitivním postoji jugoslávských elit vůči Československu se mnohem více odráželo vědomí o celkové, strukturální společenské, kulturní a stále ještě i ekonomické vyspělosti této země než oceňování kroků normalizační garnitury. Pokud tedy Československo v jugoslávských očích stále požívalo respekt, pak to mnohdy bylo nikoliv zásluhou, ale spíše navzdory politice Husákova režimu limitovaného jednak sovětskou okupací a supremaci, jednak nevalnými intelektuálními schopnostmi a dogmatičností většiny jeho představitelů.

V hlubokém, zřejmě ani vnitřně nepřiznávaném podvědomí jugoslávských elit je k Československu přibližoval ještě jeden moment. Bylo jím nenápadné, nedoceňované, ale časem stoupající nebezpečí mezinárodní izolovanosti Jugoslávie, které bylo odvrácenou stranou aktivit Bělehradu na mezinárodní scéně, jeho významné role v Hnutí nezúčastněných zemí a reálné neutrální pozice v bipolárně rozdělené Evropě. Jugoslávii toto postavení aktuálně přinášelo záštitu od obou bloků, ale také případnou, již na konci 80. let, tedy nad očekávání rychle naplněnou

58 AMSP, f. PA-1987, ČSSR, f. 20, zpráva D. Rodíče z 21. 2. 1987.

59 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, podkladový materiál z 9. 2. 1984.

60 AJ, f. PSFRJ, k. 173, přepis zvukového záznamu z 231. schůze Předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, vystoupení M. Špiljaka.

hrozbu mezinárodní izolace a absence spojenců. Takovou roli mohlo za určitých okolností nově, respektive znovu sehrát právě socialistické Československo.

Obvykle navenek skrývaný a i interně nepřiznávaný respekt, až obdiv ke svému partnerovi ovšem nebyl v rámci jugoslávsko-československých vztahů jednostranný. Podobným způsobem, možná ještě pozitivněji vnímali základní rysy jugoslávské reality také členové Husákova vedení. I z jejich strany se předmětem respektu stávaly ty pozitivní aspekty jugoslávského vývoje, které se normalizačnímu režimu nedostávaly. Přes podrážděné reakce na připomínání jugoslávských postojů v roztržce se Stalinem představovaly tyto rozhodné kroky, které Tito a jeho spolupracovníci tehdy a v následujících letech učinili, státnický úspěch, o kterém se mohlo většině členů československé politické elity jen zdát. K tomuto obrazu přispíval heroizovaný příběh partyzánské rezistence, s nímž se slovenský a zejména český protifašistický odboj nemohl srovnávat.

Předmětem obdivu, možná i závisti pražských mocenských elit byla také role, kterou Jugoslávie nejen za Titova života, ale i po jeho smrti hrála na mezinárodní scéně. Byť manévrování SFRJ mezi velmocenskými seskupeními, její údajně antisovětská role v Hnutí nezúčastněných zemí a přiblížení k Číně byly interně a někdy i veřejně kritizovány, českoslovenští funkcionáři, kteří v mezinárodních vztazích mohli nanejvýš asistovat sovětským představitelům, v hloubi duše jugoslávské úspěchy obdivovali. Tento obdiv a hluboký respekt k Titovi jako vůdci slavného odboje i jako k velkému světovému státníkovi sdílel osobně jak G. Husák, tak ostatní členové mocenské elity. I z tohoto důvodu Husák velmi želel, že za jeho státnické éry Tito neuskutečnil příslibenou návštěvu Československa. Toto opomenutí vnímal jako osobní potupu.⁶¹

Vysoký kredit, kterému se Jugoslávie překvapivě těšila v normalizačních elitách, nesouvisel pouze s jejími úspěchy na mezinárodní scéně. Vyplýval i ze střízlivějšího, o ideologické sedimenty oprostěného hodnocení společenských a politických poměrů SFRJ. Českoslovenští funkcionáři na počátku 80. let s tajenou radostí kvitovali narůstající ekonomické problémy Jugoslávie – vysokou inflaci, rostoucí nezaměstnanost, problémy se splácením zahraničních úvěrů, náhlý nedostatek některých druhů spotřebního zboží. Na druhé straně věcná analýza těchto obtíží a především jejich srovnání s obdobnými problémy jiných socialistických zemí vynízily jednoznačně ve prospěch SFRJ. Přes zmíněné ekonomické komplikace zů-

61 K tomu mj. srov. AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, informace o návštěvě A. Grličkova v Praze a o jeho rozhovorech s V. Biřákem ve dnech 21.–25. 1. 1979; AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, podkladový materiál z 9. 2. 1984.

stávala životní úroveň v Jugoslávii nesrovnatelně vyšší než v Rumunsku či Polsku. Posttitovský režim se s problémy, s nimiž se tyto a další socialistické státy těžce potýkaly, dokázal zpravidla – byť začasť jen vnějškově a vždy pouze přechodně – relativně elegantně a pro obyvatelstvo poměrně snesitelným způsobem vypořádávat. Českoslovenští představitelé (zejména zástupci hospodářských rezortů) také tiše obdivovali, že Jugoslávie mohla díky svému ekonomickému systému a vztahům se Západem získávat snadněji moderní technologie a také zásobit svůj trh v ČSSR nevidaným nebo těžce nedostatkovým spotřebním zbožím.

V Praze byly logicky registrovány narůstající tenze v etnických vztazích. Nicméně příslušné složky československého vedení je vnímaly především jako důsledek dějinné zátěže. Doutnající napětí tohoto typu v Chorvatsku či v Bosně tak reflektovaly nikoliv jako důsledek aktuálních problémů, ale v zásadě pouze jako občas oživlá rezidua událostí druhé světové války. Otevřené národnostní konflikty v Kosovu byly interpretovány jako objektivně existující, těžko řešitelný, ale víceméně, svým charakterem benigní lokální problém. Vina za ně byla připisována jak těžko zvladatelnému albánskému nacionalismu, tak podvrtným aktivitám Hodžova režimu.⁶² Charakter nacionálních poměrů v Jugoslávii musel být logicky také srovnáván se situací v národnostně heterogenních státech východního bloku. Komparace postavení Maďarů ve Vojvodině a v Rumunsku či porovnání masivní podpory dokončení emancipace muslimského národa v Bosně s tristními možnostmi uplatnění nacionálních práv bulharskými Turky či Pomaky jednoznačně vyznívala v jugoslávský prospěch.

Snad největší respekt z československé strany vyvolávala schopnost bělehradských vládců při zachování relativně liberálních poměrů obratně a elegantně

62 Při přijetí tajemníka předsednictva SKJ T. Jakovlevského např. J. Fojtík v souvislosti s napětím v Kosovu prohlásil: „Nevídíme na řešení těchto událostí nic neobvyklého, nemáme žádné sympatie vůči Albánii, ani vůči silám, které si přejí destabilizaci Jugoslávie. Podobné pokusy se mohou opakovat a my si vážíme a se sympatiemi přijímáme vaši rozhodnost, se kterou bráníte socialistický systém v Jugoslávii.“ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, zpráva o návštěvě T. Jakovlevského v ČSSR ve dnech 28. 9.–1. 10. 1981.

Nicméně českoslovenští představitelé se posléze při jugoslávských stížnostech na roli Albánie v kosovské krizi obvykle zdržovali explicitních a zejména veřejných komentářů. Souviselo to se strategií, kterou Moskva přijala vůči režimu v Tiraně. V ní se kalkulovalo s možností, že po nevyhnutelném odchodu Envera Hodži by v Albánii mohla převzít moc osobnost, která by obnovila přátelské vztahy se sovětským blokem. Kreml nechtěl tuto možnost předem oslabit jednoznačnou podporou jugoslávského výkladu kosovské krize. K tomu: AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, interní materiál ministerstva zahraničních věcí z 18. 11. 1983; AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva T. Lipkovského 21. 2. 1983; AMZV, f. TOJ 1980–1989, zpráva B. Šimáčka z 25. 8. 1983.

řešit vnitropolitické krize, pevně zachovávat mocenskou dominanci a přitom se i nadále těšit společenské podpoře. V tomto kontextu byly nutně srovnávány metody a prostředky, s nimiž J. Broz Tito v roce 1971 zvládl hlubokou krizi v Chorvatsku, a způsobu zformování normalizačního režimu, nemluvě již o zcela rozklášené mocensko-politické a společenské situaci v Polsku po vzniku Solidarity a vyhlášení výjimečného stavu.⁶³ Jugoslávská realita poměrně velkých občanských svobod, relativně umírněných politických represí a přetrvávající většinové podpory populace, která se alespoň vnějškově ani po Titově smrti, a ani po výrazném prohloubení zásadních ekonomických problémů výrazněji nesnížila, musela být pro Husákovu vedení i přes ideologickou předpojatost, či právě kvůli ní, šokující a zároveň záviděníhodná.

Tajený respekt, až obdiv, rezidua slovanské vzájemnosti a tradic dřívější spolupráce nebyly jedinými aspekty nenápadně propojujícími na počátku 80. let ideologicky nadále vzdálené Československo a Jugoslávii. Významným faktorem, dlouhodobě působícím ve stejném směru byla hospodářská spolupráce. Ta skoro po dvě dekády zaznamenávala od poloviny 60. let kontinuální vzestup, který nepozastavily ani události spojené s likvidací Pražského jara.

Na stabilní růst hospodářské spolupráce, díky kterému se Československo ocitlo na čtvrtém místě obchodních partnerů SFRJ,⁶⁴ ještě na přelomu 70. a 80. let nepřestala příznivě působit, i přes doznívající komplementárnost ekonomik obou států. Hlavními položkami československého vývozu do této balkánské země nadále zůstávaly, podobně jako v meziválečném období a poválečné éře, hutní materiál a zejména stroje a investiční celky. Z Jugoslávie byly především importovány barevné kovy, zemědělské výrobky a ve stoupající míře i spotřební zboží. Obchod, který na přelomu 70. a 80. let rostl každoročně v průměru o 12 procent,⁶⁵ probíhal na bázi clearingu. Počátkem 70. let Bělehrad navrhoval přechod na úhrady ve volně směnitelných měnách, ale ČSSR tuto iniciativu odmítla. Následně i Jugoslávie začala oceňovat výhody clearingu. Obě strany tento způsob vyrovnávání plateb upřednostňovaly především kvůli tomu, že při takovém modelu výměny zboží mohly v jeho rámci – a to za velmi uspokojivé ceny – odprodávat výrobky, které by jinak komplikovaně realizovaly na jiných trzích.

63 AMSP, f. PA-1981, ČSSR, f. 25, zpráva D. Čulafiće z 27. 4. 1981. Podle jugoslávského velvyslance dokonce pražské vedení údajně dávalo energický postup jugoslávských mocenských orgánů proti albánské revoltě v Kosovu za vzor polské elitě ustupující před požadavky Solidarity. AMSP, f. PA-1982, ČSSR, f. 24, telegram M. Vlahoviće z 7. 1. 1982.

64 Československo v tomto ohledu následovalo po SSSR, SRN a Itálii.

65 HDA, f. RKZOSI, k. 120, interní materiál z 18. 10. 1989.

Setrávání na tehdy již zjevně anachronickém modelu plateb však přinášelo stále větší obtíže a komplikace. Nebyly to jen každoročně se opakující neúměrně dlouhé rozhovory o vývozních listinách zboží. Ty byly a jsou typické pro každé jednání o realizaci clearingových dohod. Obě strany se při nich snažily upřednostnit vlastní zboží, které mohly obtížně prodat na západních trzích, a naopak od svého partnera protihodnotou získat komodity, které by jinak musely nakupovat za volně směnitelné měny. Celý mechanismus vedl k tomu, že dodávky atraktivních výrobků se opožďovaly, anebo se vůbec neplnily. Oba státy vnucovaly svému partnerovi komodity, kterých měly nadbytek.⁶⁶ Clearing však především negativním způsobem ovlivňoval kvalitu dodávaného zboží a ve výsledku brzdil technologickou modernizaci výroby, pro kterou při relativně bezproblémovém odbytu výrobků scházely odpovídající podněty. Československá vláda, která na počátku 70. let jugoslávské iniciativy směřující k přechodu na platby ve volně směnitelných měnách rezolutně odmítla, za deset let sama přišla s návrhem na zrušení clearingů. Tentokrát to byl Bělehrad, který na zachování stávajícího modelu plateb trval. Posttitovské vedení se obávalo, že při zrušení clearingů by obtížně uplatňovalo část doposud vyváženého zboží a poklesly by tržby za turistiku a v ČSSR realizované zakázky stavebních firem. Až do kolapsu obou autoritativních režimů tak tento archaický model bilaterálního obchodu zůstal nezměněn.⁶⁷

Specifickým rysem ekonomických vztahů obou států byl vysoký, zhruba třetinový podíl plateb za služby poskytované jugoslávskou stranou. V zásadě stejnou měrou se na tom podílely úhrady za tranzitní služby (zejména za zboží přepravované z Rijeky a dalších jadranských přístavů), náklady na československý turismus v Istrii a Dalmácii a platby jugoslávským firmám za realizaci stavebních prací v ČSSR. Bělehrad měl velký zájem na co největším objemu těchto zakázek poskytovaných především makedonským, srbským a bosenským podnikům. Jejich rozsah však od poloviny 70. let přestal růst a v zásadě až do roku 1989 osciloval kolem již tehdy dosažené úrovně. Zatímco v druhé polovině 70. let pracovalo v Československu přechodně jako zaměstnanci jugoslávských podniků kolem 10 tisíc dělníků ze SFRJ, během 80. let jejich počet kolísal zhruba mezi necelým tisícem až pěti tisíci. Obě strany po dlouhých jednáních, jež v některých momentech naznačovala brzkou dohodu, v polovině 70. let připravovaný koncept přímého zaměstnávání jugoslávských pracovníků československými podniky nakonec opustily. Rozhovory

⁶⁶ K tomu např.: AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, zpráva T. Lipkovského z 21. 2. 1983.

⁶⁷ HDA, f. RKZOSI, k. 117, zápis z jednání vedoucích představitelů SR Chorvatsko s T. Lipkovským z 28. 9. 1982; AMZV, f. Telegramy přijaté, telegram J. Husáka z 18. 4. 1988.

ustrnuly na rozdílných názorech ohledně podmínek zdravotního a sociálního zabezpečení jugoslávských zaměstnanců. Podle propočtů československých expertů by se v případě splnění do této oblasti směřovaných požadavků Jugoslávie zaměstnávání pracovníků z tohoto státu ekonomicky nevyplatilo. Především se však příslušná místa v Bělehradu začala obávat, že příchod tisíců dělníků ze SFRJ by mohl v Československu ohrozit právě velmi úspěšné podnikání jugoslávských stavebních firem. Svazová vláda již začátkem roku 1973 přijala usnesení, že před přímým zaměstnáváním jugoslávských občanů bude upřednostňovat aktivity svých stavebních firem. Rozhovory, které trvaly ještě několik let, tak přehnanými požadavky týkajícími se sociálního pojištění a stanovení kursu pro převádění úspor dělníků do vlasti, zřejmě záměrně blokovala.⁶⁸

Získávání zakázek na stavbu továren, hotelů, nemocnic i bytových domů, jejichž realizaci jugoslávskými firmami obvykle vítaly i příslušné pražské úřady, začalo od roku 1983 komplikovat neúměrně rostoucí aktivní saldo SFRJ ve vzájemné platební bilanci. Jeho neočekávané vychýlení způsobilo několik na sobě nezávislých okolností. Na Jugoslávii záhy po Titově smrti začaly náhle doléhat dlužnické povinnosti, jejichž plnění západní banky nyní již dosti neúspěšně vyžadovaly. Ve snaze dostat závazkům a vybědnout ze složité situace přistoupily bělehradské úřady k rozsáhlým úsporným opatřením. Mezi ně patřilo co největší orientování exportu na Západ a omezení dovozu ze zemí, s nimiž měla SFRJ smlouvy o clearing. V důsledku těchto rozhodnutí došlo k výraznému poklesu celkového objemu obchodu s ČSSR, který pak již nikdy nedosáhl úrovně z let 1981–1982; zároveň se náhle vytvořilo vysoké aktivní saldo Jugoslávie. Pokles československého vývozu měl však ještě další příčiny. Klíčovou bylo technologické zaostávání československé produkce, a to zejména strojírenských výrobků. Jugoslávské obchodní firmy začaly stále více upřednostňovat kvalitnější, byť dražší západní zboží. Ke snižování vývozu strojů a především kompletních výrobních celků dále přispělo zásadní snížení investiční výstavby v SFRJ, ale zároveň také důsledky předcházející industrializace Jugoslávie, na které se významným způsobem podílelo i Československo. Nově vzniklé strojní podniky často začaly vyrábět zboží, které se dříve importovalo z Československa. Jak úsporná opatření bělehradských úřadů, jejichž součástí byly restriktce dovozu, tak klesající konkurenceschopnost hlavních komodit, které ČSSR tradičně

68 AMSP, f. PA-1973, ČSSR, f. 25, dopis sekretáře svazové vlády ministerstvu zahraničí SFRJ z 25. 1. 1973.

vyváželo, způsobily, že si pražské úřady přestaly vědět rady, z jakých zdrojů mají služby poskytované Jugoslávii hradit.⁶⁹

Českoslovenští funkcionáři, v jejichž kompetenci se řízení zahraničního obchodu a hospodářství nacházelo, důvody obtíží v obchodě s Jugoslávii korektně registrovali, dokonce jejich vznik i předpokládali. Snažili se proto – bez většího úspěchu – Jugoslávii nabízet k prodeji nové technologie, zejména část zařízení jaderných elektráren či stroje k budování metra.⁷⁰ Již od druhé poloviny 70. let i proto pražské vedení začalo naléhat na rozšiřování vyšších forem ekonomické spolupráce se SFRJ. Od té doby se žádné bilaterální jednání na vyšší úrovni neobešlo bez poznámek přicházejících z československé strany, které směřovaly k nutnosti co nejrychlejšího zahájení rozsáhlých kooperačních a specializačních programů. Tyto iniciativy byly jejich partnery zpravidla pozitivně kvitovány a dále rozvíjeny. Mimo jiné se uvažovalo o společných projektech, které by byly realizovány v rozvojových zemích. Reálný efekt těchto plánů však po celá 80. léta zůstal minimální, na celkové bilanci ekonomické spolupráce obou států se tzv. vyšší formy ekonomické kooperace podílely pouze několika, nanejvýš šesti sedmi procenty.⁷¹ Příčiny spočívaly v rigidním charakteru obou ekonomik, které nedokázaly (a ani nemohly) překročit z politických důvodů stanovené mantinely. Návrhy kooperačních programů byly především ze strany československých subjektů nezdůvodňovány důležitými, povýtce sobeckými záměry. České a slovenské podniky chtěly začasté prostřednictvím této formy spolupráce pouze získat přístup k pro ně jinak nedostupným západním technologiím. Opakovaně byly registrovány i případy, kdy společnými výrobními programy chtěla československá strana především kompenzovat nedostatek výrobních kapacit či lidských zdrojů.⁷² Jugoslávské podniky naopak před vyššími forma-

69 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 25, telegram T. Lipkovského z 16. 5. 1984.

70 HDA, f. RKZOSI, k. 117, záznam o rozhovorech N. Bojaniće s B. Urbanem 10.–12. 5. 1984; AMSP, f. PA-1986, ČSSR, f. 20, zpráva T. Lipkovského z 17. 1. 1986; AJ, f. PSFRJ, k. 173, materiály k 231. schůzi Předsednictva SFRJ 2. 4. 1984, zpráva o návštěvě M. Špiljaka v ČSSR.

71 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, KZMO, ČSSR, k. 6, 1978–1985, zpráva o návštěvě J. Kempného v SFRJ ve dnech 26.–29. 1. 1981; AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 2, dokumentační materiál z 14. 9. 1984 zpracovaný velvyslanectvím v SFRJ.

72 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, zpráva B. Šimáčka z 16. 6. 1983; HDA, f. RKZOSI, k. 117, záznam o rozhovoru A. Markoviće s P. Bahylem z 6. 10. 1982. Tato forma spolupráce ale nemusela být nutně pro jugoslávskou stranu nevýhodná. Českoslovenští zástupci kalkulovali, že dlouhodobé objednávky jejich firem realizované jugoslávskými podniky mohou částečně vyřešit problém nezaměstnanosti, a to zvláště v ekonomicky pasivních regionech Jugoslávie. V tomto smyslu probíhala např. jednání o kooperaci při výrobě traktorů. NA, f. PÚV – běž., 1978, karton 63, Věc: Spolupráce mezi ČSSR a SFRJ v oblasti traktorů a zemědělských strojů; AMSP, PA-1980, ČSSR, f. 32, vědecko-technická spolupráce.

mi spolupráce s ČSSR upřednostňovaly kooperaci se západními, technologicky vyspělejšími firmami.⁷³ Zmínky o přepotřebném urychleném zahájení rozsáhlých společných kooperačních programů tak zůstávaly v takřka shodné podobě jako v 70. letech obligatorní součástí rozhovorů představitelů obou zemí až do jejich odchodu z politické scény.

Schodek platební bilance se SFRJ nezhoršoval jen pozici jugoslávských firem při získávání stavebních zakázek v ČSSR. Částečně komplikoval i turistiku československých občanů na pobřeží Jaderského moře, která představovala v období normalizace významný, svou povahou specifický, mnohovrstevný fenomén československo-jugoslávských vztahů. Právě v něm se snad nejlépe odrážela rozporuplnost bilaterálních vztahů, zahrnujících despekt, nevraživost, ale i obdiv a vzájemnou potřebnost. Husákův režim krátce po svém nástupu zásadním způsobem snížil počet československých turistů, kterým dovolil odjet na dovolenou do Jugoslávie. Oproti roku 1969, kdy na východní Jadran vycestovalo z ČSSR do té doby rekordních 300 tisíc osob, zredukoval příslušnou kvótu na méně než na jednu pětinu. Od roku 1972 se však počet československých turistů přijíždějících na Jadran opětovně zvyšoval a po několika letech dosáhl úrovně z období těsně po porážce Pražského jara. Vysoký a následně až skokový růst pokračoval i v další dekadě – v roce 1983 vycestovalo do Jugoslávie 350 tisíc Čechů a Slováků, o rok později to již byl dvojnásobek a v roce 1985 celkem přijelo do SFRJ 850 tisíc turistů z ČSSR.⁷⁴ Českoslovenští diplomaté a funkcionáři KSČ se sami před sebou i svým jugoslávským protějškům chlubili, že se v roce 1983 poprvé nenaplnila přidělená kvóta pro turistiku v SFRJ.⁷⁵

73 Z těchto důvodů například ztroskotal v závěru první poloviny 80. let dojednávaný projekt automobilu společně vyráběného mladoboleslavskou Škodou a automobilkou v Kragujevci, který počítal s produkcí cca 500 tis. osobních automobilů ročně. AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, telegram T. Lipkovského z 16. 5. 1984; f. PA-1985, ČSSR, f. 21, záznam o rozhovoru D. Štrbce s B. Šimáčkem z 30. 5. 1985.

74 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 2, dokumentační materiál z 13. 6. 1986.

75 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 2, dokumentační materiál z 14. 9. 1984 zpracovaný československým velvyslanectvím v Bělehradu. Toto tvrzení ovšem bylo zavádějící. Nevyčerpání kvóty bylo do značné míry ovlivněno pesimistickými očekáváními potenciálních zájemců o devizový příslib do Jugoslávie, kteří kvůli nepravděpodobnosti úspěchu administrativně náročnou žádost ani nepodali. V dalším roce, přestože se počet pozitivně vyřízených žádostí zvýšil, zhruba polovina zájemců o cestu do SFRJ uspokojena nebyla. Jako nesprávný se ukázal i závěr jugoslávské diplomacie přičítající nevyčerpání určeného objemu prostředků velmi nevýhodnému kursu koruny k dináru, který pro své občany stanovila pražská vláda. AMSP, PA-1983, ČSSR, f. 27, telegram T. Lipkovského z 8. 4. 1983.

Strmý nárůst turistiky ovlivnilo několik okolností. K nim patřil výše zmíněný rozvoj vzájemného obchodu a aktivní saldo ČSSR v platební bilanci.⁷⁶ Při sjednávání listin vyváženého a dováženého zboží v rámci dlouhodobé obchodní dohody vedení v Praze dbalo na to, aby stále rostoucí částka vynaložená na československý turismus v SFRJ byla kompenzována strojírenskými výrobky, a ne zbožím, jakým byl zejména koks a válcované železo, které Československo na rozdíl od velké části zastarávajících strojů a zařízení mohlo uplatnit na devizových trzích. Pokles odbytu československé strojírenské výroby v SFRJ pak v druhé polovině 80. let vedl k citelnému snížení počtu československých návštěvníků Jadranu. Přes tento pokles turisté z ČSSR v Jugoslávii od konce 70. let jednoznačně, takřka nedostižně početně převyšovali návštěvníky z ostatních socialistických států.⁷⁷

Minimálně stejně ovlivnilo rozvoj československého turismu do této části Středomoří postupné přehodnocování postoje pražského vedení k emigraci vlastních občanů přes Jugoslávii na Západ. V úvodní, radikální fázi normalizace její čelní protagonisté pohlíželi na tento fenomén zásadně negativně, snažili se mu zabránit restrikcí a dozorem, především co největším omezením výjezdů do SFRJ; bělehradské vedení nepřímou vinou z napomáhání nelegálním odchodům na Západ. Až k nejvyšším místům tehdy doputoval návrh na zrušení bezvízového styku s Jugoslavií. Dočkal se však zamítnutí. Nijak by totiž ke snížení emigrace přes SFRJ, k jejíž návštěvě českoslovenští turisté tak jako tak potřebovali další doklady, především tzv. výjezdní doložku, stejně nepřispěl.

Pražské vedení v kontextu postupného zlepšování vztahů s Titovým režimem začalo poměrně záhy, již kolem roku 1973, i před jugoslávskými partnery uznávat, že emigrace je především vnitřní záležitostí ČSSR. Namísto stížností a výhrůžek začali představitelé ministerstva zahraničí příslušné jugoslávské instituce žádat o spolupráci při potírání tohoto fenoménu.⁷⁸ Zejména naléhali na co největší omezení pololegálních i nelegálních kanálů, které českoslovenští občané využívali k odchodům do Itálie či do Rakouska. Potenciální exulanti přitom mohli volit

76 K tomu srov. též Jan RYCHLÍK, *Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století*, Securitas imperii, 29, 2016, č. 2, s. 40.

77 V kompletním pořadí návštěvníků Jugoslávie byli českoslovenští turisté až na šestém místě. Pro jugoslávský turistický průmysl byli však návštěvníci přijíždějící z ČSSR v některých ohledech nenahraditelní. Obsazovali totiž i takové penziony a kempy, ve kterých se občané západních států ubytovali jen sporadicky. Navíc zájezdy organizované Čedokem a několika dalšími československými cestovními kancelářemi přijížděly již několik týdnů před začátkem hlavní turistické sezóny a končily až v hlubokém podzimu.

78 K tomu srovnej také: J. RYCHLÍK, *Překračování hranic*, s. 36 an.

z několika se nabízejících, ale pochopitelně ani zdaleka nikoliv jistých variant přechodu hranic. Část se pokoušela přejít pěšky přes hraniční přechod, v někdy naplněné naději, že jugoslávská policie přimhouří oči. Další přecházeli sami nebo s placenými převaděči zelenou hranici, nejčastěji na pomezí slovinské a italské části Istriie. Využívali přitom relativně malé ostrahy těchto hranic. K útěku na Západ byly dále používány výletní trajekty, především ty, které směřovaly z černohorského přístavu Baru do italského Bari. Cestující na nich nemuseli předkládat ke kontrole pasy. Část exulantů převáželi do Itálie za úplatu chorvatští a slovínští rybáři.

Další typy odchodů již vyžadovaly asistenci občanů západních zemí. Němci, Rakušané, Italové, ale také bývalí českoslovenští občané, kteří se již na Západě domestikovali, skrytě převáželi Čechy a Slováky přes hranice ve svých autech. Využívali k tomu především víkendových dnů, kdy byl provoz na hraničních přechodech nejvytíženější a celníci prováděli pouze namátkové kontroly. Další z vějíře možností k opuštění republiky přes SFRJ bylo získání německého či rakouského víza, které v případě splnění patřičných náležitostí (opět s pomocí někoho na Západě) udělovaly konzuláty těchto států v Záhřebu. S tímto dokladem v pasu mohl československý občan podle jugoslávských norem legálně vycestovat.⁷⁹

Útěky na Západ přes jugoslávské území nebyly ovšem vždy poklidnou, předem jistou záležitostí, která automaticky končila úspěchem. Hranice SFRJ sice nebyly ani zdaleka tak důsledně hlídané jako pomezí Československa s Rakouskem a se spolkovým Německem, ale jejich ostraha zároveň nebyla pouze čistě formální. Zadržení museli zaplatit pro ně vysokou pokutu, eventuálně strávit několik dnů v cele. V ojedinělých případech docházelo i k tragédiím. Jejich počet od roku 1983 viditelně narostl. Od počátku tohoto roku jugoslávské vedení ve snaze zabránit odlivu deviz vyvážených občany SFRJ k nákupům levnějšího zboží do západních zemí nařídilo obligatorní složení dosti vysokého depozitu při každém výjezdu do zahraničí. S cílem zabránit předpokládanému, s tím souvisejícímu vzestupu pašeráctví zároveň výrazně zpřísnilo ochranu hranic. Bělehrad se současně snažil účelově zúročit toto, čistě vnitropolitické rozhodnutí i na mezinárodní úrovni. K důkladnější kontrole hranic byl totiž vybízen nejen ze strany Československa a některých dalších států sovětského bloku, ale rostoucí zástupy českých, slovenských, rumunských či maďarských exulantů začaly být stále více na obtíž oběma sousedním západoevropským zemím. Vídeň i Řím tak paralelně zvyšovaly v tomto ohledu tlak na jugoslávskou exekutivu. Žádaly, aby pohraniční orgány SFRJ nepropouštěly

79 HDA, f. RKZOSI, k. 118, dopis ministerstva vnitra SRCH ministerstvu vnitra SFRJ z 30. 7. 1985.

do Rakouska či Itálie občany východoevropských zemí, kteří nemají platná víza. Jugoslávské vedení, které současně znepokojoval stoupající počet běženců registrovaných v bělehradské úřadovně Vysokého komisariátu OSN pro uprchlíky, již na podzim 1982 avizovalo, že hraniční kontroly zpřísní. Změna přístupu k nepovoleným přechodům do zahraničí měla tedy primárně ztížit černý obchod. Sekundárně vycházela vstříc stejně směřovanému naléhání přicházejícímu ze Západu a Východu a současně z vnitropolitických důvodů také měla odrazovat občany socialistických zemí, kteří o tomto způsobu emigrace na Západ uvažovali.⁸⁰

Po roce 1983 se tak čas od času stávalo, že jugoslávští pohraničníci na některého z československých občanů, který na jejich výzvu nereagoval, začali střílet. Větší ostraha hranic s Itálií nutila Čechy a Slováky, kteří chtěli přes Jugoslávii odejít na Západ, hledat nové kanály. Část emigrantů se nově pokoušela o útěk do Rakouska přeplaváním méně strážené řeky Mury. Tento riskantní způsob přechodu hranic skončil několika incidenty. Z nich nejtragičtější a také nejvíce medializovaným se stal případ pětičlenné rodiny z Brna, která se o překonání Mury pokusila na podzim 1984. Na břeh tehdy rozvodněné a již studené řeky se nedostali rodiče a jedno dítě, pouze dvěma nedospělým dcerám se podařilo do Rakouska přejít.⁸¹

O emigraci československých občanů zpravidla dvakrát ročně referoval ústředí generální konzulát v Záhřebu. V opakujících se hodnoceních se pravidelně objevovaly plytké, ideologií ovlivněné úvahy nad příčinami emigrace. Najdeme v nich ovšem údaje o věkové, vzdělanostní a profesní struktuře osob, které cestovaly k Jadranu s organizovanými zájezdy a dokázaly přejít na Západ. Z neúplných údajů vyplývá, že tento způsob emigrace převážně volily osoby mezi 30 až 40 lety (mladší kategorie byla v této množině početnější), většinou bez úplného středního vzdělání, zaměstnané často v pohostinství či v taxislužbě, tedy v profesích, které tehdy patřily v ČSSR k lukrativnějším. Zprávy bělehradské ambasády a záhřebského konzulátu zdůrazňovaly, že mezi emigranty je velký počet středoškolských studentů a méně studentů vysokoškolských.⁸² Referovaly o tom, že odcházely celé rodiny.

80 AMSP, f. PA-1982, Organizacija ujedinih nacija, f. 142, záznam o rozhovoru Ž. Bulata se S. Dolancem z 4. 11. 1982.

81 AMZV, f. TOJ, 1980–1989, k. 4, zpráva A. Baláka z 15. 10. 1984; AMSP, PA-1984, ČSSR, f. 24, záznam o rozhovoru Ž. Jovanoviće s M. Vaňkem z 28. 9. 1984; K tomu též srov. S. ZVIZDIĆ, *Kto pretrčava Jugoslaviju*, Start (Zagreb), 6. 10. 1984, s. 26–29.

82 Pro rok 1982 se uvádělo, že z 1 428 osob, které přes SFRJ emigrovaly na Západ, měly jen tři procenta vysokoškolské vzdělání. Tento údaj se nám jeví jako minimálně podhodnocený. Nicméně i další informace explicitně uvádějí, že mezi emigranty jsou vysokoškolsky vzdělaní lidé zastoupeni výrazně minoritně.

Nebyly přitom ovšem ojedinělé ani případy, kdy na Západ sám či s dětmi odešel jeden z rodičů a druhý se vrátil do vlasti.⁸³

V době ještě hluboce vzdálené počítačové éře československé úřady obtížně sčítaly státní příslušníky, kteří přes Jugoslávii emigrovali do některé z kapitalistických zemí. Používaly k tomu hlášení vedoucích organizovaných zájezdů, od nichž se tyto osoby, velmi často až na samém konci zájezdu, odpojily.⁸⁴ Počty individuálních turistů, kteří se do vlasti nevrátili, pak odhadovaly podle opuštěných aut, jejichž nalezení jugoslávská policie československé ambasádě ohlašovala.⁸⁵

Jiné údaje ve vztahu k československé emigraci jugoslávské úřady do Prahy podávaly jen sporadicky a v mnoha ohledech je – vcelku pochopitelně – ani poskytovat nemohly. Většinu úteků totiž ani nezaznamenaly. Pražské vedení ve vztahu k emigraci svých občanů žádalo SFRJ o užší spolupráci. Na bělehradské úřady jednak naléhalo, aby důsledněji prováděly pohraniční kontroly, jednak je žádalo, aby mu nahlašovaly jména československých státních příslušníků zadržených při pokusu o nelegální překročení jugoslávské hranice. Operovalo přitom skutečností, že totožnost těchto osob musí být jugoslávským orgánům známa a že tito lidé bývají zpravidla přestupkovým soudem potrestáni peněžní pokutou, anebo – většinou v případě, že neměli na její zaplacení – trestem odnětí svobody obvykle v rozsahu týdne až deseti dnů.⁸⁶ Zdůvodnění doplňoval odkaz na konzulární dohodu, v níž se obě strany zavazovaly podávat informace o všech nepodmíněných trestech vězení postihujících státní příslušníky druhé smluvní strany. Jugoslávské vedení však odmítalo těmto žádostem vycházet vstříc. Argumentovalo přitom tím, že závazek informovat druhou stranu se týká pouze trestných činů a podle jugoslávské legislativy je pokus o nelegální překročení státních hranic postihován jen jako přestupek.

83 AMZV, f. Materiály do vlády, k. 118, podkladový materiál týkající se přípravy nové konzulární dohody se SFRJ z 17. 7. 1981; f. TOJ 1980–1989, k. 2, zpráva J. Tichého z 27. 10. 1983; zpráva A. Baláka z 2. 8. 1984.

84 V jedné ze zpráv věnovaných emigraci československých občanů si generální konzul v Záhřebu v roce 1981 posteskl, že z jednoho zájezdu odešlo na Západ 19 z celkem 35 turistů. Diplomát přitom konstatoval, že všichni účastníci zájezdu, včetně těch, kteří za několik dní emigrovali, „řádně odvolili“. (Českoslovenští diplomaté bez explicitního souhlasu jugoslávských úřadů organizovali ve větších turistických centrech v tomto roce konané volby do zastupitelských orgánů.) AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 4, zpráva M. Holuba z 14. 7. 1981.

85 V roce 1982 tak jugoslávské úřady československým diplomatům předaly 180 opuštěných automobilů s československou registrační značkou.

86 Tento trest se po zavedení výše zmíněného přísnějšího pohraničního dozoru zostřil v některých případech až na jeden měsíc.

Naléhání československých diplomatů i stranických funkcionářů, které na počátku 70. let obsahovalo obvykle nevyslovovanou pohružku redukce počtu po-
bytových zájezdů a posléze již naopak explicitní příslib příjezdu zvýšeného počtu
turistů, začalo na přelomu 70. a 80. letech sílit. Československá strana zdůvodňova-
la nutnost protiemigračních opatření nežádoucím odchodem odborníků, zdůraz-
ňovala, že informace o zpřísnění hraničního režimu budou mít preventivní odrazu-
jící efekt. Podle některých náznaků se zdá, že dogmatictější část vedení KSČ i v in-
terních debatách podmiňovala zvýšení kvót pro turismus do Jugoslávie právě
příslibem Bělehradu, že bude souhlasit s opatřeními majícími emigraci zabránit.⁸⁷
Bělehradské vedení, které samozřejmě mělo zájem na dalším růstu počtu českoslo-
venských turistů na Jadranu, nakonec vyšlo (především navenek) tomuto tlaku
vstříc. Koncem roku 1981 podepsaná konzulární dohoda zakotvovala závazek
obou stran informovat do pěti dnů partnerskou zemi o jakémkoliv uvěznění jejich
občanů. Ještě předtím po červnovém jednání ministrů vnitra obou zemí bělehrad-
ská vláda příslibila, že bude při hraničních kontrolách respektovat případné terito-
riální omezení platnosti československých pasů. Podle informace bělehradské am-
basády jugoslávské orgány, byť se nad přijatým opatřením pozastavovali západní
diplomaté v Bělehradu, tento závazek po jistou dobu plnily.⁸⁸

Československé vedení doufalo, že právě vydáváním výjezdních dokladů
sloužícím výhradně k návštěvě SFRJ, výrazně sníží počet Čechů a Slováků, kteří na
Západ odcházeli přes Jugoslávii. Skutečně hned od počátku července 1981, tedy ani
ne měsíc od podpisu dohody ministry vnitra, začaly úřadovny celní a pasové služby
dávat do cestovních pasů razítko omezující jejich platnost jen na Jugoslávii. Od
následujícího roku, poté co se projevila administrativní náročnost spojená se skar-
tací takto označených průkazů, dostávali českoslovenští turisté k cestám do Jugoslá-

87 AMSP, PA-1980, ČSSR, f. 32, telegram M. Vlahoviče z 8. 2. 1980; záznam o rozhovoru M. Pešiče
s D. Spáčilem z 25. 4. 1980.

88 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, interní materiál z 2. 11. 1982; zpráva B. Šimáčka z 16. 6. 1983;
k. 5, záznam o rozhovoru D. Spáčila s B. Lukvcem z 17. 1. 1980; záznam o rozhovoru D. Spáčila
s M. Vlahovičem z 10. 9. 1981; AMSP, f. PA-1981, ČSSR, f. 25, dopis R. Strelce svazovému mi-
nisterstvu vnitra z 1. 6. 1981; informace Dj. Krivokapiće z 27. 8. 1981; HDA, f. RKZOSI, k. 117,
zápis z jednání vedoucích konzulárních odborů ministerstev zahraničních věcí SFRJ a ČSSR
5.–6. 10. 1982. Materiál z jednání ministrů vnitra ČSSR a SFRJ Jaromíra Obziny a Franja Herl-
jeviće srov. Archiv bezpečnostních složek (ABS), A2/9 – 380, Informace o průběhu a výsledcích
návštěvy delegace Svazového sekretariátu pro vnitřní věci SFRJ ve dnech 15. – 19. 6. 1981 v Pra-
ze.

vie zvláštní pasy, jimž se dostalo podle jejich desek označení šedé.⁸⁹ Zmíněný kalkul se však ukázal jako naprosto neefektivní. Cesta na Západ totiž ve většině případů vedla přes zelenou hranici, nebo byla uskutečňována skrytě v cizím autě a teritoriální omezení pasů se v těchto případech stávalo irrelevantním. Češi a Slováci mířící na Západ navíc našli způsoby, jak územní omezení šedých cestovních dokladů obcházet. Jedním z nich bylo nahlášení jejich ztráty při pobytu v Jugoslávii. Na konzulátém vydané náhradní doklady již zastupitelské úřady Rakouska či Německa víza vydávaly. Následně konzuláty západních zemí víza udělovaly i do šedých pasů.⁹⁰

Takřka současně s podpisem pražským vedením prosazované konzulární dohody se – shodou okolností – pro emigraci československých státních příslušníků otevřel v Jugoslávii ještě jeden, zřejmě nejschůdnější pomyslný koridor. SFRJ na přelomu 70. a 80. let po jistém váhání souhlasila s vytvořením bělehradské pobočky úřadu Vysokého komisaře OSN pro uprchlíky. Kancelář brala v ochranu i československé státní příslušníky, pro něž obvykle nebylo větším problémem prokázat útisk, kterému jsou z politických či náboženských důvodů ve své vlasti vystaveni. Většina občanů ČSSR, kterým se od Vysokého komisariátu OSN dostalo ochrany, následně získávala politický azyl v SRN, USA, Kanadě, Austrálii a v některých dalších kapitalistických zemích. Jistá část žádostí o azyl však byla odmítnuta. Jaký býval další osud těchto běženců, se nám na základě analyzovaných dokumentů nepodařilo zjistit. Je možné předpokládat, že se z Jugoslávie pokoušeli na Západ dostat jinými způsoby.

Počet československých občanů, kteří se rozhodli dosáhnout odchodu na Západ prostřednictvím bělehradské pobočky zmíněné organizace OSN, dosáhl již druhý rok po jejím otevření několika stovek.⁹¹ V záchytném středisku, kam často

89 Jan RYCHLÍK, *Na Západ je cesta dlouhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí*, Paměť a dějiny, 2015, č. 3, s. 3–14; Ibidem, s. 40–43.

90 Byť se mizivá efektivita komplikovaně připravovaného opatření ukázala takřka okamžitě po jeho přijetí, českoslovenští občané cestovali do Jugoslávie s šedými pasy ještě několik dalších let. Pražské úřady zvláštní cestovní doklady do SFRJ zrušily teprve koncem roku 1984.

91 V roce 1981, kdy se bělehradská pobočka vysokého komisariátu otevřela, požádalo o azyl 162 československých občanů. Následující rok to byl již 750 Čechů a Slováků. Celkem v roce 1982 emigrovalo přes SFRJ 1 428 československých státních příslušníků. Připomeňme jen, že tento rok navštívilo Jugoslávii 700 tisíc turistů z ČSSR. AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, zpráva B. Šimáčka 16. 6. 1983. Při jednání se svými jugoslávskými partnery konstatoval vedoucí konzulárního odboru československého ministerstva zahraničí, že v roce 1982 emigrovalo přes SFRJ na Západ 4 000 občanů ČSSR. Bude ještě předmětem dalšího výzkumu tyto dosti se lišící údaje upřesnit. Lze však předpokládat, že počet byl spíše vyšší. Diplomaté zřejmě nedostávali od ministerstva vnitra přesnější údaje. HDA, f. RKZOSI, k. 117, zápis z jednání vedoucích konzulárních odborů

mířily české a slovenské rodiny s dětmi, jich pak každoročně, až do roku 1986, kdy se jejich počet zejména v souvislosti s obtížnějším získáním politického azylu začal snižovat, hledalo útočiště více než tisíc osob s československým občanstvím.⁹² Státní příslušníky ČSSR početně převyšovali pouze občané Rumunska. Většina z nich na rozdíl od Čechů a Slováků patřila k sociálně nejnižší postaveným, často kočujícím skupinám obyvatelstva.

Příslušné československé instituce se v 80. letech již ani příliš nepokoušely tomuto novému způsobu „opuštění republiky“ aktivněji čelit. Proti činnosti vysokého komisariátu u bělehradských úřadů neprotestovaly a dost dobře ani protestovat nemohly. Naopak interně oceňovaly vstřícnost jugoslávské strany, která umožňovala kontakty uprchlíků s jejich rodinnými příslušníky. Ti přijížděli do Bělehradu po souhlasu či z iniciativy příslušných československých úřadů své příbuzné přemluvit, aby si rozhodnutí emigrovat ještě jednou rozmysleli.

Laxní přístup příslušných československých institucí k otevření dalšího kanálu k nelegální emigraci souvisel s několika okolnostmi. Patřila k nim frustrace z poznání, že nová konzulární dohoda, na jejíž prosazení vynaložila československá diplomacie mnoho času a úsilí, vlastně žádný efekt nepřinesla. Racionálněji uvažující členové pražského vedení si na rozhraní 70. a 80. let také stále více uvědomovali, že je sice možné část osob, které se rozhodly na Západ odejít, pomocí zákazů a restrikcí od tohoto úmyslu odradit, ale že současně jistá, nemalá část z nich se emigrace tak jako tak nakonec domůže. Začali tedy emigraci, která po zdvojnásobení počtu turistů odjíždějících do SFRJ v letech 1984 a 1985 úměrným způsobem stoupla, vnímat jako nutné zlo, které lze do jisté míry pouze omezovat, předcházet jeho bujení, ale zcela likvidovat ho možné není.

Existoval však ještě jeden důvod. Vládnoucí skupina v Praze sice nehodlala couvnout ze svých mocenských pozic, ani nic měnit na oficiálním příběhu normalizace, ale současně si dobře uvědomovala, že musí potenciálním projevům nespokojenosti předcházet nejen zachováním, ale i zvyšováním životní úrovně k ní alespoň navenek loajální části populace. Již v 70. letech se za součást moderního standardu začala pokládat alespoň občasná možnost letní rekreace u moře. Při faktické exkluzivitě návštěv nesocialistických zemí však zůstávala nabídka dalších destinací nejen relativně omezená, ale časem se navíc i redukovala. Rekreace u Baltu nemoh-

ministerstev zahraničních věcí SFRJ a ČSSR 5.–6. 10. 1982; k tomu též: J. RYCHLÍK, *Na Západ je cesta*.

92 V roce 1984 takto získalo útočiště 1 205 státních příslušníků ČSSR, což byla více než čtvrtina všech přijatých běženců, z nichž většinu tvořili českoslovenští a rumunští občané. AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 2, zpráva B. Šimáčka z 4. 5. 1984; k. 7, zpráva B. Šimáčka z 7. 11. 1983.

la v mnoha ohledech pobytu u teplých moří kompenzovat. Na počátku 80. let v souvislosti s aktivitami Solidarity a jejich následným potlačením navíc na dlouho skončily zájezdy k polskému pobřeží. Návštěvy černomořského pobřeží v Rumunsku byly při jakémkoliv pozemním typu dopravy vždy dobrodružstvím, které navíc Ceaușescův režim čas od času „okořeňoval“ nesmyslnými celními předpisy, ponižujícími hraničními kontrolami, anebo omezením prodeje benzínu.

V nabídce zájezdů k teplým mořím tak reálně zůstávalo – jak z hlediska dopravní dostupnosti, tak i úrovně služeb dosti problematické – černomořské pobřeží Bulharska.⁹³ Za těchto okolností se masová turistika československých občanů do Jugoslávie, jejíž turistické služby byly v porovnání s Rumunskem či Bulharskem navíc více než solidní, stávala takřka nenahraditelnou. Příslušné politické instituce ji již přestaly považovat za výběrovou rekreaci. Kromě nepočetné aktivní opozice byla z politických či kádrových důvodů málokdy omezována. Od počátku 80. let při každoročním rozhodování o celkových kvótách pro turistiku v Jugoslávii příslušné instituce braly v úvahu především ekonomická hlediska. Avšak i v době největšího nárůstu pasivního salda v platební bilanci se SFRJ nebyla tato kritéria důsledně aplikována. Právě naopak: Počet turistů, který se na přelomu 70. a 80. let pohyboval kolem 300 tisíc (což byl zhruba rekordní počet dosažený v roce 1969 v důsledku uvolnění provázející Pražské jaro), se mezi lety 1983–1985 náhle vyšplhal až skoro na 900 tisíc osob.⁹⁴ Přednost nejen před státně bezpečnostními, ale i před ekonomickými zájmy tedy čím dál tím více dostávala nutnost z politických důvodů saturovat potřeby vlastního obyvatelstva. Rekreace Čechů a Slováků na jaderském pobřeží – jak již jsme se jednou zmínili – se tak v některých ohledech modelově podobala široké dostupnosti jugoslávské kultury a umění v normalizačním Československu. I turismus v Dalmácii, Istrii, či Černé Hoře představoval pro návštěvníky z ČSSR průzor na Západ, který byl kupříkladu pro občany NDR takřka nedostupný. Poměrně početná část československé populace čas od času mohla,

93 AMSP, f. PA-1980, ČSSR, f. 34, telegram M. Vlahoviće z 23. 12. 1980; L. Štrougal se před představiteli s netajeným despektem opakovaně vyslovoval o úrovni turistických služeb v Rumunsku a Bulharsku. Jak konstatoval jeden z jugoslávských diplomatů, jednou taktak scházelo, „aby Štrougal Bulhary a Rumuny neoznačil za primitivy.“ AMSP, f. PA-1980, ČSSR, f. 32, telegram M. Vlahoviće z 19. 1. 1980.

94 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 3, podkladový materiál ze srpna 1985 sloužící přípravě návštěvy T. Trávníčka v SFRJ. Zvýšil se zejména počet individuálně organizovaných zájezdů. V roce 1982 přicestovala do Jugoslávie prostřednictvím zájezdů organizovaných cestovními kancelářemi jen pětina československých turistů.

většinou nezasvěceným pohledem, po dva tři týdny v Jugoslávii nahlížet na odlesky západní, liberalizované, spotřební společnosti.

Kontakty s republikovými reprezentacemi, makedonský problém

Na počátku 80. let se takřka vytratila dřívější nedůvěra pražského vedení k Jugoslávii iniciovaným specifickým kontaktům jednotlivých svazových republik s Československem. S návrhem, který rezonoval s modifikovaným, tedy rozvolněným charakterem federace, přišlo bělehradské vedení záhy po přijetí nové ústavy v roce 1974. Předpokládalo, že při zachování standardního modelu spolupráce příslušných centrálních institucí budou kontakty s Československem jako s celkem i s jeho jednotlivými federálními částmi také rozvíjet jednotlivé jugoslávské svazové republiky i autonomní oblasti. Pražské vedení přistupovalo k této iniciativě dosti podezíravě. Obávalo se, že by její realizace mohla narušit striktně centralizované řízení zahraniční politiky či dokonce začít nahlodávat soudržnost československé federace. Po jistém váhání, kdy se věci zabývalo i předsednictvo ÚV KSČ, však nakonec jugoslávský návrh na jaře 1975 akceptovalo. Vyhradilo si však, že představitelé jednotlivých konstitutivních částí jugoslávské federace budou navazovat kontakty pouze s ústředními institucemi československé federace, na jejichž pozvání budou také přijíždět. V průběhu následujících let se uskutečnila série návštěv tohoto typu.⁹⁵ Hostiteli předsedů vlád jednotlivých jugoslávských republik i Kosova byl vždy některý z místopředsedů federální vlády. Kontakty tohoto typu neměly pro československou stranu žádné negativní důsledky, naopak přispívaly – byť způsobem nikoliv zásadním – k rozvoji ekonomických vazeb a k většímu odbytu československého zboží. I proto se staly pravidelnou součástí bilaterální spolupráce. Svou roli v tomto ohledu jistě hrál i rozvoj podobných kontaktů mezi Sovětským svazem a částmi svazové Jugoslávie, které se uskutečňovaly přímo s jednotlivými sovětskými republikami.⁹⁶ Tuto formu spolupráce však vedení KSČ, které ostražitě monitorovalo všechny náznaky tendencí ohrožujících vnitřní soudržnost československého státu, připustilo až krátce před zhroucením svého mocenského monopolu.

95 AMZV, f. Materiály do vlády, k. 98, podkladový materiál k návštěvě M. Renovici v ČSSR z prosince 1978.

96 Sovětsští diplomaté to svým československým partnerům vysvětlovali záměrem posílit vliv SSSR i v periferních částech SFRJ, ne pouze v jejích centrech. AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 6, zpráva O. Pavlovského z 28. 12. 1981.

Již výše jsme upozornili na to, že k čelným prioritám zahraniční politiky Jugoslávie náležela afirmace makedonské státnosti a národní svébytnosti na mezinárodní scéně. Bělehrad k tomu využíval příležitosti vhodné a nezdídky i poněkud krkolomné. Československé vedení realitu makedonské státnosti a plně nacionální emancipace v podstatě zcela akceptovalo. Problémy jí činily jak žárlivé intervence Živkovova režimu, tak ještě podrážděnější reakce přicházející z Jugoslávie. Ze strany bulharské postupem času stížnosti řídly, ze strany jugoslávské zůstávaly předražděné a svárivé. Jugoslávské vedení se snažilo všemožně rozvíjet podíl Makedonie na vztazích se zahraničím. Československo na samém počátku normalizace v tomto ohledu lavírovalo, například relativně dlouho odmítalo uskutečnit – již na jaře 1969 dohodnutou – přehlídku makedonské kultury na Slovensku. Velmi záhy poté však začalo na Makedonii pohlížet jako na všechny ostatní republiky jugoslávské federace. G. Husák neměl větší problém s tím, že v roce 1973 v rámci oficiální návštěvy Jugoslávie na poslední chvíli vznesený návrh bělehradského vedení navštívil Skopji a Ochrid. Mezi předsedy republikových vlád, kteří navštívili po roce 1975 ČSSR, patřil k prvním reprezentant Makedonie.

Někdy však i kapriciózně prosazovaná mezinárodní afirmace národního státu Makedonců příslušným československým ministerstvům ztěžovala život a v jistém ohledu blokovala vztahy ČSSR s dalšími svazovými republikami. Týkalo se to především sféry kulturní, školské a také vědecké spolupráce. Bělehrad například neústupně trval na tom, aby při hostování českých a slovenských divadelních scén nebyla v tomto ohledu stále velmi provinční Skopje upozaďována. Stejným jižním směrem se snažil vést i spolupráci vědeckou. Československá strana například dlouho odmítala navázat spolupráci s univerzitou ve Skopji, nakonec však ustoupila. Ve výsledku to však šlo na úkor pro ČSSR nepochybně atraktivnějších kontaktů s kvalitnějšími univerzitami v Záhřebu, Bělehradu či Lublani.⁹⁷ S podobnou razancí se jugoslávská zahraniční služba již v 70. letech snažila docílit otevření lektorátu makedonštiny na pražské filozofické fakultě a současně odmítala návrhy na zřízení českého lektorátu v Záhřebu, s odůvodněním, že by měl být nejdříve otevřen ve Skopji.⁹⁸

Národnostní vztahy a komplikace s nimi spojené jinak ovlivňovaly jugoslávsko-československé vztahy pouze okrajově. Pražská ambasáda SFRJ kontakty se

97 Vědecké a univerzitní instituce v hlavních centrech tehdejší Jugoslávie, které měly v této době navázány rozsáhlé kontakty s adekvátními institucemi v metropolích západního světa, o spolupráci s československými partnery nejevily ovšem nijak přehnaný zájem.

98 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, zpráva M. Zrelce 13. 2. 1984.

zbytky po únoru 1948 nuceně rozptýlených moravských Chorvatů neudržovala. Vedení KSČ nemělo k postavení české a slovenské minority v SFRJ žádné výhrady. Českoslovenští diplomaté plnili, podle všeho bez většího entuziasmu, zadání trvale udržovat s krajany v Chorvatsku a v Srbsku kontakt. V případě daruvarských Čechů se spolupráce rozvíjela bez problémů, záhřebské úřady do ní – alespoň navenek – nijak nevstupovaly. Poněkud jinak tomu bylo při kontaktech pracovníků bělehradské ambasády s vojvodinskými Slováky a banátskými Čechy. Příslušné instituce autonomní vlády v Novém Sadu vyžadovaly, aby všechny kontakty diplomatů s krajanskými sdruženími a spolky byly předem odsouhlaseny jugoslávskými úřady.⁹⁹ K jisté ostrážitosti jugoslávskou stranu zřejmě přiměly aktivity martinské Matice slovenské, která se o jugoslávské Slováky snažila velmi aktivně pečovat. Obcházela přitom povinnost informovat o tom příslušné domácí instituce, přes které měly také být – což se opakovaně nedělo – menšinovým školám a knihovnám předávány knižní dary.¹⁰⁰ Drobný, byť jugoslávskou stranou opakovaně ventilovaný skandál pak vyvolalo vystoupení společensky aktivního, s normalizační KSČ spjatého spisovatele Vladimíra Mináče koncem roku 1983. Podle jugoslávských úřadů v něm významný slovenský romanopisec před vojvodinskými krajany kritizoval jejich postavení v Jugoslávii a podněcoval je k nacionální nesnášenlivosti.¹⁰¹ Incident, který časem odezněl, vysvětlovala bělehradská ambasáda Mináčovou podnapilostí. Slíbvala, že se již nic podobného nestane a jugoslávské partnery ubezpečovala, že si váží postavení, kterému se vojvodinští Slováci těší.¹⁰²

Již v úvodních částech naší studie vzpomenutá mnohavrstevnatost a rozporuplnost vývoje jugoslávsko-československých vztahů v závěru 70. let a v první polovině dekády následující se odrážela kromě jiného i v debatách o plánech na zřízení jugoslávského kulturního a informačního střediska v Praze a obdobné československé instituce v Bělehradu. První plány na jejich založení vznesla jugoslávská zahraniční služba již v polovině 70. let. V roce 1978 návrh na jejich zřízení oficiálně

99 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 7, zpráva B. Šimáčka z 1. 5. 1987; AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, dopis Výboru pro mezinárodní vztahy Socialistické autonomní oblasti Vojvodina z 14. 2. 1984.

100 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, zpráva M. Zrelce z 13. 2. 1984.

101 Mináče údajně pobouřilo zabavení dvou zásilek slovenských knih. Před slovenskými krajany hovořil o vytlačování slovenštiny srbochorvatštinou, o propuštění slovenských zaměstnanců a jejich nahrazování Srby. Jako nepřipustný „paternalistický“ přístup jugoslávská strana hodnotila Mináčův výrok, že své krajany Matica slovenská nikdy neopustí. AMSP, f. PA-1983, ČSSR, f. 27, informace o návštěvě delegace Matice Slovenské v SAO Vojvodina z 28. 12. 1983.

102 AMSP, f. PA-1984, ČSSR, f. 24, záznamy o rozhovorech M. Komatiny s B. Šimáčkem z 12. 1. 1984 a z 7. 3. 1984.

předložil ministr zahraničních věcí M. Minić B. Chňoupkovi při jeho oficiální návštěvě v SFRJ.¹⁰³ Tehdy sebevědomé jugoslávské vedení se s touto iniciativou neobracelo jen k Praze, ale adresovalo podobný návrh i vládám ostatních zemí východního bloku. Bělehrad zřízení kulturních center předkládal v rámci širšího návrhu na bilaterální dohodu o informacích. Šlo víceméně o propagandistický manévř. Titovo vedení správně předpokládalo, že ani Moskva ani její satelity na z jejich strany obtížněji kontrolovaný přístup vlastních občanů k informacím z Jugoslávie těžko přistoupí. Jugoslávie předpokládala, že při diskusích týkajících se tendenčního či dokonce nepřátelského zpravodajství médií bude moci používat argument odkazující na neochotu svých partnerů uzavřít dohodu o informacích a zřídít kulturní centra.

Československé vedení tehdy jugoslávskou iniciativu ignorovalo, na návrh týkající se dohody o informacích nereagovalo. Překvapivě však nedlouho poté, v září 1982, přeložilo velmi podobnou iniciativu na zřízení kulturní a informačních středisek samo. Na základě dosud analyzovaných dokumentů je těžké přesněji říci, co přesně tuto iniciativu, ke které se Československo – ovšem již v období Gorbačovovy reformace – energičtěji vracelo v poslední fázi existence socialistického režimu, motivovalo. Nabídku tentokrát odmítlo jugoslávské vedení se zdůvodněním, že rámcově s plánem na zřízení kulturních center souhlasí, avšak v současné době, kdy je nuceno náklady na provoz vládních institucí výrazně snižovat, musí realizaci tohoto plánu dočasně odložit. Současně připomnělo svůj původní koncept zařazující vznik kulturních středisek do rámce mnohem širěji pojaté informační dohody. Tato odpověď, se kterou mocenské špičky v Bělehradě operovaly i v následujících letech, korektně reflektovala důsledky úsporných opatření, tehdy prováděných v Jugoslávii.¹⁰⁴ Odrážely se v ní však i obavy z důsledků obtížně kontrolovaného šíření propagandy z Východu. Strach z nich vyplýval ze syntézy hluboce zakořeněných, výše vysvětlených stereotypů vzniklých v období roztržky, ale i zcela liché obavy, že by část jugoslávské populace mohla za ekonomické a společenské krize hledat východisko v obnově ryze sovětského modelu socialismu.

Vedení v Praze interně zdůvodňovalo svoji iniciativu jako jeden z kroků uskutečňovaných v rámci nově schváleného kursu vůči Jugoslávii, který počítal s vyšším tempem rozvoje bilaterálních vztahů a předpokládal, že v nich bude Čes-

103 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 6, podkladový materiál pro přípravovanou návštěvu B. Chňoupka v SFRJ z 11. 12. 1983.

104 V rámci těchto úspor byla koncem roku 1983 pozastavena činnost před patnácti lety zřízeného Generálního konzulátu SFRJ v Bratislavě.

koslovensko hrát výrazně aktivnější úlohu.¹⁰⁵ Z toho vyplývající vysvětlení, že Husákovo vedení v době, kdy stabilitu Jugoslávie ohrožovala ekonomická krize a růst etnických tenzí, náhle začalo pocítovat vůči Bělehradu v propagandistické sféře svoji superioritu, se zdá nesprávné či minimálně neúplné. Normalizační režim zůstával z hlediska přístupu k informacím nadále zkostnatělý. Zdá se nepravděpodobné, že by se snad rozhodl Jugoslávii, byť oslabenou vnitřní krizí, při volnější výměně informací konkurovat. Je tedy možné, že pokyn k zahájení jednání o kulturních střediscích mohl přijít z Moskvy v rámci efemerního pokusu o zlepšení vztahů s Jugoslávií. Současné je však pravdou, že v 80. letech byly jugoslávské noviny a časopisy v Praze s vynaložením určitého úsilí dostupné, či si je bylo možné prostřednictvím novinové služby – byť za přemrštěně vysokou cenu – předplatit. Nelze podle našeho názoru tedy ani vyloučit, že pražské vedení, analogicky jako v případě šíření jugoslávského umění v ČSSR a rostoucí turistiky na jaderském pobřeží, dospělo k závěru, že vliv propagandy SFRJ na československou společnost je víceméně benigní.

Závěrem

V první polovině 80. let pokračovaly vztahy mezi Československem a Jugoslávií víceméně ukotveny ve stejných vzorcích a mantinelech jako v předcházejícím desetiletí.

Pro Husákovu garnituru se nicméně postupně oslabil původní ambivalentní, až napjatý vztah k Jugoslávii, který vyplýval z pochybné legitimacy a vratké mezinárodní i vnitrostátní pozice československých normalizátorů. Na jedné straně totiž v Jugoslávii viděli ideologickou inspiraci a zdroj podpory pro zavrženou reformu roku 1968, na straně druhé by si přáli dosáhnout od Titova vedení explicitního uznání, které by posílilo jejich postavení v očích domácí i zahraniční veřejnosti. Satisfakce v podobě Titovy oficiální návštěvy Československa se však Gustáv Husák nikdy nedočkal. Postupem času, kdy z normalizace zrozený režim vykazoval až neobyčejnou stabilitu, však tento aspekt ze vztahů s Jugoslávií postupně téměř vymizel a po Titově smrti v roce 1980 v nich už zcela scházel.

I počátkem 80. let Československo v rovině politických vztahů s Jugoslávií následovalo poslušně linii určovanou Moskvou. Projevilo se to mimo jiné i dočasným utlumením kontaktů na nejvyšší úrovni, které však na sovětské straně vznikaly

105 AMZV, f. TOJ 1980–1989, k. 6, podkladový materiál pro připravovanou návštěvu B. Chňoupka v SFRJ z 11. 12. 1983.

spíše nezamyšleně vlivem vnitřních problémů uvnitř mocenské elity koncem Brežněvova života a jinými prioritami během krátkých funkčních období jeho dvou nástupců.

Sovětská a tím také československá vládnoucí garnitura přijala s překvapením, že po Titově smrti nedošlo k naplnění očekávaného scénáře, podle kterého se Jugoslávie měla okamžitě po odchodu svého vůdce propadnout do chaosu a mnohačetných vnitřních konfliktů. V dobové perspektivě bezproblémové fungování systému „po Titovi“ neposkytlo žádnou příležitost k prověření jugoslávských obav a západních prognóz, které předpovídaly možný sovětský zásah do vnitřního jugoslávského vývoje v případě vypuknutí krize. Naopak z pramenů československé provenience lze usuzovat, že Moskva i Praha přijaly zachování stability v Jugoslávii s uspokojením. Jugoslávie zůstávala i nadále socialistickým státem a nepřevážily v ní v žádné podobě tzv. pravicové kruhy. Nic také nenasvědčuje tomu, že by za fádňi rétorikou „podpory zdravých sil“, která se sporadicky objevovala v československých dokumentech, existovala představa o jakýchkoliv konkrétních krocích.

Vzájemné vztahy provázely nadále v první polovině 80. let drobné ideologické neshody, které se až rutinním způsobem projevovaly v pravidelných oboustranných stížnostech na informování sdělovacích prostředků o partnerské zemi a ve výkladu některých klíčových historických událostí, jako byla sovětsko-jugoslávská roztržka z roku 1948 nebo sovětská intervence v ČSSR v roce 1968. V obou zemích se veřejnost z oficiálních médií mohla tak jako v předchozím desetiletí dozvídat o druhé zemi spíše implicitně negativní informace, jelikož zprávy a komentáře se soustředily především na nedostatky a potíže. Zatímco navenek obě strany zdůrazňovaly dobré vztahy a tradice přátelství, byly pod povrchem přítomny tóny vzájemné nedůvěry, skepse, ale i rivality, závisti z úspěchů druhého a naopak škodolibá radost z jeho nezdarů a problémů. Oba socialistické režimy se tak – jako v předchozích obdobích – navzájem po straně sledovaly a posuzovaly podle vývoje v druhé zemi své vlastní výkony. Záporné jevy u druhého jim implicitně dokazovaly správnost vlastních rozhodnutí a řešení. Nicméně tato tendence byla mnohem silnější v 70. letech, kdy oba režimy měly ještě evidentně určitou vitalitu, zatímco počátkem 80. let nabývá spíše podoby zaběhnutých klišé. Zároveň však někteří představitelé obou režimů byli schopni reflektovat i některé kladné momenty ve vývoji partnerského státu. Jugoslávští pozorovatelé si byli evidentně vědomi, že Československo si v rámci východního bloku počíná v mnoha ohledech daleko úspěšněji než ostatní státy sovětské mocenské sféry. Proto, na rozdíl od těchto zemí, sloužilo Ju-

goslávii jako subjekt, s kterým má smysl se ať už v pozitivním nebo negativním smyslu porovnávat.

Počátkem 70. let Jugoslávie zcela rezignovala na ideologické působení v Československu cestou navazování osobních kontaktů a vytváření určité vlivové sítě, kterými disponovali jugoslávští diplomaté v předcházejícím desetiletí. Přerušeny byly styky se všemi bývalými představiteli reformního hnutí; jakékoliv vazby s disentem měla pražská jugoslávská ambasáda explicitně z Bělehradu zapovězena. Zároveň jugoslávští představitelé nevyvíjeli ani žádnou přehnanou snahu zbudovat si neoficiální cesty k novým držitelům moci. Podobně, více méně dobrovolně, izolovaní byli také českoslovenští diplomaté v Bělehradu. Tuto zdrženlivost přitom v obou případech diktovala obava, aby se nezavdala jakákoliv záminka k obvinění z vměšování do vnitřních záležitostí a z podpory opozičních sil: disentu na československé a informbyrovské prosovětské opozici na jugoslávské straně. Nedůvěra a obavy v tomto smyslu však koncem 70. let postupně téměř vyvanuly a v první polovině 80. let již nebyly ve vzájemných vztazích takřka vůbec přítomné. Československá strana však dostala důvod si ve zvýšené míře stěžovat na častější vydávání knih a uvádění divadelních her v Československu zakázaných autorů. Zvýšená přítomnost děl československých exilových a disidentských spisovatelů a dramatiků na kulturní scéně Jugoslávie avizovala postupné uvolňování dohledu jugoslávského režimu nad uměleckou tvorbou. Díla V. Havla, P. Kohouta, M. Kundery či J. Pelikána byla jugoslávským publikem vnímána jako obecná kritika totalitních praktik, které nebyly cizí ani socialistické Jugoslávii. Obdobně však v Československu vycházela ve stejné době díla spisovatelů řazených v Jugoslávii k tzv. kritické inteligenci, která byla českými a slovenskými čtenáři čtena obdobným způsobem.

Přes nesnáze politického a ideologického rázu československo-jugoslávským vztahům již v 70. letech dominovala praktická témata a pragmatický přístup. Dosud vůbec největšího rozvoje dosáhla hospodářská spolupráce, takže Československo a Jugoslávie patřily mezi nejvýznamnější obchodní partnery. Počátkem 80. let však tuto spolupráci postihly již déle očekávané problémy. V prvé řadě souvisely s klesající konkurenceschopností a atraktivitou československého strojírenského zboží, které představovalo tradiční vývozní artikl do Jugoslávie. Nadto nastupující hospodářská krize v Jugoslávii snížila investiční možnosti této země a tím ochotu odebírat československé strojní zařízení. Na druhé straně pokles československého vývozu do Jugoslávie vážně zbrzdil jugoslávský vývoz stavebních prací do Československa, do té doby jednoho z nejvýznamnějších odběratelů těchto jugoslávských služeb. Počátkem 80. let se proto intenzivně jednalo o nových formách spolupráce:

o společném angažmá na třetích trzích (v rozvojových zemích) nebo o výrobní kooperaci. V obou těchto směrech se však spolupráce realizovala jen ve velmi skromném měřítku. Pokusy obou států využít partnerství v hospodářství k překonání vlastních problémů (odbyt zboží, zastarávání technologií atd.) se již v první polovině 80. let ukazovaly jako málo úspěšné. Příčinou byla nepochybně nejen nekompatibilita obou hospodářských systémů, ale také těžkopádnost jak československé centrálně plánované ekonomiky, tak i jugoslávského systému, trpícího chaotickými a vnitřně nesnadno kontrolovatelnými mechanismy.

SUMMARY

In the first half of the 1980s the relations between Czechoslovakia and Yugoslavia continued to be more or less anchored in the same patterns and constraints as in the previous decade.

Husák's team's originally ambivalent relations with Yugoslavia, which had stemmed from the questionable legitimacy of the Czechoslovak normalizers, warmed up. To wit: on the one hand, they saw ideological inspiration in Yugoslavia and a source of support for the repudiated reform of 1968, and at the same time they wished to procure explicit recognition from Tito's government, which would strengthen their position in the eyes of the domestic and foreign public.

Even in the beginning of the 1980s, Czechoslovakia obediently toed the line drawn by Moscow in the matter of its political relations with Yugoslavia. The Soviet – and thus also the Czechoslovak governing bureaus – accepted with surprise that after Tito's death the expected scenario was not played out, in which Yugoslavia was to have fallen into multi-sided internal conflicts immediately after the leader's demise. From sources of Czechoslovak provenience, it can be deduced that Moscow as well as Prague were satisfied to accept the preservation of stability.

The bilateral relations were still accompanied in the first half of the 1980s by minor ideological differences of opinion, which manifested in manner that had become a matter of routine in the regular complaints made by both sides about the information provided in the news media of the partner country. In both countries, the information the public could discover about the other country in official media in this era, just like in the previous decade, was rather implicitly than explicitly negative. While outwardly both sides emphasized their good relations and traditions of friendship, under the surface there were tones of mutual distrust, skepticism, and even rivalry present. Both socialist regimes continued to assess their own achievements according to the developments in the other country. Negative events in the other country implicitly proved the correctness of their own decisions and solutions. At the same time, however, some representatives from each regime were also able to reflect on a few of the positive moments in the partner state's development. Yugoslav observers were evidently aware that within the Eastern bloc Czechoslovakia was getting along much more successfully in many regards than the other states within the Soviet sphere of influence.

In the beginning of the 1970s Yugoslavia entirely gave up on ideologically influencing Czechoslovakia through the establishment of personal contacts and the formation of certain networks of influence that the Yugoslav diplomats had had the benefit of in the

previous decade. Czechoslovak diplomats in Belgrade were similarly isolated. At the same time, this discretion was dictated in both cases by anxiety over not wanting to provide any pretext for accusations of meddling in the other state's internal affairs. However, the distrust and apprehensions in this area gradually dissipated almost entirely. The Czechoslovak side complained to a greater extent about the more frequent publication of books and presentation of dramatic theatrical works by banned Czechoslovak authors. The more prominent presence of works by Czechoslovak exile and dissident writers and playwrights on the Yugoslav cultural scene, however, was not primarily aimed against Husák's regime, but rather indicated more about the gradual relaxation of the Yugoslav regime's oversight of artistic works.

Despite the political and ideological difficulties in Czechoslovak-Yugoslav relations, even in the 1970s, practical subjects and a pragmatic approach were predominant. Until this point, the greatest developments were achieved in economic cooperation, so that Czechoslovakia and Yugoslavia were among each other's most significant economic partners. In the beginning of the 1980s, however, this cooperation was affected by long-anticipated problems. They were primarily associated with the declining competitiveness and attractiveness of Czechoslovak machinery, which was one of the country's traditional articles of export to Yugoslavia. In addition to that, the growing economic crisis in Yugoslavia reduced their investment options and thus also their willingness to order Czechoslovak machinery. The downturn in Czechoslovak exports to Yugoslavia severely reduced Yugoslav exports of construction labor to Czechoslovakia, which had been until that time one of the largest clients for these Yugoslav services.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

On the Contents of Niklas Warkotsch's 1594 Report in the Light of His Moscow Missions¹

VLADIMIR PANOV

*Filozofická fakulta, Jihočeská univerzita České Budějovice***On the Contents of Niklas Warkotsch's 1594 Report in the Light of His Moscow Missions**

This article treats the origin and contents of a report from 19 March 1594 written by Niklas Warkotsch, the envoy of the Roman-German empire. It provides evidence that this is a description of Warkotsch's second mission to Moscow, and not the third as has been claimed by Friedrich von Adelung. From the analysis and comparison of Austrian and Russian primary sources it transpires that this document is a description of the delegation sent in 1593–1594 to Moscow. During this mission Warkotsch was negotiating for a broad anti-Turkish coalition and for the support for the Holy Roman Empire's military ambitions. According to some opinions, the imperial legate then also unintentionally hastened the demise of the head of Russian diplomacy, Andrey Shchelkalov. The overall purpose of Warkotsch's mission, concisely described in this article, was to strengthen relations with Moscow

1 This article is a part of research supported by the grant No. GA JU 068/2018H of the Grant Agency of the South Bohemian University.

as well as to foster their shared opposition to Poland and later also to the Turks. Despite this, neither an alliance between the empire and Russia nor a broad-based anti-Turkish coalition were ever created, which was due to the variances in the two sides' political interests and in their manners of tackling political problems, and not at all on account of mistakes made by Warkotsch.

Key words: Niklas Warkotsch, Holy Roman Empire, Habsburgs and Russia, 16th century diplomacy

Niklas Warkotsch von Nobschütz auf Wilhelmsdorf, a nobleman of Silesian origin, visited Moscow as an ambassador of the Holy Roman Empire three times, more often than any Habsburgs' diplomat of the 16th century. He is one of the best-studied German and Austrian envoys of his time in the Russian historiography, whereas European historians show somewhat lesser interest in him. Besides, Warkotsch's journeys and their primary sources are not examined equally well, the third one being the least explored. That's why the main task of this piece of source study is to compare a Warkotsch's 1594 report for Emperor Rudolph II with Russian sources to shed light on its origins and contents. It is also necessary to briefly describe aims and results of Warkotsch's legations to provide historical background and to outline some blank pages of the history of Habsburgs' diplomacy and the ways to fill them. To that end, a primary source base and a body of literature on the topic are going to be analyzed.

Speaking of European primary sources concerning those missions, notably reports of Niklas Warkotsch and his companions, not all of them have been studied or fully published yet. As those reports were created specifically for covering high-level talks, they are concentrated on political tasks and negotiations with a touch of everyday details and the diplomat's Russian impressions. Warkotsch's first, 1589 mission report was published and examined by Josef Polišenský² in the Czech Republic and

2 Josef POLIŠENSKÝ, ed., *Poselství z Prahy do Moskvy roku 1589* (Praha: Univerzita Karlova, 1975), *Relace, kterou roku 1589 sepsal v Praze Mikuláš Varkoč pro Jeho Císařské Veličenstvo, když se vrátil od velkoknížete Moskevského, k němuž jej vyslalo Jeho Veličenstvo k projednání záležitostí, jež jsou obsahem této zprávy*, p. 83–120. Egodocuments of Warkotsch's companions who took part in other diplomatic missions are also studied in: Marie RYANTOVÁ, "Z Čech až do Konstantinopole a Moskvy. Neznámý štabuch téměř neznámého šlechtice Jana Rejcharta ze Štampachu z let 1589 až 1610," *Studie o rukopisech* (Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., 2014), p. 201.

by Liudmila Lapteva in Russia.³ Among other primary sources for the second mission are an unpublished report of Warkotsch himself⁴ and a published diary of Stephan Heyss / Heuss, the ambassador's secretary in the second mission of 1593–1594.⁵ The diplomat's report on third and the least studied mission is not known as of yet, so historians are to rely mostly on documents of Russian provenance.

The Books of the Ambassador Chancellery (also “Ambassadorial books” / Посольские книги) is a rich and multilayered source that gives more detailed account of Warkotsch's journeys than the Austrian documents.⁶ Firstly, they documented his every step for the purpose of procurement, surveillance and analysis, something that the diplomat himself never did. Secondly, they comprise official reports from both local and central authorities and purposefully combine information about diplomatical ties and ritual, foreign policy and cultural opinions of the time, being a fusion of formal correspondence and publicism.⁷ Structure-wise, they are published as a single body of text without headings, divided only by years and reigns.

As was already noted, Warkotsch's missions and their historical and cultural entourage are quite well studied by the Russian historiography at least factually, although neither he nor any other Imperial diplomat of the late 16th century has ever become the subject of a standalone monograph.⁸ Owing to Warkotsch's par-

- 3 Liudmila LAPTEVA, “Donesenie avstriiskogo posla o poezdke v Moskvu v 1589 godu,” *Voprosy Istorii* 6 (1978), p. 95–112.
- 4 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, fund StAbt Russland I, carton 3 (1589–1595), Relatio auss Moskaw. Den 19 Martzj 1594. A slightly differing Italian copy of this manuscript exists: Alexander TURGENEV, ed., *Akty istoricheskie, otnosiashchiesia k Rossii, izvlechennye iz inostrannykh arkhivov i bibliotek A. I. Turgenevym* (Saint Petersburg 1842), volume 2, pp. 2–45.
- 5 Österreichische Nationalbibliothek, collection “Sammlung von Handschriften und alten Drucken”, Descriptio germanica itineris in Moscoviam facti a legato Caesareo N. Warkotsch a. 1631. Its Russian version is: Stefan GEIS, *Opisanie putesthestviia v Moskvu posla rimskogo imperatora Nikolaia Varkocha s 22 iiulia 1593 goda* (Moscow 1875).
- 6 Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii s derzhavami inostrannymi (Saint Petersburg 1851), volumes 1 and 2. This is a printed version of documents of the Ambassador Chancellery (Posol'skii Prikaz) covering Russian foreign relations. Russian and Austrian primary sources are mutually supportive: the former scrupulously cover every official step of the diplomat in Russia, while the latter usually present his own viewpoint and observations.
- 7 Nikolai ROGOZHIN, “Posolskiye knigi kontsa XV – nachala XVII vekov” (Synopsis of a doctoral thesis in history – Institute of the History of Russia, Russian Academy of Sciences, Moscow 1993), p. 1.
- 8 Warkotsch should rather be called “one of the least unknown Imperial diplomat of the late 16th century” – others are being studied much less, in stark contrast to Sigismund von Herberstein who visited Russia in 1517 and in 1526. Warkotsch's missions were mainly explored in works covering different aspects of Russian foreign policy and its rituals, foreign Moscovitica and local studies. Some of them are: Alexander ZIMIN – Vladimir PASHUTO, eds., *Mezhdunarod-*

ticipation in events that were crucial for the late 16th century Russia, his missions were mentioned by the first official Russian historiographer Nikolai Karamzin who depicted “petty official” Warkotsch as an unsuccessful diplomat working on futureless ties.⁹ Nikolai Bantysh-Kamensky presented the first full chronological review of Warkotsch’s missions.¹⁰ Sergey Platonov contributed the most to covering Warkotsch’s footprint in Russian politics, namely his efforts to create an anti-Turkish alliance and to promote a dynastic marriage between the Habsburgs and the Rurikids. According to Platonov, Warkotsch is an important witness of Russian political struggle which ended with Boris Godunov’s ascension to the throne.¹¹ Niklas Warkotsch’s attempts to obtain financial help for Rudolph’s war efforts became another object of interest.¹² Likewise, his role in negotiating anti-Turkish coalition is also being studied,¹³ not to mention of Russian facial ritual and means of symbolic communication that Warkotsch witnessed. All the aforementioned was studied by Leonid Yuzefovich.¹⁴

As for the Western historiography, its first reviews of Warkotsch’s trips appeared in the works of Burchard Heinrich von Wichmann, Friedrich von Adeling and Hans Uebersberger,¹⁵ though modern authors haven’t been paying much

nye svyazi Rossii do XVII stoletia (Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk, 1961); Dmitry KORENEV, *Tretii Rim: vlast' odezhdy i odezhda vlasti* (Oryol: Alexander Vorobyov, 2011), and Mikhail TOLKACHEV, “Evropejskoe napravlenie vo vneshnei politike Rossii v period pravleniia Feodora Ioannovicha i Borisa Godunova” (Candidate of Sciences diss., – Faculty of History – Samara State University, Samara 2011).

- 9 “We were losing time and money in absolutely useless relations with Austria”: Nikolai KARAMZIN, *Istoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, volume 10 (Saint Petersburg 1834), p. 96.
- 10 Nikolai BANTYSH-KAMENSKI, *Obzor vneshnikh snoshenii Rossii (po 1800 god)* (Moscow 1894), pp. 13–14.
- 11 Sergei PLATONOV, *Ocherki po istorii Smuty v Moskovskom Gosudarstve 16–17 vekov* (Moscow: Pamyatniki Istoricheskoi Mysli, 1995), pp. 140–146.
- 12 Vladimir ORLOV, “Novye dannye o posolstve Niklasa fon Varkocha v 1589 g.,” *Sovetskie Arkhivy* 2 (1985), pp. 74–77.
- 13 Inessa MAGILINA, *Moskovskoe gosudarstvo i proekt antituretskoi koalitsii v kontse XVI – nachale XVII vekov* (Candidate of Sciences diss., – Faculty of History, Volgograd State University, Volgograd 2009).
- 14 Leonid YUZEFOVICH, *Put' posla: russkii posolskii obychai, obikhod, etiket, tseremonial: konets 15 – pervaya polovina 17 veka* (Saint Petersburg: Izdatel'stvo Ivana Limbakha, 2011).
- 15 Among the first works that dealt with descriptions of Russia by foreign travelers and diplomats were: Burchard Heinrich von WICHMANN, *Sammlung bisher noch ungedruckter kleinen Schriften zu ältern Geschichte und Kenntniss des russischen Reiches* (Berlin 1820) and Friedrich von ADELUNG, *Kritisch-Literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700* (Saint Petersburg 1846) and Hans UEBERSBERGER, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts* (Wien: Wilhelm Braumüller, 1906).

attention to Warkotsch. Jiří Procházka explored the diplomat's mission in the context of late 16th East European politics and the Habsburgs' fight against the Turks.¹⁶ Walter Leitsch should also be noted for his analysis of political and ambassadorial milieu of Russo-Habsburg relations.¹⁷ The Western historiography also studies cultural ties, mutual perception and symbolic communication of Moscow and Europe. Claudia Garnier examined diplomatic rituals of Muscovy in the context of symbolic communication.¹⁸ Another notable monograph, by Felicity Stout, covered cultural dissimilarities in mutual perception of the 16th century Russians and European, namely English diplomats.¹⁹ That said, the overwhelming body of literature on Russian and imperial diplomatic rituals covers the 17th century, not the 16th. Imperial foreign policy and its Moscow ties are thoroughly studied both in Europe and Russia. Jan Paul Niederkorn produced a unique study of multilateral contacts between European powers and Muscovy during the Long war.²⁰ Jan Hennings contributed to the field of Russian diplomatic ritual and European views on Muscovy.²¹ Views of 16th century Western authors and news media on Russia and Europe were excellently covered by Andreas Kappeler who made a point about Ivan the Terrible's image in the European press of the time.²² Marshall Poe provided a deep analy-

-
- 16 Jiří PROCHÁZKA, *Polol'stva Nikolaia Varkocha v Rossiiu I problema obrazovaniia v kontse 16 veka antituretskoi koalitsii v Vostochnoi Evrope* (Candidate of Sciences thesis, – Faculty of History, Moscow State University of Pedagogics, Moscow 1981) and Jiří PROCHÁZKA, “Cesta slezského šlechtice do Ruska v roce 1589,” *Slezský sborník* 4 (1997), pp. 255–262.
 - 17 Walter LEITSCH, *Moskau und die Politik des Kaiserhofes im XVII. Jahrhundert* (Wien: Böhlau, 1960).
 - 18 Kateřina HLOUŠKOVÁ, *Země za zrcadlem. Rusko-italské diplomatické a obchodní vztahy v druhé polovině 17. století* (Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010), and Claudia GARNIER, “Welcher massen die Potschafften emphanen und gehalten werden”, *Diplomatisches Zeremoniell und Ritualpraxis am Moskauer Hof aus der Perspektive westlicher Gesandter im 16. und frühen 17. Jahrhundert*, in *Die Audienz. Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit*, eds. Peter BURSCHEL – Christine VOGEL (Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2014), pp. 57–80, and also Claudia GARNIER, “Wer meinen Herr ehrt, den ehre ich billig auch.” *Symbolische Kommunikationsformen bei Gesandtenempfangen am Moskauer Hof im 16. und 17. Jahrhundert*, in *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* 7 (2005), pp. 27–51.
 - 19 Felicity STOUT, *Exploring Russia in the Elizabethan Commonwealth: The Muscovy Company and Giles Fletcher, the Elder* (Manchester: Manchester University Press, 2015).
 - 20 Jan Paul NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993).
 - 21 Jan HENNINGS, *Russia and the Courtly Europe: Ritual and the Culture of Diplomacy (1648–1725)* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).
 - 22 Andreas KAPPELER, *Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes* (Bern – Frankfurt am Main: Peter Lang AG, 1972).

sis of discourses of presumed Russian *terra incognita*, barbarism and tyranny.²³ Among the Czech historians, Dana Picková and Kateřina Pražáková elaborate on Russo-Habsburg ties and the perception of Muscovy in the Czech lands respectively.²⁴

The relatively unexplored report from the Vienna's Haus-, Hof- und Staatsarchiv dated March 19, 1594 is going to be accentuated further to prove that it describes not the third Warkotsch's mission of 1594 but the second one, of 1593. Its factual account is going to be cross-checked in wider historic context to show why its origin was perceived erroneously for so long. But first it is necessary to render a brief account of Niklas Warkotsch's trips to provide a factual and cultural background for the disputable report.

In 1585 the government of newly-enthroned Tsar Feodor suggested that Russia and the Holy Roman Empire should form a full-fledged political alliance.²⁵ It was still worried by a Polish threat after the lost Livonian war and by skirmishes with the Turks and the Tartars during its Caucasus expansion.²⁶ For his part, Emperor Rudolph II, burdened by a fray for the Polish throne and a threat of sultan Murad's III invasion, wanted to test Feodor's position. Thus Warkotsch was sent to Moscow, firstly, to find out if the Russians could help Maximilian Habsburg in his struggle for Poland. Secondly, he was to get Russia involved into a prospective anti-Turkish league. The third task was to investigate who would succeed to feeble Feodor.²⁷ Warkotsch's activities made all-powerful Russian regent Boris Godunov²⁸

23 Marshall T. POE, *Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources* (Columbus, Ohio: Slavica, 1995) and Marshall T. POE, *"A People Born to Slavery": Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2000).

24 Dana PICKOVÁ, *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku* (Praha: Karolinum, 2002); Kateřina PRAŽÁKOVÁ, *Obraz Polsko-litevského státu a Ruska ve zpravodajství české šlechty (1450–1618)* (České Budějovice: Nová tiskárna Pelhřimov, 2015).

25 Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii, volume 1, column 912. The Empire was offered a general political alliance, so-called "соединение и dokonчание" (soedinenie i dokonchanie – could be loosely translated as "a conclusive union").

26 J. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, p. 449.

27 Sergei PLATONOV, *Pod shapkoj Monomakha* (Moscow: Progress-Traditsiia, 2001), pp. 160–161. The Prague court hoped for a dynastic union with Russia after Moscow would have supported Maximilian's claims for Poland. Niederkorn, however, asserts that the question of Russian succession was the main task of Warkotsch's mission: J. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, p. 453.

28 While from 1584 till 1598 physically and mentally weak Tsar Feodor reigned and received every formal honour from foreign diplomats and Russian officials, it was his brother-in-law Boris Go-

to ask for one more Imperial mission in return, to thoroughly discuss the league with the Holy See, Spain and Persia. Nevertheless, the Russo-Persian anti-Turkish alliance never came into being.²⁹ The only thing Warkotsch really achieved in 1589 was the clarification of Russia's stand. He suggested to form an alliance with the Russians and to reconcile them with Poland and Sweden, insisting that regent Boris Godunov was a loyal friend of the Empire. As for Feodor's succession, Warkotsch only mentioned a mythical Ivan Grozny's last will, presumably destroyed by Godunov because the tsar had allegedly ordered to keep the regent out of power.³⁰ Basing on that wrong premise and his own observations, Warkotsch concluded that Godunov had no chance to establish his own rule³¹ – a far-fetched conclusion that would influence Warkotsch's next mission and the aforementioned report. In short, he achieved no important goal that time.

That is why Niklas Warkotsch visited Moscow again in September 1593. Immediately after entering Russia he informed the Ambassador Chancellery that the Long war with the Turks was on.³² The conflict that would dominate imperial agenda for the next fifteen years forced Rudolph II to frantically raise money and call troops to arms with the help from the Holy See and in a lesser extent, from Spain and Italian states.³³ His other aim was to forge a broad anti-Turkish coalition that was only a partial success. So the main tasks of Warkotsch's second voyage were to obtain money for war and to prevent the Crimean Tartars from foraging westwards on the Turkish side.³⁴ Rudolph II also repeated his offer of alliance, but this

dunov who really ruled Russia, first as one of several boyar regents and since 1585 as a sole undisputed ruler.

29 Having reconciled with the shah of Persia, the Ottomans actually got a free hand for the Long war: J. PROCHÁZKA, *Cesta*, p. 258.

30 L. LAPTEVA, *Donesenie*, p. 109.

31 Ibidem.

32 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 1, columns 1252–1266. The war stood so high in Warkotsch's agenda that he sent the news about it before even entering Moscow. He left for Russia right after the start of hostilities which probably made him to hurry, though the mission was being prepared since April. On June 22, 1593 the Empire had won the battle of Sisak, and on July 22 Warkotsch started his journey (see S. GEIS, *Opisanie*, p. 2.) Later in Moscow he described the battle quite accurately: «На реке на Куле цесареви деи люди... город у Турского взяли, а имя городу Новая Петрина. А в том деи городе убили пашу Баснинского» (On the river Ku(l)pa emperor's men took a town from the Turkish sultan, and that town is called New Petrina [Petrinja], and in that town the pasha of Bosnia was killed) (*Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 1, column 1257.)

33 J. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, pp. 70–71.

34 A. TURGENEV, ed., *Akty istoricheskie*, volume 2, p. 41.

time Moscow was also asked to win the support on Persia and to draw it into the hostilities with the Sublime Porte.³⁵ Warkotsch was also told to discuss the broad coalition of the Empire, Moscow, the Holy See and Spain.³⁶ Rudolph II, for his part, promised to mediate a Russo-Swedish peace treaty, although Godunov went as far as to demand Narva which he hadn't been able to conquer.³⁷ To engage Persia into the hostilities, Warkotsch even held talks with its Moscow ambassador Azi Khosrow but a non-binding verbal declaration of intent was all he got.³⁸ As for the constraint of the Tartars promised by Russia, Warkotsch didn't succeed here either because real Russian influence on the Crimean Khanate was modest.³⁹

At the same time, during that second mission Warkotsch had held negotiations he later deemed crucial.⁴⁰ He received some secret verbal offer from Andrey Shchelkalov, head of the Ambassador Chancellery.⁴¹ It was presumably about a marriage between baby tsarevna Feodosia and one of the Habsburgs who thus could obtain a right to reign in Russia after the death of feeble Tsar Feodor.⁴² Apart from that, Warkotsch's second mission was not quite successful either. He received

35 J. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, p. 454. Jan Paul Niederkorn, citing an instruction of Rudolph II to Warkotsch, wrote that getting money was the main aim of the mission, which thus can be considered a failure because Godunov gave nothing at that time. The sheer priority of money over the anti-Turkish league hints that Rudolph II was not sure that Russia could be involved at all.

36 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 1, columns 1317–1333. The tsar's government agreed with that.

37 HHStA, Relatio, list 33 reverse side.

38 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 1, column 1291. It was a striking departure from Russian diplomatic practice that rarely allowed such contacts between foreign emissaries in Moscow, clearly a sign of Godunov's good will and of utter importance of Russo-Habsburg ties for him.

39 J. PROCHÁZKA, *Posol'stva*, pp. 100–101. As a result, next time Warkotsch asks the Russians to stop Tartar forays on the imperial lands again: *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii*, volume 2, column 77. Evidently, Russia was successfully trying to show off its potential in foreign politics to the Empire, that's why Warkotsch clearly overestimated the extent of Russian influence on the Crimeans. Nonetheless, even in the late 16th century the Crimean threat was immediate. In 1571 the Tartars had burnt Moscow down and regularly received so-called "presents" (*поминки*) from the tsar's court: L. YUZEFOVICH, *Put' posla*, p. 130.

40 HHStA, Relatio, list 36, and S. GEIS, *Opisanie*, p. 30.

41 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 1, columns 1355–1359.

42 Sergei SHISHKOV, "D'iak Andrei Shchelkalov. Opyt rekonstruktsii politicheskoi biografii" (Candidate of Sciences diss., Faculty of History – Russian State University for the Humanities, Moscow, 2002), p. 273. However, the project was proven to be still-born. Firstly, a "tsar Habsburg" would be obliged to live in Russia and convert into Orthodoxy – a clearly impossible demand. Secondly, Feodosia died as early as next year. Yet the talks could have been politically fatal for Andrey Shchelkalov anyway. Godunov, fearing that Warkotsch and Shchelkalov were

no money and Godunov's government stopped no Tartar forays. It should be noted though that the Turkish question almost removed the Polish one from Russo-Habsburg relations. Still, Moscow didn't act decisively since it was preoccupied with its struggle for the Baltic at a time when the Turkish threat was not imminent.

Warkotsch's third trip was also dominated by the Long war agenda.⁴³ He requested Russian help once more in exchange for anti-Turkish coalition talks in Moscow, with imperial and Spanish envoys taking part. Rudolph also repeated his promise of Russo-Swedish mediation.⁴⁴ But Russia closed its purse: the Empire had not guaranteed the arrival of any foreign envoy whatsoever while Moscow said it had found its own ways to reconcile with Sweden.⁴⁵ All that Warkotsch was left to do is to promise that the envoys would come in May 1595 or later. At last the ambassador did procure some war aid, a load of furs priced at 45 thousand rubles.⁴⁶ Anti-Turkish league negotiations were postponed until next year. The Russians weren't able to stop Tartar forays and unleash the Persians on the Turks. But the sides agreed that papal and Spanish envoys would visit Moscow in May 1595 to discuss the coalition into which Persia would be involved by Godunov.⁴⁷ As for the promised furs, they were sent to Prague with Warkotsch's delegation accompanied by a Russian mission of Mikhail Velyaminov. But before they left Moscow, the Ambassador Chancellery told Warkotsch to produce a Polish safeconduct for Velyaminov.⁴⁸ Warkotsch reluctantly obeyed.⁴⁹ To summarise, the third mission led to a limited but practical result,

engineering his overthrow after Feodor's death, quietly removed old-aged Andrey from office: S. PLATONOV, *Ocherki*, p. 146.

43 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 54.

44 *Ibidem*, columns 69–70.

45 *Ibidem*, columns 123–129. Note that Turkey was much less dangerous for Russia than Sweden or Poland at that time, so the Russians reproached Rudolph II of passivity on a military and diplomatic theater that was crucial to them.

46 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 233. By earlier estimate of Warkotsch himself, that equals 15 thousand guldens or florins: F. von ADELUNG, *Kritisch-Literarische Übersicht*, 425. Godunov clearly had his doubts about whether the emperor would deliver his promises, hence the modest sum in comparison with total financial support the Empire got from its allies during the Long war - 7.5 million guldens: J. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, p. 499.

47 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 146. Both negotiators clearly referred to a previously reached agreement, not to a new one. There was only two months left until May, during which time Warkotsch and Western ambassadors wouldn't reach Prague and Moscow consequently.

48 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 204. Godunov's government sent the furs of sables, martens, foxes, beavers and squirrels.

49 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 251.

although it worked well for developing Russo-Habsburg ties.⁵⁰ The Empire did receive some help while supporting Moscow in accomplishing its ever-important task of Baltic breakthrough. It was actually the only time when Warkotsch managed to get money in Moscow, contrary to what he wrote. Warkotsch's 1589 mention of 3 million guldens⁵¹ that Boris Godunov had presumably agreed to send Maximilian Habsburg to ease his fight for the Polish throne couldn't be proved by Russian sources. According to the diplomat, the money was to be melted down into ingots and covered with wax to bring it to Prague in secret. However, neither the coins nor the wax were actually dispatched by the Russians.⁵²

That was the political background of the tasks Warkotsch was accomplishing. The aforementioned events allow answering the question: which mission was described in the Report dated March 19, 1594. This task suggests itself owing to lots of inconsistencies in descriptions and dating. The document is a manuscript comprising 50 sheets with the main body of German text about a visit to Moscow, mostly on both sides of the sheets, written and signed by Niklas Warkotsch himself and having some inscriptions made by other officials. It is quite easily readable and in a good state of preservation.

As was noted earlier, at the suggestion of Friedrich von Adelung⁵³ the document, addressed directly to Rudolph II, was considered to be a description of the third Moscow mission. Still, its cross-check with Russian primary sources uncovers dates and events that could be found only in the second legation of 1593/1594. Namely:

1. The dating itself, March 19, 1594, corresponds better with the time when Niklas Warkotsch already returned from his second journey. He left Moscow on December 18, 1593 and crossed the imperial border in January via Poland to enter Prague in early March.⁵⁴

2. According to the document, Warkotsch drove into Moscow on September 27, the same day he had entered the city in his second mission.⁵⁵ A dating mis-

50 Sometimes it is called a setback: J. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, p. 454.

51 L. LAPTEVA, *Donesenie*, p. 103.

52 Russian sources do mention 9.4 tons of wax in a Russian convoy of ships that carried Warkotsch back to Europe. However, it was mentioned as a Russian trade asset, not an Imperial state-owned one, not to mention that it is much less than 3 million guldens covered with wax should weight: V. ORLOV, *Novye dannye*, p. 75–76.

53 F. von ADELUNG, *Kritisch-Literarische Übersicht*, p. 424.

54 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 1, column 1419.

55 HHStA, Relatio, list 10.

take like that in the third mission would look impossible: the diplomat simply couldn't have forgotten his last trip to err so grossly. That autumn dating frequents through the whole document. Moreover, it correlates with a diary of Stephan Heyss who took part only in Warkotsch's second mission. By contrast, notes of Warkotsch's Russian supervisors imply that his third visit to Moscow started not in September 1594, but on December 8.⁵⁶

3. Warkotsch mentioned that he had been granted his first audience on September 30: „Denn 30 tag Sept[ember] bin ich fur denn herrn Grossfurstenn erfo[r]dert worden“. ⁵⁷ In the third mission it would contradict both the Russian dating and a note of the Ambassador Chancellery: the audience was postponed due to a fast. ⁵⁸ The Russians had no fast in September (time of the second trip) whereas in December (third trip) they did keep the St. Phillip's fast. Moreover, the only postponed audience recorded was in the third mission. During the second voyage the ambassador's visit was received in three days after entering Moscow, i.e. by Russian standards, instantly. According to the Julian calendar used in Russia, Warkotsch met Tsar Feodor on September 20. That is the same aforementioned date of September 30 by the Gregorian style the Habsburgs used.⁵⁹

4. Niklas Warkotsch wrote down a sensation in his report: Tsar Feodor's prospective heir, his 9-year-old stepbrother Dmitry, was dead: „*DEMETRIUS nit mehr bey leben wahr*“.⁶⁰ The news was a part of the first audience description, so Warkotsch had received it immediately after his arrival. Yet the youngest son of Ivan the Terrible perished on May 15 (25), 1591, right between Warkotsch's first and second journeys. If the report of March 19, 1594 described the third mission, an unimaginable fact would be faced. Warkotsch, who was so interested in the matter of Russian succession, had somehow missed the sensation that nobody was hiding during his second trip. Quite the opposite, Dmitry's death was widely discussed as an unheard-of murder presumably orchestrated by power-seeking Boris Godunov.

56 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 64.

57 “Then on the 30th of September I was summoned to the Grand Prince”: HHStA, Relatio, list 11 reverse side.

58 “Государь... велел к послу приказати с приставами, что ему быти у него, Государя..., вскоре невозможно, потому что дни нынче постные”. (The Sovereign ordered to tell the ambassador through *pristavy* that he can't visit the Sovereign anytime soon because these are the days of fasting): *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 67.

59 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 1, column 1266.

60 “Dmitry is no more among the living”: HHStA, Relatio, list 12 reverse side.

5. The report recorded the abovementioned secret meeting of immense importance between Warkotsch and Andrey Shchelkalov, head of the Ambassador Chancellery. It was dated November 16 (in Russian version, November 23). It could only take place during the second mission when Andrey Shchelkalov had still held his position because by July 25, 1594 Godunov already removed him from office in favour of Vassily, Andrey's younger brother.⁶¹ Yet according to the report, Andrey called himself a serving official – and only in that role any person was allowed to meet a diplomat routinely isolated from any contacts in Moscow.⁶²

6. During his second visit Warkotsch had five Kremlin audiences, dated by himself, his secretary Stephan Heyss and the Russians as follows: September 30, October 24, and November 2, 7 and 9 (by the Gregorian calendar). Conversely, during the third mission the Ambassador Chancellery recorded only three of them: December 29 (January 8),⁶³ February 5 (15)⁶⁴ and February 27 (March 9).⁶⁵ What's more important, names of Russian officials who were present varied from mission to mission. Every primary source for the second voyage mentioned both Andrey and Vassily Shchelkalovs. As for the third journey, there was only Vassily,⁶⁶ namely because Andrey had already resigned.

7. The report totally lacks evidence of the third mission's main achievement, the load of furs provided by the Russian.⁶⁷ It would be inexplicable in any description of the third voyage because the furs were part and parcel of that mission. They were discussed for a long time and greatly extended Warkotsch's legation.

To put it briefly, the report of March 19, 1594 could and did describe only the second trip of Niklas Warkotsch to Russia. The fact that Adelung neither noticed nor mentioned it could be explained simply: he had never cross-checked Rus-

61 Nikolai LIKHACHEV, *Biblioteka i arkhiv moskovskikh gosudarei v 16 stoletii* (Saint Petersburg 1894), p. 127. From that moment on, every order concerning Warkotsch's accommodation was given by Vassily not by Andrey.

62 Warkotsch stressed that Andrey Shchelkalov had expressed that thought in a very vivid and memorable way: "Our sovereigns, for the best benefit of the entire Christian world, must give the land a tilth, and Boris Feodorovich [Godunov], you and me are the plowmen and seedsmen. If we work hard there, the Lord will send His mercy upon us, and what we sow will bear fruit in this life and in the next one": HHStA, Relatio, list 36 reverse side – list 37.

63 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 91. The dates in brackets are by the Gregorian style.

64 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 140.

65 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 164.

66 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, columns 162–169.

67 *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii*, volume 2, column 233.

sian and Austrian documents while Warkotsch's missions haven't been studied as a whole yet.

Let's summarise the analysis of Warkotsch's report dated March 19, 1594 and his Russian missions. A thorough source study proves that the document describes not the third but the second trip of the diplomat to Moscow. This helps to update and clarify a body of primary sources for the studies of the 16th century Russo-Habsburg relations and diplomacy. As a result, the Ambassador Chancellery books should now be considered the main primary source for the last Moscow visit of Niklas Warkotsch. And vice versa, the second trip could now be seen by the eyes of both Austrian and Russian sides. Still, to study them, one should pay more attention to the Russian sources.

The new dating of the Reports of March 19, 1594 and a brief review of Warkotsch's three missions enables to reevaluate his achievements to a certain extent. Russian historians somehow tend to judge him as a diplomatic nullity⁶⁸ used by Moscow at its will while he was retelling Rudolph II "cock-and-bull stories",⁶⁹ including the one about Ivan the Terrible's last will. Warkotsch, with his somewhat gullible trust in "*Herr Boris*", as he called Godunov,⁷⁰ could hardly be called a brilliant diplomat. Still, depreciatory appraisals of his work are not true in the context of too grandiose or too mundane tasks he was ordered to accomplish on a peripheral diplomatic theatre. As a bona fide "expert on Russia" he was quite useful for his sovereign, the more so because neither outright blunders nor worsening relationships could be seen during his legations.

As for the Russo-Habsburg alliance against the Ottomans that never came into effect, a mismatch of priorities should be noted as the first reason for that. Until 1593 the Holy Roman Empire wasn't much threatened, whereas Russia was preoccupied with its Baltic expansion. Secondly, Prague and Moscow aimed to sign not simply an anti-Turkish pact, but a full-fledged, binding political alliance that demanded a lot of effort in time of a gruesome war. Moreover, this task was too demanding for two monarchies with different social structures and faiths. It is sometimes noted that a period of 1595–1600 was perfect for forming the anti-Turkish alliance of the Empire and Russia.⁷¹ If that chance was never used, it wasn't

68 Viktor MALININ, *Geroi smutnogo vremeni* (Kaluga: Bochkareva, 1998), p. 197. According to an alternative viewpoint, Warkotsch was a pragmatically minded realist: J. POLIŠENSKÝ, ed., *Poselství*, p. 19.

69 S. PLATONOV, *Očerki*, p. 146.

70 HHStA, Relatio, lists 19, 19 reverse side

71 I. MAGILINA, *Russkoe gosudarstvo*, pp. 123–124.

Warkotsch to blame. A look at this alliance-building through the lens of Imperial and Russian foreign policies at the beginning of the Long war shows that Moscow's intents to really fight the Turks were highly questionable. Firstly, Godunov tried to use Rudolph's anti-Turkish politics for his own diplomatic game against Poland and Sweden. Secondly, Moscow hadn't been directly threatened by the Ottomans since 1569 and implemented a long-term strategy of avoiding an outright conflict with them as long as possible.⁷² The second mission's report shows that even the task of containing the Crimean Tartars wasn't a priority for Godunov.

It should be also noted that complicated and self-contradicting tasks of Habsburgs' Russian policies never matched those modest resources that were dispatched for their accomplishment. Walter Leitsch precisely described what could be called "an agenda duplication". Rudolph II and Maximilian were discussing the latter's Polish ambitions with Russia for years at the expense of more pressing problems, although the Polish question was no more a priority for Prague.⁷³ In 1597 no less than Abraham von Dohna's legation to Russia, the noblest and most numerous ever, discussed the Polish matters despite having more essential issues to solve. As if it wasn't enough, agents of the two Habsburgs, Warkotsch and Lucas Pauli, sometimes failed to help each other or even competed,⁷⁴ while Rudolph II spoilt their game by saving Maximilian from Polish captivity without even notifying. As the report of second mission clearly shows, Warkotsch was as much interested in the Russian succession as in anti-Turkish affairs.

Warkotsch's missions also show that it was Rudolph II who held the initiative and dictated the agenda which Moscow was left only to react upon.⁷⁵ Contacts of the two courts over the Turkish thrust which was top-priority for Rudolph II look like a Russian promise of help in exchange for a Habsburgs' promise of an alliance. Long-cherished hopes for the Polish throne or a Habsburg-Rurikids dynastic union expose a lack of realism on both sides. As for the negotiated dynastic union that the Report of March 19 reveals, it was not an achievable goal but rather a sign for further alignment and friendly ties between the Empire and Russia in 17–18 centuries.

72 J. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, pp. 449–452.

73 W. LEITSCH, *Moskau*, p. 134.

74 Sergey Platonov mentions a conflict between the diplomats who presumably played against each other at times: S. PLATONOV, *Ocherki*, p. 146.

75 Isaiah GRUBER, "The Muscovite Embassy of 1599 to Emperor Rudolf II of Habsburg" (M.A. diss., Department of History - McGill University, Montreal, 1999), p. 10.

SUMMARY

This article specifies which of the imperial diplomat Niklas Warkotsch's delegations to Moscow was the main focus of his report from 19 March 1594. It also describes the basis in sources and the historiography of diplomatic relations between the Holy Roman Empire and Russia. The brief overview of Austrian and Russian primary sources explains why the subject of diplomatic relations between the empire and Russia is important, and to what extent their various aspects have been researched. Next, there is a description of Warkotsch's trips to Moscow in 1589, 1599 and 1594, all in the context of the European politics in the mid-16th century. This context entails the long wars with Turkey, anti-Turkish coalitions, and the cultivation of relations between the empire and Russia, which both sides ascribed great importance to. However, Warkotsch did not actually manage to accomplish the creation of such a coalition. The main practical outcome of his trips was determining the Russians' position and gaining material aid for the war with the Turks.

It is precisely against this historical background that Warkotsch's report from 19 March 1594 was written. The document's author considered it self-evident that this communication was a description of the diplomat's second trip to Moscow, and not the third as Friedrich von Adelung once conjectured. Comparison with Russian diplomatic sources shows that the number of Warkotsch's audiences and their dating correspond to his mission in 1593, and not to the one in 1594. Warkotsch's report additionally makes the first mention of two important events. The first is the tragic death of the tsar's brother Dmitry. This was an event that Warkotsch, if his report had really described the third mission, could not have discussed. The second event is the secret meeting with the head of Russian diplomacy, Andrey Shchelkalov, with whom Warkotsch allegedly negotiated a dynastic union between the Habsburgs and the Rurikids. Russian sources date their negotiations to November 1593, which again corresponds to the time of the second mission – especially since in 1594 Shchelkalov was no longer in the diplomatic service. It thus seems that Warkotsch's third trip to Moscow had lost an important Austrian source, which actually bolsters the role of Russian sources in explaining this side of the diplomatic history of Europe. As concerns the missions themselves, despite several setbacks, they served to further strengthen Austrian-Russian relations.

RESUMÉ

Předkládaný článek upřesňuje, které z poselstev říšského diplomata Mikuláše Varkoče do Moskvy je v centru pozornosti jeho hlášení z 19. března roku 1594. Popisuje také pramenovou základnu a historiografii diplomatických vztahů Svaté říše římské a Ruska. Krátký přehled rakouských a ruských primárních pramenů vysvětluje, proč je téma diplomatických styků říše a Ruska důležitá, a do jaké míry jsou její různé aspekty prozkoumány. Dále následuje popis Varkočových cest do Moskvy v letech 1589, 1599 a 1594, a to v kontextu evropské politiky v polovině 16. století, tzv. Dlouhé války s Tureckem, protiturecké koalice a rozvíjení vztahů mezi říší a Ruskem, jímž obě strany přikládaly velkou váhu. Dosáhnout vytvoření takové koalice se však Varkočovi nepodařilo. Hlavním praktickým výsledkem jeho cest bylo zjištění postoje Rusů a získání materiální pomoci pro válku s Turky.

Právě na tomto historickém pozadí vznikla Varkočova zpráva z 19. března 1594. Autor pokládá za samozřejmé, že toto hlášení je popisem druhé cesty diplomata do Moskvy, nikoli třetí, jak se Friedrich von Adelung kdysi domníval. Porovnání s ruskými diplomatickými prameny ukazuje, že počet Varkočových audiencí a jejich datací odpovídá misi z roku 1593, nikoli z roku 1594. Varkočova zpráva se navíc poprvé zmiňuje o dvou důležitých událostech. První je tragická smrt carova bratra Dmitrije. Jedná se o události, kterou by Varkoč, kdyby jeho hlášení opravdu popisovalo třetí misi, nemohl neuvést. Druhou událostí je tajné setkání s šéfem ruské diplomacie Andrejem Ščelkalovem, s nímž Varkoč údajně projednal dynastickou unii Habsburků a Rurikovců. Ruské prameny datují jejich jednání na listopad roku 1593, což opět odpovídá termínu druhé mise, zvláště když v roce 1594 byl Ščelkalov již mimo službu. Zdá se tedy, že Varkočova třetí cesta do Moskvy přišla o důležitý rakouský pramen, což naopak zvyšuje roli ruských pramenů v osvětlení této stránky diplomatických dějin Evropy. Pokud jde o samotné mise, i přes některé neúspěchy posloužily k dalšímu posílení rakousko-ruských vztahů

RECENZE

Piotr Maciej MAJEWSKI,

Bojovat, či ustoupit? Možnosti obrany Československa na podzim 1938,

Brno, Conditio humana, z.s., ve spolupráci s Muzeem druhé světové války v Gdaňsku, 2018, 397 s., ISBN 978-80905323-4-2.

Zlomové historické udalosti odjakživa přitahují pozornost odborné i laické veřejnosti. Toto konstatování platí dvojnásobně pro tie momenty moderných či najnovších dejín, ktoré budú priamo alebo skrz ďalekosiahle bezprostredné následky majú svoje pevné miesto v našej, povedané s Assmannovcami, komunikatívnej pamäti, a teda stále živia miestami polarizovanú diskusiu. Predpoklady, príčiny a priebeh tzv. mníchovskej krízy, na medzinárodnej scéne nazývanej aj krízou československou, predstavujú priam emblematický príklad.

Polský historik Piotr Maciej Majewski, ktorého brnenské združenie Conditio humana predstavilo záujemcom o moderné dejiny prostredníctvom prekladu monografie *Sudetští Němci, 1848–1948. Příběh jednoho nacionalizmu* (2014), sa vo svojom najnovšom knižnom príspevku venuje jednej z kľúčových dilem českého a slovenského 20. storočia. Bojovať, či ustúpiť Hitlerovi a nacistickému Nemecku? O (správnu) odpoveď na túto kardinálnu otázku sa sporili, neraz opakovane, už protagonisti či priami svedkovia československej jesene 1938. S premenlivou intenzitou zaznieva nanovo pri mnohých príležitostiach. A rovnako ako v dramatickom okamihu zrodu, obe navzájom sa potierajúce odpovede majú svojich rozhodných zástancov i odporcov.¹ Hoci príprava obrany Československa voči prípadnej agresii nacistického Nemecka patrí k nosným témam najmä českej vojenskej historiografie, ucelená analýza dostupných možností dosiaľ, podľa vedomostí recenzenta, chýbala; tejto úlohy sa nezhostili ani českí, ani nemeckí historici.

1 Ako *pars pro toto* najnovšie pozri: Český rozhlas Plus, *Eduard Stehlik: Hitler v roce 1938 vyhrál mediální válku. Je otázka, jestli by skutečně zaútočil*, 28. 9. 2018, dostupné na: <https://plus.rozhlas.cz/eduard-stehlik-hitler-v-roce-1938-vyhral-medialni-valku-je-otazka-jestli-7627483>, 29. 4. 2019.

Na prvý pohľad máme do činenia s paradoxnou situáciou. Vyznie však menej, keď si uvedomíme, že štúdia tohto typu zásadne vybočujú z obvyklého rámca historickej vedy. Udalosti a procesy tak, ako sa odohrali, resp. prebehli, tu defilujú v prvom rade ako zložené a rôznorodé východisko k deju, ktorý sa nestal, no „mohol sa stať“. V tomto ohľade *Bojovať, či ustoupit?* komunikuje s pomerne populárnym žánrom kontrafaktickej histórie – avšak s nadmieru pevnou oporou v dostupných dátach – a snáď ešte väčšmi s politologickou analýzou, kde je práca s alternatívnym scenármi jedným zo štandardných nástrojov. Aj naša historická veda sa postupne osmeľuje siahnuť si na volatilitu na pozadí skúmaných udalostí.² Majewski sa nesústreďí na samotný rozhodovací proces prvorepublikových politických a vojenských elít zoči-voči akútnej existenčnej dileme – ak by tak bol býval učinil, politologická paralela by nabrala ešte badateľnejšie kontúry – on tento proces do hĺbky kontextualizuje. Predovšetkým po stránke vojenskej, keď dopodrobna predstavuje konkrétnu situáciu jednotlivých zložiek československej brannej moci, vrátane často diskutovanej (a v nemalej miere nedobudovanej) sústavy opevnení aj omnoho zriedkavejšie pertraktovanej obrannej doktríny, v priebehu roku 1938 na pozadí nemeckého vojenského potenciálu. Takto vypracovaný komplexný obraz potom poľskému historikovi dovoľuje načrtnúť pravdepodobný scenár pre nás hypotetického československo-nemeckého stretu. O detailoch môžeme, prirodzene, diskutovať, no oproti českým, slovenským či nemeckým kolegom je Majewski „vo výhode“ – má k dispozícii poznatky, ktoré sa zrodili z poľsko-nemeckého ozbrojeného konfliktu o rok neskôr, a síce, ako ukazuje, v vonkoncom nie nepodobných podmienkach.

Poľská tzv. septembrová kampaň nám teda môže poslúžiť ako precedens svojho druhu, o ktorý sa československé elity – na prvom mieste prezident Edvard Beneš, pre viacerých komentátorov symbol „mníchovského“ ústupu – nemohli vo svojich úvahách na jeseň roku 1938 oprieť. Detailne rozbery potenciálu československej brannej moci, koncipované na štúdiu archívneho materiálu a dobrej znalosti odbornej spisby, si iste nájdu svojich čitateľov. Za prínos recenzovaného diela však pokladáme podložený záver, že situácia československej a poľskej armády zoči-voči nemeckej hrozbe bola – napriek zaužívanému stereotypu „na koňoch proti tankom“ (porov. s. 187–188)³ – v zásade podobná. Nemožno síce ignorovať odliš-

2 Porov. našu recenziu zásadného diela Vítu SMETANU *Ani vojna, ani mír. Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války*, Praha, 2016, *Soudobé dějiny* 25, 2017, č. 3, s. 403–416

3 Motívu z dielne nacistickej propagandy sa ochotne ujal povojnový komunistický režim a na ikonickom filmovom stvárnení sa autorsky podieľal neskorší oskarový režisér Andrzej Wajda; Jerzy EISLER, *Lotnia*, *Pamięć.pl* 2, 2013, č. 6, s. 56–58.

nosti, najmä v oblasti výstroje a výbroje, raz v československý, inokedy v poľský prospech, no dá sa s autorom zhodnúť v názore, že tieto rozdiely nezohrávali komparatívne podstatnejší vplyv v rámci obranných možností Československa a Poľska. Explicitne sa tak natíska konštatovanie, že armáda I. republiky v hypotetickom konflikte s nemeckým agresorom nemohla uspieť podobne, ako neuspela armáda II. Rzeczypospolitej o necelý rok neskôr. Československá tragédia 1938–1939 pritom hrala v poľský prospech, keď v konečnom dôsledku inšpirovala zásadné zmeny francúzskej a najmä britskej politiky voči Nemecku. Poľsko sa tak koncom augusta 1939 ocitlo v lepšej medzinárodno-politickej situácii, no na možnostiach krajiny v ohrození sa to príliš neprejavilo, a to ani pred vstupom Sovietskeho zväzu do konfliktu na strane Nemecka. Navyše, ako prednedávnom ukázal poľský historik Marek Kornat, vo Varšave nemali vždy práve realistické predstavy o potenciáli formujúceho sa obranného spoločenstva s Veľkou Britániou.⁴

Pri analýze ľudského potenciálu, osobitne velenia, Majewski upozorňuje na ešte jednu zaujímavú paralelu. Hoci sa východiská formovania vojenských elít v porovnávaných štátoch značne líšili, v ozbrojených silách tak Československa, ako aj Poľska, sa privilegovanému postaveniu tešili tzv. legionári, ktorí zohrali aktívnu úlohu pri formovaní národných štátov v stredoeurópskom priestore na sklonku „dlhej“ prvej svetovej vojny, notabene, v atmosfére vzájomnej animozity (nemecký historik Jochen Böhlér v tejto súvislosti uvažuje, podľa nášho názoru nie celkom presvedčivo, v kategóriách občianskej vojny).⁵ Hoci z vojenského hľadiska šlo, v ostrom kontraste voči ich nemeckým náprotivkom, o amatérov, Majewski zdôrazňuje, že legionári sa tešili vysokému spoločenskému statusu a aj vďaka nedostatku odborníkov boli často povyšovaní na úkor mladšej, odborne už zdatnejšej generácie. Uvedený vzorec sa v nemalej miere podpísal pod miestami nekompetentné velenie tak v priebehu československej krízy na jeseň 1938, ako aj počas poľského septembrového ťaženia.

Možno tiež oceniť, že Majewski upozorňuje na paralely povojnových hodnotení československého, resp. poľského rozhodnutia pre boj alebo ústup v rokoch 1938 a 1939. Tento protiklad rezonoval s okamžitou platnosťou v londýnskom exile, a v rovine romanticko-pragmatického kontrastu ho vo svojich spomienkach vy-

4 Marek KORNAT, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012, s. 328–329, 331–336, 384–389.

5 Jochen BÖHLER, *Civil War in Central Europe, 1918–1921. The Reconstruction of Poland*, Oxford 2018. K fenoménu „dlhej“ prvej svetovej vojny stručne pozri digitálny perex edície, v rámci ktorej uvedená práca vyšla; dostupné na: <https://global.oup.com/academic/content/series/g/the-greater-war-tgw/?lang=en&cc=de>, 25. 4. 2019.

jadril už Edward Raczyński, dlhoročný veľvyslanec vo Veľkej Británii a zároveň vedúci rezortu zahraničných vecí v rokoch 1941–1943 (a neskorší exilový prezident Poľskej republiky).⁶ Poľskú diskusiu však väčšmi rozdeľujú iné rozhodnutia, a síce tie, ktoré uviedli do pohybu poľské jednotky v bitke o Monte Cassino (január – máj 1944) či samotné varšavské povstanie (október 1944). V oboch prípadoch hovoríme nielen o heroických výkonoch poľských vlastencov so zbraňou v ruke, ale aj o ohromných stratách na životoch v prospech diskutabilného a prinajlepšom minimálneho vojenského či politického zisku; dá sa tiež namietat, že šlo v prvom rade o manifestačné akty, tentokrát voči nezastaviteľnej sovietskej hrozbe. Majewski vypíchlol príklad publicistu Piotra Zychowicza, ktorý sa však popri mediálnom úspechu, celkom iste prosperujúcom jeho autorskej kadencii (od spomenutého debutu v roku 2012 vydal osem ďalších knižných publikácií), pohybuje na periférii odbornej poľskej debaty o druhej svetovej vojne a jej bezprostredných následkoch. Naopak, Majewski, v rokoch 2009–2017 zástupca riaditeľa Múzea druhej svetovej vojny v Gdaňsku, patrí dlhodobo k jej čelným protagonistom.⁷

Recenzovaná práca je faktograficky spoľahlivá až robustná a má jasnú, logickú štruktúru. Odporúčali by sme však zvážiť, do akej miery je výhodné komponovať podrobné organizačné schémy československých jednotiek priamo do hlavného textu (porov. napr. s. 69–74). Majewski vychádza z dobrej znalosti vydaných aj nevydaných prameňov tak československej, ako aj nemeckej proveniencie a pracuje s pestrú paletou odbornej literatúry, v neposlednom rade s bohatou poľskou historiografiou septembrového ťaženia. Istú výnimku tu predstavuje produkcia k európskym diplomatickým dejinám medzivojnového obdobia. Je pravdou, že v autrovej perspektíve ide skôr o okrajový kontextuálny element, no odkazy na dávno prekonané, hoci dobovo hodnotné diela Henryka Batowského pri absencii aktuálnych štúdií z pera Zary Steiner alebo – ak už chceme upozorniť na analýzy naklonené sovietskemu videniu európskej krízy rokov 1938–1939 – kanadského historika Michaela Jabara Carleyho, prinajmenšom prekvapia,⁸ podobne opakovaná sko-

6 Porov. Jan NĚMEČEK, *Od spojení k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1943*, s. 301–302.

7 Porov. Antoni DUDEK, *Instytut. Osobista historia IPN*. Warszawa, 2011; Paweł MACHCIEWICZ, *Muzeum*, Kraków 2017.

8 Henryk BATOWSKI, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1977/1989; Idem, *Między dwoma wojnami, 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 1988/2007; Michael Jabara CARLEY, 1939: *The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*, Chicago 1999; Idem, "Only the USSR Has ... Clean Hands". *The Soviet Perspective on the Failure of Collective Security and the Collapse of Czechoslovakia, 1934–1938*, *Diplomacy & Statecraft* 21, 2010, č. 2, s. 202–

molenina priezviska amerického politológa Roberta L. Rothsteina (x Rosenstein). Na nepresnosti narazíme skôr výnimočne. Revízia potrianonských hraníc patrila k ústredným motívom maďarského spoločenského diskurzu medzivojnového obdobia, avšak vplyv spomenutého Ferenca Szálasiho (s. 63) koncom 30. rokov bol prinajlepšom efemérny; jeho čas nastal až po obsadení krajiny Nemeckom a zosadení admirála Miklósa Horthyho v októbri 1944... Keď autor klasifikuje Rumunsko v septembri ako „spojenecké“ (s. 214), má tým na mysli existenciu poľsko-rumunskej obrannej aliancie s protisovietskym hrotom, zatiaľ čo v počiatočnom štádiu druhej svetovej vojny Bukurešť zachovala neutralitu a v tomto zmysle aj internovala členov poľskej vlády po prekročení spoločnej hranice v polovici septembra 1939. Z redakčného hľadiska sa patrí pochváliť kvantitu aj kvalitu ilustrácií, z časti z osobného archívu autora (v tom aj mapového materiálu na vsadených listoch). Na druhú stranu, nepodarilo sa vyvarovať nedostatku pri práci najmä s anglickojazyčnou literatúrou, keď poznámkový aparát odkazuje k poľským prekladom, a nie k originálom – pre českého či slovenského čitateľa spravidla dostupnejším.⁹

Napriek uvedeným drobným výhradám ma recenzent za to, že *Bojovať, či ustoupit?* je nielen kvalitným, ale nanajvýš vítaným príspevkom k hlbšiemu porozumeniu mníchovskej krízy z československej perspektívy. Vydareným prihladením k poľským skúsenostiam z roku 1939 Majewski prekračuje nielen ohlásený autorský zámer. Okrem iného takto tematizuje problematiku miestne ohraničeného, asymetrického ozbrojeného konfliktu, kľúčový element nemeckej vojenskej doktríny na prahu totálnej vojny.¹⁰ Práca má potenciál pritiahnuť širší čitateľský okruh so záujmom o viaceré aspekty vojenských či politických dejín strednej Európy v predvečer a na vstupe do víru druhej svetovej vojny.

Pavol Jakubec

225, č. 3, s. 368–396; Zara STEINER, *The Triumph of the Dark: European International History, 1933–1939*, Oxford 2011.

9 Klasická práca Alan BULLOCK, *Hitler a Stalin. Paralelní životopis*, Plzeň 1995 je dostupná aj v češtine.

10 Porov. Rolf AHMANN, 'Localization of Conflicts' or 'Indivisibility of Peace': *The German and the Soviet Approaches towards Collective Security and East Central Europe (1919–1939)*, in: Rolf Ahmann – Adolf M. Birke – Michael Howard (eds.), *The Quest for Stability. Problems of West European Security 1919–1957*, Oxford 1993, s. 215–229.

Magdaléna POKORNÁ – Robert ADAM (eds.),

Karel Havlíček. Korespondence II 1843–1844,

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2019, 492 s., ISBN 978-80-7422-475-1

Když před více jak rokem vyšel v Nakladatelství Lidové noviny první díl plánované šestisvazkové edice mapující privátní korespondenci Karla Havlíčka Borovského, dostalo se české veřejnosti jedinečné příležitosti poznat mnoho z osobního života jedné z největších osobností našich dějin v době jejího mládí a na prahu dospělosti. Editorský tým pod vedením doc. Magdalény Pokorné a doc. Roberta Adama tehdy zpracoval (a náležitým odborným komentářem doplnil) prvních sto třicet čtyři z celkem dvanácti set listů, jež Havlíček odeslal či přijal. S rodákem z Borové jsme zakusili materiální i duchovní strasti doby, kdy v Praze studoval filozofii, seznámili se s kořeny jeho následného vstupu do kněžského semináře, který svým tmářstvím přetvořil původně nadšeného bohoslovce v zapřisáhlého kritika římskokatolické církve. V závěru publikace jsme pak mladého Havlíčka opustili coby idealistického panslavistu netrpělivě čekajícího ve Lvově na chvíli, kdy mu konečně bude doručen pas a on zamíří na vysněnou Rus vyučovat syna a synovce moskevského literárního historika Stepana Petroviče Ševyrjova. A právě legendární Havlíčkova „ruská zkušenost“, tento nanejvýš zásadní mezník v životě budoucího politika a novináře, ale v podstatě i celé naší kultury a politiky, je předmětem druhého svazku, jenž vyšel koncem ledna tohoto roku.

Havlíčkovu přerodu z kollárovského panslavisty v intelektuála upínajícího se k národní myšlence a spíše západnímu směřování naší politiky se v průběhu následujících desetiletí dostalo značné pozornosti badatelů vykládajících jeho náhled na Rusko často velice svérázně, po svém či, chceme-li, v intencích doby (stačí se začíst do některé ze studií z časů komunistické totality, abychom se v konečném důsledku dozvěděli, že svoji kritiku ruských poměrů a mentality myslel Havlíček vlastně úplně jinak). Souhrnné vydání fragmentů Havlíčkových soukromých písemných styků z období let 1843–1844 však vůbec poprvé a v celé své šíři nabízí možnost vnímat pozvolnou přeměnu jeho názorů na tuto východní velmoc doslova v přímém přenosu.

O počátečním upřímném Havlíčkově nadšení snad nejlépe vypovídají jeho dopisy Karlu Vladislavu Zapovi, českému úředníku a novináři, pod jehož lvovskou střechou mladý vlastenec našel dočasné přístřeší a kde se na svoji dlouhou cestu chystal. Havlíček neskrývá své opojení vším ruským, od pravoslavné mše až po atmosféru moskevských putyk. Dokonce zachází tak daleko, že snahy prozápadních

intelektuálních kruhů vnést do zaostalého Ruska prvky západní kultury nazývá „ďáblovským úsilím“ (s. 39), o Puškinovi a dalších velikánech ruské literatury pak hovoří jako o „stádu napodobovatelů“ (s. 84), a to jen proto, že se nebyli ochotni smířit s uměleckým provincialismem a hledali inspiraci u francouzských či anglických autorů této doby¹.

Jak ale čtenář postupuje vpřed, začíná onen pozvolný názorový obrat nabírat na intenzitě. Pro Havlíčka je najednou setrvávání v Moskvě „tíživé a nepříjemné“ (s. 94), zmiňuje se kupř. o neskutečné bídě na venkově i v Moskvě, o rozbujelé prostituci, reflektuje pokrytectví tamní inteligence a šlechty, opovrhne carským absolutismem. Cestu z Kyjeva do Moskvy, jejíž poměrně nebezpečný ráz po svém příjezdu vychvaloval coby jedinečný romantický zážitek, již o několik měsíců později označuje za „nepříjemnou“ (s. 144). V jednom z listů pak pronáší slova, která nejenže ostře kontrastují s jeho náhledy dřívějšími, ale zároveň představují i zajímavé procvití v kontextu dějin našich zemí v následujícím století: „Jsem totiž ve stavu a mám chuť dokázat, že Rusové [...] nejsou naši bratři, jak je jmenujeme, ale mnohem větší nepřítel a nebezpečnější naší národnosti než Maďaři a Němci. Jazyky jejich a literatury můžeme použít, jak chceme, ale všechno strejčkování s nimi na stranu. Sic to špatně dopadne.“ (s. 207). Do Prahy, „sídla slovanských fantasií“, se tak Havlíček vrátil o rok dříve, než původně plánoval, aby svoji trpkou zkušenost a poznání, že „Slované nejsou jeden národ“ (s. 208) a panslavismus je pro Rusy pouhou zástěrkou expanzivního panrusismu, sdělil doma³.

Reflexe Ruska však zdaleka netvoří většinu obsahu druhého svazku, jak by snad z výše uvedených řádků mohlo vyplývat. Titul obsahuje hned několik zajímavých témat, jimiž se Havlíček a jeho přátelé v příslušném období zabírali. Výraznou část tvoří pochopitelně zprávy o tom, co se děje v českých obrozeneckých kruzích a kultuře obecně, nejčastěji pak v oblasti literatury. Řeč několikrát padne i na politickou situaci, avšak pouze okrajově – jak se totiž dozvídáme z několika dopisů, již v této době se Havlíček ocitl v hledáčku rakouské policie, která jeho korespon-

1 Havlíčkův pohled na ruskou literaturu v tomto panslavisticky orientovaném období lze vůbec označit za poměrně jednostranný. Ze známějších autorů uznává jen Gogola, kterého však vnímá výhradně jako humoristu, tedy naprosto opomíjí jeho smysl pro zachycení tragiky a groteska, jímž se díla klasika ruské literatury tolik vyznačují.

2 Tomáš GARRIGUE MASARYK, *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*, Praha 1896, s. 206.

3 V rámci objektivit je nutno podotknout, že podobně kritický názor si v Moskvě vypěstoval i na Poláky. Plán odjet seznámit se s životem a kulturou Slovanů jižních Havlíčkovi zhatila náhlá smrt otce Matěje na počátku července 1844, dva týdny před příjezdem syna domů.

denci monitorovala, ba co více, vyšetřovala i některé z adresátů, což je jasně patrné např. z listu Poláka Žuka-Skarszewského: „Kdo od tebe dostane dopis, je předvolán na policii“ (s. 96). U výslechu se ocitli také Havlíčkův přítel z dob studií František Josef Řezáč či Václav Štulc, jenž na Havlíčka apeloval, aby raději nepsal „nikdy nic jiného leč půhé obrazy života národního, literatury – a to bez nadšení“ (s. 44–45). Samotný Havlíček si pak stěžuje na to, že „nějaká černá ruka zamáčkla neb zhasla celou [jeho] pražskou korespondenci“ (s. 188). Již tehdy se tak pomalu rozebíhají kola policejní šikany, která bude zakladatele naší žurnalistiky stále brutálnějšími způsoby pronásledovat až do konce jeho krátkého života.

Havlíček a příslušníci jeho generace se však přirozeně nepotýkali pouze s cenzurou či těžkostmi, jež provázely formující se českou kulturu a národní uvědomění, ale přirozeně také čelili problémům osobním, citovým. Fragmenty korespondence zachycují milostné vzplanutí mezi Havlíčkem a Marií Terezií Jirglovou, sestrou Františka Jirgla, dobrého Havlíčkova přítele. Dle dochovaných dopisů se však jednalo o vztah od samého počátku značně komplikovaný, jemuž nesvědčila ani Havlíčkova náročnost na opačné pohlaví („připisujete [mi] více ješitnosti a nerozváženosti, než mi ve skutečnosti náleží“, píše Jirglová, s. 123), ani ne příliš vysoké sebevědomí dotyčné, jenž má neustálé tendence se snižovat a působí nejistě, což Havlíčkově ráznosti a pevnosti zřejmě moc neimponovalo. Není tak divu, že se v závěru publikace stává objektem jeho zájmu dívka jiná, a to Františka Weidenhofrová z Německého Brodu.⁴

Lásku k dívce řeší i Vilém Gabler, v pozdějších letech známý novinář a představitel staročechů. Tuto rodící se známost však poněkud zastíňují poměrně pozoruhodné aspekty samotného Gablerova vztahu k o půl roku staršímu Havlíčkovi. Z dochovaných listů lze silně cítit úsilí o Havlíčkovu přízeň a přátelství. „Nechtěl bys mi jednou upřímně napsat svůj názor na mne?“ (s. 132), žádá Gabler, Havlíčkovy dopisy pak očekává „toužebně“ (s. 134). Jeho místy až neúměrné a snad i nehodné vlichocování nicméně výborně vypovídá o tom, jak byl Karel Havlíček Borovský nahlížen mnoha svými vrstevníky, u nichž vzbuzoval respekt a touhu dostat se k němu blíže. Gablerovo zjištění, že si jej Havlíček zřejmě neváží tolik, jak původně doufal, a pravděpodobně i nějaký ostrý Havlíčkův výrok na jeho adresu, pak přecitlivělého Gablera v březnu 1844 přiměly do Moskvy napsat, že jejich „cesty již nejsou totéž“ a ostatní korespondence mezi nimi je „pro budoucnost zbytečná“ (s. 148). Přestože byl spor záhy urovnán, podobné vzácné útržky písemného styku jen potvrzují závěry, které o Havlíčkově povaze částečně vyplynuly již z prvního

⁴ Vývoj a pád vztahu Karla Havlíčka s Fany bude předmětem třetího svazku této řady.

dílu edice, tedy že si tento svérázný mladík své přátele pečlivě vybíral a mnohdy nebylo jednoduché se jeho vysokým nárokům zavděčit. Ostatně i sám Jirgl, přítel obou, zčásti připisuje Gablerovo rozčarování pověstné Havlíčkově ostré letoře: Gabler „je velmi citlivý a ty ho neumíš šetřit“ (s. 181), píše Havlíčkovi.

Těchto svých vlastností, tedy nekompromisnosti, přisnosti na sebe i ostatní a často až furiantské pevnosti v postojích, si byl ostatně vědom i sám Havlíček, jak se dozvídáme z jeho – mimochodem velice trefných – charakteristik vlastní osoby, jež pak plně stvrdil dalšími životními osudy již coby proslulý redaktor: „já jsem tuze nepokojný člověk, a proto se i také nejlépe hodím do ohně, kde jsou nějaké hádky, křiky, mely atd.“ (s. 145), jinde se zase přiznává, že má „obzvláštní zalíbení v polemice“ a časem z něj bude „dobrá metla boží“ (s. 212). Již celý, názorově zformovaný Havlíček pak promlouvá z krátkého, o to více však jasného argumentu, proč volí spisovatelskou dráhu i se všemi úskalími, které tato řehole obnáší: „a třeba měl bídu, budu aspoň žít podlé své hlavy“ (s. 145).⁵ Jestliže jsme tedy ikonické rysy Havlíčkova myšlení a chování identifikovali již v prvním svazku, zde to platí stonásobně.

Výraznou změnou oproti předchozímu dílu je mnohem větší zastoupení češtiny, což potěší především u samotného Havlíčka – snad se jedná o pouhý subjektivní pocit, ale právě jeho listy, v nichž promlouvá ve své mateřštině, se čtou mnohem lépe a svižněji. Havlíček jednoduše nenudí, srší vtípem, nadsázkou, jeho jazyk se vyznačuje sympatickou živostí, rád využívá květnatých vyjádření i symbolických, často až alegorických obrátů. Když kupř. vysvětluje, proč nemůže poslat své básnické prvotiny poštou, neuvádí, že tak činí kvůli kontrole jeho korespondence, ale proto, že epigramy „jsou tuze něžné, zvadly by na hranici“ (s. 55), což by rakouští cenzori ani při nejlepší vůli zřejmě nebyli schopni smysluplně dešifrovat.

Podobnými jinotaji a hrami s adresátem Havlíček ve svých dopisech nešetří, až je čtenáři líto, že se jeho listů dochovalo tak malé množství – z celkem čtyřidevadesáti dopisů patří Havlíčkovi pouhých dvacet čtyři. Vzhledem k této absenci mnohdy velice důležitých částí korespondence je tak čtenář často nucen dedukovat, domýšlet si a sám interpretovat. K tomu však, stejně jako v prvním svazku, výrazně napomáhá perfektně zpracovaný poznámkový aparát, v němž editoři dávají do patřičného kontextu všechna ta místa a výroky, jejichž smysl by mohl čtenáři zůstat zastřen. Pečlivost, s jakou byla tato část vypracována, sice místy přejde v mír-

5 Zároveň právě při pobytu na Rusi vznikly nejvýznamnější Havlíčkovy epigramy, které autor zasílal svému příteli, kazateli Josefu Tadeáši Klejzarovi, s nímž ohledně těchto dílek vedl obšírné a zajímavé polemiky.

nou nadbytečnost (je vysoce nepravděpodobné, že by jedinec studující právě tento titul netušil, kdo to byl František Palacký či Platón), to je však „výtku“ skutečně marginální, a teoretická část knihy, do níž patří rovněž tradičně erudovaná úvodní studie uvádějící korespondenci do historických souvislostí či filologický rozbor stylu jednotlivých pisatelů, si tak opět zasluhuje jen pochvalu a upřímné uznání.

Přerod, jaký Karel Havlíček prodělal od počátku prvního svazku do závěru druhého, je skutečně markantní – z kluka prosícího rodiče o jídlo a čisté ošacení a později nadšeného panslavisty se vyprofiloval v realisticky uvažujícího, sebevědomého vlastence s utvořenými nekompromisními stanovisky k politice i životu. V závěru titulu ještě Havlíček aktivně organizuje německobrodský ochotnický soubor a všemožně agituje ve prospěch národní věci na regionální úrovni, na počátku připravovaného svazku třetího se s ním však již shledáme v Praze, kde započne práci, která se zásadním způsobem zapíše do dějin české žurnalistiky i literatury a navždy bude představovat jeden z nejsilnějších vzorů naší liberální inteligence.

Matěj Matela

Zbyšek ONDŘEKA – Jan SAHEB,
Českoslovenští legionáři z Těšínska,
Český Těšín, Muzeum Těšínska 2018, 223 s.,
ISBN 978-80-86696-50-8.

Téma československých legií patřilo do poměrně nedávné doby mezi politicky tabuizovaná témata a jejich existenci, především v kontextu tzv. Říjnové revoluce v Rusku a následné ruské občanské války, přecházela mlčením odborná i široká veřejnost. Přelom v zájmu o tuto problematiku nastal s příchodem sametové revoluce; tehdy již však byli legionáři „v nelibosti“ přes čtyři dekády – nejprve za nacistické okupace, následně (a především) za komunistické totality. Vynucené mlčení a perzekuce za tu dobu způsobily, že navždy umlkly mnohé prameny a především pamětníci samotní. Při bádání po roce 1990 tak často nebylo v začátcích možné vyjít doslova z ničeho.

V 90. letech 20. století se proto Československá obec legionářská (ČsOL), obnovivší svou činnost po čtyřicetileté násilné odmlce, obrátila na širokou odbornou veřejnost s originální badatelskou výzvou. Úkol, který měl být svěřen především okresním, městským a obecním pracovištím, spočíval v analýze dostupných

dokumentů za účelem vytvoření soupisů příslušníků československých legií žijících v příslušných regionech. Hlavním cílem bylo získat základní přehled v a částečně i nahradit archiv ČsOL, který byl v roce 1948 spolu s celou organizací začleněn do struktur nově zřízeného Svazu bojovníků za svobodu a po znovuoobnovení legionářské obce jí nebyl navrácen.

Publikační činnosti se v rámci této iniciativy ujala řada institucí, namnoze především státní okresní archivy a městská či obecní muzea. Na konci 90. let tak vznikly první „soupisy legionářů“ z jednotlivých okresů, které se více či méně držely základního schématu, které ČsOL rozeslala a dále specifikovala v rámci výzvy samotné i následné spolupráce. Jejich páteří byl soupis legionářů z daného okresu, po většinou s životními daty, místem narození a úmrtí a „větví“ československého zahraničního vojska, v níž sloužili, v závislosti na dostupných datech a kvalitě zpracování dané publikace. K soupisu býval připojen úvod poukazující na dějiny čs. legií, úskalí spojená s daným tématem a do různé míry i na lokální specifika problematiky. Hlavní „boom“ takové publikační činnosti lze vysledovat na konci 90. let a v prvních letech nového tisíciletí. „Soupisové“ publikace, vycházející z původní iniciativy ČsOL, však vznikají i nadále a jejich celkový počet již přesahuje sedm desítek.

Kniha *Českoslovenští legionáři z Těšínska* zaujímá v této skupině zvláštní pozici již z toho důvodu, že si její autoři nevybrali v rámci vymezení územního rozsahu publikace tradiční okres, ale, výrazně starší a dnes již neexistující územní jednotku – hranice bývalého Těšínského knížectví, kdysi samostatné české korunní země. S tím souvisí i přístup a hloubka zpracování knihy. Vymyká se běžným publikacím tohoto druhu především rozsáhlým a detailním úvodem do problematiky studia Těšínského Slezska jako takového, a to jak z hlediska územního, politického a hospodářsko-ekonomického, tak především z hlediska demografického a nacionálního, což mělo mít pro další osudy tohoto rozlohou snad malého, ale významného kousku země zásadní význam.

Autoři přistupují k území bývalého Těšínského knížectví jako k organickému celku bez ohledu na jeho následné rozdělení, které se samo o sobě nachází do značné míry mimo záběr knihy – do publikace tedy zahrnují i obce ležící dnes na území Polska a legionáře z nich pocházející. Hodnotné jsou zejména studie demografického vývoje a proměn národnostního sebeurčení v jednotlivých oblastech Těšínska, které prošlo na konci 19. a prvních dekádách 20. století obdobím poměrně turbulentních změn souvisejících s překotnou industrializací území a přesuny obyvatelstva za prací. Právě tyto rychlé a neorganické změny v populační skladbě poskytují inspirativní náhled na vývoj situace v Těšínském Slezsku po první světové válce.

Kniha je doplněná mnoha ilustracemi a faksimiliemi dokumentů, jakož i relevantními vysvětlivkami a poznámkami, a zůstává tak čtenářsky atraktivní jak pro akademickou obec, tak pro širší veřejnost se zájmem o dějiny daného regionu. Samotný soupis legionářů, tvořící jádro, avšak nikoli převážnou náplň publikace, obsahuje mimo běžná data i řadu dalších informací o jednotlivých vojácích, např. místo a datum jejich zajetí a vstupu do legií či informace o jejich poválečných osudech. Autoři přitom neváhají zahrnout do soupisu i legionáře zběhlé, padlé či jinak zmizelé nebo takové, o nichž se podařilo najít jen střípky informací.

Samostatnou část knihy tvoří kapitoly věnované několika individuálním legionářům, kteří po sobě zanechali paměti, deníky či jiné dokumenty v takovém rozsahu, aby bylo možné jejich příběh do značné míry zrekonstruovat a uvést jako typový příklad. Z hlediska jednotlivých osudů značně rozličné medailony pomáhají ilustrovat často spleť životní cesty příslušníků čs. legií v letech před válkou, v jejím průběhu i v mnohdy nejistých dobách po jejím skončení. Hojně přítomné výňatky z ego-dokumentů uváděné v neredigovaném původním znění pak umocňují autenticitu jednotlivých svědectví a osobní povahu každého z příběhů. Publikace *Českoslovenští legionáři z Těšínska* je součástí dlouhé (ačkoliv jen velmi volně spojené) řady publikací, jejichž význam pro výzkum dějin československých legií a především jejich příslušníků často přesahuje lokální záběr. Autoři původní koncept rozvinuli a výsledek jejich práce značně přesahuje dřívější prosté okresní soupisy. Důsledné lpění na vytyčeném územním vymezení přináší často chybějící širší kontext jdoucí za hranice tradičního zemského celku (dokonce i dnešní hranice) a po odhaluje komplikované a často dynamické dějiny regionu. Díky rozsáhlým a komplexně zpracovaným textům, doprovázejícím samotný seznam, má výsledná publikace potenciál nejen jako součást pomyslné ediční řady a badatelská pomůcka, ale i jako samostatná monografie, atraktivní pro širokou odbornou i laickou čtenářskou obec.

Ondřej Varaďa

Enes OMEROVIĆ,

Politická djelatnost dr. Mehmeda Spabe (1906.–1939.): Bošnjaci pod jugoslovenskom diktaturom,

Tešanj, Planjax komerc, 2017, 423 s., ISBN 978-9958-34-273-8.

Mehmed Spaho patří k nejvýznamnějším politickým představitelům bosňáckého národa v moderních dějinách.¹ V období mezi dvěma světovými válkami dosáhl natolik výsadního postavení, že zastával roli mluvčího a vůdce muslimské komunity v Bosně a Hercegovině. Následný válečný konflikt a dlouholetá komunistická vláda Spahův politický význam a odkaz umenšily, ale poslední tři dekády samostatného vývoje Bosny a Hercegoviny svědčí o vzrůstajícím zájmu o národní dějiny Bosňáků a jejich význačných osobností. Nejinak tomu je v případě Mehmeda Spaha, jehož životní osudy zmapovalo vícero časopiseckých a novinových článků, jeden sborník a tři biografie.² Rovněž tak byl zpracován širší kontext společenského

1 Tato recenze byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého GA UK č. 696119 *Soukromý a veřejný život muslimů v Bosně a Hercegovině na přelomu 19. a 20. století*, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

2 Na počátku zájmu o Mehmeda Spaha stála výstava, kterou roku 2001 uspořádal Bosňácký institut v Sarajevu. Expozici doprovázel útlý katalog, jehož autorem byl vnuk Mehmedova bratra Fehima. Fehim NAMETAK, *Izložba Dr. Mehmed Spabo (1883–1939): dokumenti, fotografije, slike, štampa, lični predmeti*, Sarajevo 2001. Po delší odmlce následoval první a veskrze neúspěšný pokus o politikův životopis. Harun CRNOVRŠANIN – Nuro SADIKOVIĆ, *Dr. Mehmed Spabo: državnik i borac za BiH*, Frankfurt 2007. Posléze přibyla edice dobových textů o životě a díle Mehmeda Spaha. *Mehmed Spabo*, Ahmed Lavić – Elvedin Subašić (eds.), Sarajevo 2010. Do veřejného prostoru často vstupovala i Spahova dcera Emina Kadićová (*1922), která v různých médiích vznášela pochyby nad otcovou smrtí. Podle jejich domněnek nezemřel přirozenou smrtí, ale byl otráven.

Životu Mehmeda Spaha se delší čas věnoval sarajevský historik Husnija Kamberović, ovšem ani jeho práce nepostihly celou šíři politikových aktivit. Husnija KAMBEROVIĆ, *Politická djelatnost Mehmeda Spabe od 1929. do 1939. godine*, Historijska traganja 1, 2008, č. 2, s. 143–190. Tentýž článek znovu: *Politická djelatnost Mehmeda Spabe od 1929. do 1939. godine*, in: Hod po trnju: iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća, Sarajevo 2011, s. 23–71; Idem, *Mehmed Spabo (1883–1939): politička biografija*, Sarajevo 2009; Idem, *Smrt Mehmeda Spabe i Džemala Bijedića u kontekstu mitskih konstrukcija*, Sociologija 54, 2012, č. 4, s. 607–624. Novinář a regionální historik Omer Hamzić analyzoval vliv Mehmeda Spaha na dohodu politiků Dragiši Cvetkoviće a Vladimira Mačeka z roku 1939, na jejímž základě vznikla autonomní Chorvatská banočina. Omer HAMZIĆ, *Mehmed Spabo i pregovori Cvetković–Maček*, Historijska misao, 2016, č. 2, s. 141–162; (příspěvek z konference roku 2014); Idem, *Povodom 75. godišnjice smrti Mehmeda Spabe veličanstvene posjete Gračani*, in: Gračanički glasnik, Gračanica, 2014, č. 38, s. 133–145.

a politického vývoje muslimské komunity v první polovině 20. století.³ V této recenzi se budeme zabývat nejnovější publikací k tomuto tématu, jejímž autorem je historik Enes Omerović⁴ a nese název *Politická činnost dr. Mehmeda Spaha (1906–1939): Bosňáci pod jehoslovanskou diktaturou*.

S ohledem na současný stav historickému výzkumu můžeme konstatovat, že Omerovićova práce je dosud nejlépe materiálně podloženou biografií Mehmeda Spaha. Autorovi se podařilo shromáždit téměř všechny prameny dostupné v Bosně a Hercegovině, zahrnuje v to archiválie i dobový tisk (z nejasné příčiny ale chybí periodika do roku 1919). Jediným nezpracovaným zdrojem podstatnějších informací tak zůstávají archivy v Srbsku, které historik ve své publikaci (s výjimkou Sbírky Milana Stojadinoviće, jugoslávského ministerského předsedy v letech 1935–1939, jejíž fotokopie se nachází také v Sarajevu) nezohlednil. Kniha má rovněž potenciál zaujmout širší čtenářské publikum, jelikož je psána srozumitelným jazykem a obsahuje bohatou obrazovou přílohu.

Omerovićova práce nicméně trpí mnoha nedostatky, z nichž nejzásadnější je neschopnost práce s dobovými materiály a aktuálními výsledky historiografického bádání. Historik neodolal pokušení zmínit či citovat veškeré archivní dokumenty, které mu přišly pod ruku, současně ale z nich nebyl schopen vytvořit plynulý, homogenní a obsahem i rozsahem celistvý výklad. Jako autor rezignoval na analýzu a kritiku dostupných zdrojů, naopak je zvoleným přístupem znehodnocoval či pozměňoval jejich význam a důležitost. Prázdná místa v životě Mehmeda Spaha, což platí zejména pro období do roku 1919, Omerović nahradil zmatečným a místy zavádějícím výkladem dějin Bosny a Hercegoviny a její muslimské komunity, přičemž se dopustil řady faktografických chyb a interpretačních pochybení.

3 Atif PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974, 1977, 1999; Ibrahim KEMURA, *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*, Sarajevo 1986; Idem. *Značaj i uloga „Narodne uzdanice“ u društvenom životu Bošnjaka (1923.–1945.)*, Sarajevo 2002; Nusret ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918–1925: privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991; Kemal HRELJA, *Kako je živio narod: Bosna i Hercegovina 1918–1941*, Sarajevo 1994; Adnan JAHIĆ, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010; Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (u ratu i revoluciji 1941.–1945.)*, Zagreb 2012.

4 Omerović je absolventem Fakulty islámských věd a Filozofické fakulty v Sarajevu. Předkládaná monografie je přepracovanou magisterskou prací, kterou historik úspěšně obhájil roku 2012. V současné době je Omerović doktorandem na Filozofické fakultě a vedle toho působí jako hlavní imám v Horním Vakufu ve střední Bosně.

Omerović rovněž nekriticky přistupoval k dílům historiků s jasně vyhraněnými nacionálními prerogativy, mj. Mehmedaliji Bojiće a Mustafy Imamoviće. Oba, ač již po smrti, jeho práci poznamenali více než současní dějepisci. Autorova interpretace Spahova života tak pod vlivem silně vyhraněné národní a náboženské identity připomíná hagiografii, v níž ústřední postava postrádá negativní vlastnosti a veškeré její kroky jsou vedeny snahou pomáhat bližním, bránit a chránit bosenskohercegovské muslimy i samu Bosnu a Hercegovinu před druhými, zejména pak „velkosrbskou politikou“ (srov. např. s. 192 a 194). Spaho je ztělesněním „dobrého Bosňáka“, který si je vždy a za všech okolností vědom historického údělu, který mu byl dán. V tomto směru se pokřivený obraz Mehmeda Spaha neliší od aktuálně převažující reflexe další významné a veskrze idealizované postavy bosňáckých dějin, kterou byl Džemaluddin Čaušević, reisul-ulema, hlava islámské obce v Bosně a Hercegovině, mezi lety 1914 a 1930.

Ideový náboj knihy je možné odvodit hned z jejího podtitulu, který navozuje dojem, že Bosňáci v meziválečné době žili „pod diktaturou“ jakéhosi jihoslovanského (čti jugoslávského – čeština tyto pojmy rozlišuje, ale jihoslovanské jazyky nikoli) režimu. Jak potom interpretovat skutečnost, že Spaho na podzim 1918 podpořil vznik Státu Slovinců, Chorvatů a Srbů a nato i Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, od jara 1919 působil v Jugoslávské muslimské organizaci a za tuto stranu opakovaně vstupoval do vlád, sám byl propagátorem jugoslavismu coby nadkonfesionální státní identity? Větší paradox snad ani není možné připustit.

Současně je třeba poznamenat, že Omerovićova práce před tiskem neprošla redakcí ani korekturou, což ji významně poznamenalo i po vizuální stránce. Počet překlepů a jiných chyb je až zarážející. V závěru knihy chybí jmenný rejstřík. Rovněž obrazovou přílohu lze podrobit výtkám. Kvalita reprodukcí je ve většině případů žalostně nízká, zejména listiny jsou prezentovány v nevyhovující velikosti a nezřídka jen ve fragmentech. U všech vyobrazení schází uvedení zdroje. Čtenář by jistě uvítal i komentář, proč v knize převládají Spahovy snímky z druhé poloviny 30. let a zda bylo nutné ilustrovat celý průběh politikova pohřbu.

Nyní již k jednotlivostem. Úvodní dvě části, které se zabývají původem a mladými léty Mehmeda Spaha do roku 1919 Omerović pojednal nanejvýš fragmentárně a zkresleně. Je to dáno jednak tím, že zpráv a pramenů z tohoto období je pomálu, ale současně i autorovou neschopností bílá místa v životopisu nahradit analytickými úvahami. Čtenář tak zůstane ochuzen o závěr, že rodina Spahů po roce 1878 patřila k úzkému okruhu sarajevské honorace, která nejen, že přijala rakousko-uherský okupační režim – na rozdíl od většiny muslimské populace – ale

intenzivně s ním i spolupracovala. Mehmedův otec Hasan byl po záboru učitelem orientálních jazyků v sarajevském gymnáziu, tehdy jediném v zemi, a následně i pedagogem a ředitelem v Šari'átské soudní škole, zřízené novou správou pro vyšší islámské duchovní a úředníky. Hasanova loajalita se projevila i na společenském vzestupu všech jeho tří synů. Nejstarší Fehim absolvoval Šari'átskou soudní školu a poté získal místo archiváře ve správním oddělení Zemské vlády v Sarajevu. Mehmed vystudoval práva ve Vídni a nato se připravoval na dráhu samostatného advokáta, nicméně roku 1911 mu bylo nabídnuto perspektivní místo tajemníka Obchodní a živnostenské komory. Nejmladší Mustafa studoval agronomii ve Vídni, ale kvůli válce vysokoškolské studium přerušil a už nikdy je nedokončil.

Omerovići se rovněž nepodařilo rekonstruovat vývoj politického myšlení Mehmeda Spaha. Jako příslušník vyšší městské vrstvy měl jistě blízko k okupační habsburské správě, ačkoli během vídeňského pobytu sympatizoval s opozičně (prosrbsky či snad jihoslovansky?) orientovanými studenty z Bosny a Hercegoviny a Muslimskou lidovou organizací (MNO), politickým hnutím nespokojených velkostatkářů, kteří se od roku 1906 zasazovali o náboženskou a školskou autonomii islámské komunity. S aktivistickými studenty i MNO se ale brzy rozešel, když předáci strany roku 1907 (v knize chybně uvedeno 1906, s. 46) ovládli muslimský podpůrný vzdělávací spolek Gajret (Úsilí) a vyštvali z něj liberálnější smýšlející intelektuály. Poté měl blíže ke konkurenční Muslimské pokrokové straně (MNS, založena 1908 a od 1910 pod názvem Muslimská nezávislá strana), která podporovala činnost Zemské vlády a schvalovala anexi Bosny a Hercegoviny. V ní se sdružovali zemští úředníci a liberálnější statkáři. Autonomisté i pokrokáři se roku 1910 zúčastnili prvních voleb do Zemského sněmu, ale druzí zmiňovaní drtivě prohráli. Pokrokáři si udrželi vliv pouze v Sarajevu, jehož starosta Esad Kulović kolem sebe vytvořil úzký okruh věrných, mezi něž patřil i Spaho. Nicméně v doplňovacích volbách do zemského sněmu roku 1911 Spaho neúspěšně kandidoval za MNO proti svému příteli Halidu Hrasnicovi z MNS. Tato účast ve volbách prozatím nebyla nikde v literatuře zmíněna, a to ani u Omerovićů. Roku 1911 se obě muslimské strany spojily, ale Kulović se svými blízkými i dále působil samostatně. Spaho se tehdy přidal na stranu Sjedinené muslimské organizace (UMO) a zasedl v redakci jejího tiskového orgánu, listu *Zeman* (Epocha). Ani tuto skutečnost Omerović nezaznamenal.

Kulovićova pozice se stala neudržitelnou roku 1913, kdy Zemská vláda v obecních volbách, nejspíše zfalšovaných, pomohla k drtivému vítězství kandidátky členů UMO, o jejíž podporu se dlouhodobě ucházela. Kandidátka „nezávislých“

získala pro muslimy jediný mandát, který po definitivním odchodu Esada Kuloviće z politiky počátkem roku 1914 převzal právě Mehmed Spaho, překvapivě kandidující za „nezávislé“, tj. pokrokaře. V té době se jednalo o již společensky etablovanou osobnost s mimořádnými ambicemi, ale i nevšedním sociálním cítěním. Nejenže hájil zájmy sarajevských chudších vrstev, ale od roku 1914 také vedl muslimský humanitární spolek Merhamet (Soucit), o čemž Omerović nepřinesl podrobnější informace – v jeho seznamu literatury chybí monografie Uzeira Bavčiče *Merhamet (1913–2003)*. Autor zcela opomněl i Spahovu angažovanost při obnově stavovské organizace islámských duchovních roku 1918, která se u zemských úřadů nesetkala s pochopením.

Ani v dalších kapitolách se Omerović neprojevil jako kritický badatel. Čtenář se nedočká vysvětlení příčin Spahova strmému politického vzestupu po rozpadu duální monarchie, kdy se ze za války upozaděného solitéra vypracoval na vůdce nejsilnější politické strany v Bosně a Hercegovině. Byl zde nedostatečně zhodnocen Spahův chladně pragmatický přístup, kdy sice aktivně působil v orgánech Státu SHS (od 3. listopadu 1918 coby pověřenec/ministr pro řemesla, obchod, poštu a telegrafy Národní vlády pro Bosnu a Hercegovinu) a poté Království SHS (od 20. prosince 1918 do 23. února 1919 jako ministr lesního hospodářství a hornictví, dobrovolně podal demisi), ale současně poměry v zemi opakovaně a ostře kritizoval. Kritický odstup si nicméně udržoval i od dění v muslimské komunitě. Osobně se ani neúčastnil vzniku Jugoslávské muslimské organizace, což také není v Omerovićově publikaci nijak osvětleno. Dokonce ani není jasné, kdy do strany vstoupil; Omerović se přiklání k březnu, Hadžijahić a Kamberović však hovoří až o květnu 1919. Jisté je pouze to, že od 1. března 1919 Spaho zasedal spolu s dalšími deseti muslimy v Prozatímním národním zastupitelstvu, plnícím roli konstituanty, kam byl delegován jako představitel Národní vlády v Sarajevu. Do parlamentních voleb roku 1920 muslimy v orgánech nového státu přitom zastupovali – a na rozdíl od Srbů, Chorvatů a Slovinců, jejichž zájmy hájili předváleční politici – vesměs marginální osoby bez širší podpory, mj. Spaho, Hrasnica, delegovaný Jugoslávskou muslimskou organizací (JMO), a několik exponentů okrajové Jugoslávské muslimské demokracie, později začleněné do Demokratické strany.

Spaho se na přelomu let 1918 a 1919 úspěšně integroval do mocenských struktur nového státu, což mu vyneslo jistý politický vliv a osobní prospěch, jeho postavení politicky nezařazeného jednotlivce ale bylo dlouhodobě neudržitelné. Od muslimů se tehdy očekávalo, že se etnicky přimknou k srbské národní a státní myšlence a upozadí svou víru, což ale většina odmítla. Rozčarování z nového státu

zvláště silně prožívala tradiční muslimská elita, velkostatkáři, která přišla o své majetky během poválečné pozemkové reformy. Její místo v čele komunity převzalo nepříteliš početné měšťanstvo, k němuž patřil i Spaho. Vstup do JMO se tak jevil jako nejrozumnější východisko, neboť v době stabilizace politického života v jugoslávském státě mohl působit v masové straně, s jejímž cílem hájit zájmy muslimů se plně ztotožňoval. Osobní národnostní preference, resp. indiffernce, v tomto jistě nehrála žádnou roli, neboť v řadách JMO působili muslimové s různou národní identitou.

Spaho měl nemalý podíl na tom, že po parlamentních volbách roku 1921 JMO získala silnou vyjednávací pozici. Strana nakonec podpořila centralizační Vidovdanskou ústavu (1921). Získala za to příslib, že budou chráněna práva muslimů jako náboženské skupiny a respektovány historické hranice Bosny a Hercegoviny, třebaže jí nebude dána žádná samospráva. Spaho získal post ministra průmyslu a obchodu ve dvou vládách radikála Nikoly Pašiće (od března 1921 do března 1922). Když ale vláda příslib daný muslimům odmítala plnit, nespokojení poslanci kolem Spaha navrhovali odejít do opozice. V JMO nastal rozkol, z něhož vyšel vítězně Spaho a jemu oddaná polovina muslimského poslaneckého klubu. Jaké konkrétní důvody stály za rozpadem stranického vedení, Omerović ani jiní autoři ovšem neuvádí. Samotný postoj ke státoprávnímu spořádání k tomu jistě nepostačoval, jelikož na pokračování vládního angažmá trvali lidé různého politického i národního zaměření. Konstatování, že Spaho v JMO viděl prostředek národní emancipace, kdežto předseda a tuzlanský muftí Ibrahim Maglajlić ji chápal jako náboženskou organizaci, postrádá jakoukoli oporu v realitě (odkaz na s. 129). Svou roli tu jistě sehrály i osobní důvody, např. vazba na stát v roli zaměstnance, a národní sebeidentifikace. Rozpolcenost muslimské komunity v otázce národní (politické a sociální) identity byla patrná i na činnosti spolku Gajret, který již v předválečné době inklinoval k srbské národní myšlence a nyní toto své zaměření ještě posílil. Po rozpadu poslaneckého klubu ve vedení JMO působili jen prochorvatsky smýšlející muslimové (s výjimkou Spaha!), kteří se pokoušeli omezit vliv Gajretu na islámské věřící, resp. na jím podporovanou mládež na studiích. Za tímto účelem roku 1923 čelní představitelé JMO založili konkurenční spolek Narodna uzdanica (Lidová podpora). Ačkoli za nové sdružení mohlo přit o stranickou organizaci, výsadní postavení Gajretu, štědře podporovaného srbskými vládnoucími kruhy a královskou rodinou, tím nebylo nijak dotčeno. Chorvatská národní identita, stejně jako srbská, mezi prostými muslimy v této době nevyvolávala větší sympatie. Ani tohoto zjevného rozporu si Omerović nevšímal a pouze konstatoval, že Gajret neměl vliv

na širší masy, kdežto Narodna uzdanica ano (s. 145). Pro srovnání můžeme uvést, že první měl v této době kolem deseti tisíc členů a druhý jen několik málo set.

V další volbách roku 1923 JMO i díky nezměrnému úsilí Mehmeda Spaha potvrdila vůdčí pozici mezi muslimy, když drtivě porazila bývalé straníky v čele s Maglajlicem. Jak se novému vedení strany podařilo udržet podporu voličů, Omerović není schopen posoudit. Z náznaků lze ale vyčíst, že JMO dokázala ve voličích vzbudit dojem, že islámská víra v Bosně a Hercegovině je v ohrožení a pouze ona dokáže muslimy ochránit, ovšem pokud tito zachovají jednotu a přízeň straně. JMO k vítězství dopomohl i vliv ve strukturách Islámského společenství v Bosně a Hercegovině, kromě jiného ve vakufském ředitelství, správci majetku islámských nadací a náboženských a vzdělávacích institucí, ale i nepřímá podpora jejího vůdce Čauševíce. Sama osobnost reisu-l-ulemy je v publikaci načrtnuta jen v nezřetelných konturách, ačkoli vztah Čauševíce a Spaha by jistě napověděl mnohé o politických vazbách uvnitř muslimské pospolitosti. Spaho se po volbách roku 1923 stal téměř nedotknutelným šéfem strany, sám rozhodoval o všech podstatných otázkách včetně politických spojení, vládních angažmá a rozdělení ministerských postů. JMO roku 1924 vstoupila do vlády a její předseda obsadil post ministra financí. Do zavedení královské diktatury JMO stvrdila své výsadní postavení mezi muslimy ještě ve volbách roku 1925 a 1927, přičemž krátce působila ve vládě radikálů na přelomu let 1927 a 1928. Spaho tehdy obsadil úřad ministra průmyslu a obchodu. Pro toto období bylo přitom typické časté střídání vlád (mezi lety 1918 a 1929 se obměnilo 25 kabinetů), což bylo způsobeno mocenskými třenicemi mezi hlavními politickými stranami, radikály, demokraty a chorvatskými autonomisty, a královským dvorem.

Po vyhlášení královské diktatury roku 1929 byly všechny politické strany včetně JMO zakázány. Spaho se tehdy rozhodl pro odchod do ústraní, byť mu opakovaně bylo nabízeno vládní angažmá. Omerović se však domnívá, že hlavní překážkou pro vstup Spaha do reorganizovaného kabinetu byla osoba Milana Srškiće, vůdce radikálů v Bosně a Hercegovině, jinak také hlasitého odpůrce politiky JMO a nově ministra spravedlnosti. Takové vysvětlení ale nelze přijmout, neboť se neopírá o žádné důkazy. Důvody pro Spahův víceméně dobrovolný odchod z politiky je nutné hledat v jeho opatrnosti. Zpočátku totiž nebylo vůbec jasné, jaké jsou královy záměry a zdali nedojde k omezení práv bosenskohercegovských muslimů. V tomto směru se situace pro muslimské věřící nevyvíjela nijak pozitivně. Srškić roku 1930 prosadil vznik jednotné islámské duchovní organizace pro celou Jugoslávii s centrem v Bělehradě, na jejíž činnost dohlíželo přímo jeho ministerstvo. Islámské společenství v Bosně a Hercegovině

prostřednictvím svého reisa omezení samosprávy odmítlo a Čaušević na protest rezignoval. O zapojení Spaha do ostrého sporu mezi Čauševićem a Srškićem nejsou žádné doklady. Pravděpodobnější ale je, že se držel stranou všech konfliktních situací, mezi něž patřilo i nové územně správní členění; království se rozdělilo na bánoviny s ahistorickými hranicemi. V nastalém mocenském vakuu se začali prosazovat dřívější podporovatelé radikálů, vlivní členové Gajretu a Maglajlićova skupina, sám duchovní se stal novým reisem. Spaho a jeho nejbližší se znovu politicky aktivizovali po vyhlášení oktrojované ústavy roku 1931. Jejich kritika vlády dostoupila vrcholu v tzv. Sarajevských punktacích z ledna 1933. Okolnosti vzniku deklarace Omerović popisuje do nejmenších detailů, ale nikoli již samotnou motivaci jejích pisatelů. Z výkladu není možné vyvodit, proč se Spaho pustil do otevřeného střetu s vládnoucími kruhy až nyní a co od toho očekával. Zde se nabízí možnost, že se jen připojil k širší iniciativě nespokojených představitelů zakázaných stran, aby došlo k obnovení parlamentního života a uvolnění represivních opatření královského režimu. Tomu by odpovídala i účast ve volbách roku 1935, kdy se někdejší strany s výjimkou radikálů spojily do koalice Sdružené opozice.

Poslední čtyři roky Spahova života zabraly bezmála třetinu textové části publikace, ale na kvalitu výkladu to nemělo podstatnější vliv. Každá, byť i dílčí událost byla popsána do nejmenších podrobností, chybí však analýza příčin dynamických změn na jugoslávské politické scéně. Atentát na krále Alexandra I. a následné volby roku 1935 jsou vylíčeny schematicky a bez logických souvislostí. Čtenář ani nepostřehne, jak významným předělem bylo Spahovo rozhodnutí přerušit spolupráci s chorvatskými autonomisty a vstoupit do vlády s jedním křídlem radikálů. S těmito zarytými protivníky JMO a slovinskými lidovci dokonce vytvořil Jugoslávské radikální společenství (JRZ), volné sdružení tří víceméně samostatných hnutí, neboť k obnově tradičních politických stran již nedošlo. Za tento svůj vstřícný krok Spaho získal vládní rezort dopravy, který mu zůstal až do jeho skonu. Omerović v této souvislosti pouze uvedl, že zapojením do JRZ Spaho chtěl realizovat vlastní i stranické cíle a znovu se pevně chopit „kormidla bosňácké politiky“. O skutečnosti, že Spahovi kandidáti zvítězili proti vládním nominantům v poměru pouze tři ku jedné (Spaho ani jeho bratr Fehim mandát nezískali) – což byl nejhorší výsledek členů JMO v rámci muslimské obce od vzniku státu –, nepadla ani zmínka. Návrat do vlády se nabízel jako jediné východisko z izolace a politické bezvýznamnosti, kterou představovala opozice. Znovu tak zvítězil pragmatický přístup, který muslimské komunitě přinesl četné úlevy. Roku 1936 byla obnovena samospráva islámské náboženské obce; na přímou Spahovu intervenci došlo k posílení vlivu laických

osob na úkor duchovních, načež celou organizaci ovládli podporovatelé bývalé JMO. Fehim Spaho, laik bez hlubšího teologického vzdělání, se roku 1938 i přes četné protesty věřících stal novým reiseem. Vznik JRZ měl i nečekané důsledky, neboť se postupem času ukázalo, že hnutí má v Bosně a Hercegovině větší oblibu mezi muslimy než pravoslavnými a v jeho řadách se politicky etablojí slovanští muslimové ze srbsko-černohorského pomezí. Omerović si těchto okolností zřejmě nebyl vědom. Parlamentní volby roku 1938 upevnilly Spahovu pozici v rámci JRZ, ale samo hnutí i přes drtivou převahu v počtu získaných mandátů utrpělo morální porážku a premiéra Milana Stojadinoviće nahradil spolustraník Dragiša Cvetković, jež byl svolnějši k řešení „chorvatské otázky“. Spaho se evidentně pokoušel zabránit parcelaci Bosny a Hercegoviny mezi Chorvatskou bánovinu a zamýšlené „Srbské země“, ale proti připravované dohodě – vědom si svého omezeného vlivu a nejistého postavení – veřejně nevystupoval. Hektické období politických vyjednávání se podepsalo na jeho zdravotním stavu a v polovině roku 1939 nečekaně zemřel.

Závěrem můžeme shrnout, že Omerovićova práce je dosud nejambicióznějším pokusem o sepsání životopisu Mehmeda Spaha, ale její výsledná podoba je přinejmenším rozporuplná. Předložený text sice čerpá z bohaté pramenné základny a formálně vyhovuje požadavkům na historický výzkum, ale k solidnímu badatelskému přístupu má velmi daleko. Nicméně i přes tento zjevný nedostatek nelze *a priori* snižovat význam knihy, neboť Omerovića biografie završuje období intenzivního zájmu o život a dílo Mehmeda Spaha. Přes své zjevné limity má potenciál nadlouho ovlivňovat a formovat bosňácké historické povědomí o období první poloviny 20. století, byť sám autor nemálo přispěl k tomu, že toto povědomí bude značně chaotické, útržkovité a pomýlené.

Mihad Mujanović

Attila SIMON,

Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei, Budapest, Jaffa 2014, 248 s., ISBN 9786155418914.

Recenzovaná kniha o dôsledkoch arbitrážnych rozhodnutí na územie dnešného južného Slovenska v období rokov 1938–1945 vyšla v rámci čitateľsky úspešnej série maďarského vydavateľstva Jaffa venovanej vzťahu Maďarska a maďarských menšín po prvej svetovej vojne, resp. otázkam okolo revízie versailleského mierového systému. Na základe sprostredkovaných informácií od autora sa z knihy predalo

skoro 3 000 exemplárov. Napriek tomu, že ide skôr o populárnu radu a nie klasickú vedeckú monografiu s množstvom odkazov na pramene a literatúru, z interpretačného aj z heuristického hľadiska ide o významnú publikáciu. Jej autorom je etablovaný odborník na dejiny regiónu a maďarských menšín Attila Simon, dlhodobo pôsobiaci na Univerzite Jánosa Selyeho v Komárne a v šamorínskom Fórum inštitúte pre výskum národnostných menšín.

Na začiatku mojej recenzie by som rád upozornil, že k danej téme vyšli už dávnejšie dve zásadné monografie (v rokoch 1968 a 1972), resp. zborník v roku 2011.¹ V roku 2015 ešte vyšla z môjho pera rozsiahlejšia kapitola v kolektívnej monografii.² Pomerne nedávno sa objavili ešte dve knižné monografie Kataríny Ristveyovej, zamerané na nemaďarské menšiny v komárňanskej župe.³ Okrem týchto publikácií k téme vyšlo aj niekoľko užšie zameraných štúdií, ale aj knižných publikácií a edícií dokumentov, ktoré obohacujú naše poznanie. Simonovo dielo nemá ambíciu vytvoriť úplnú syntézu, tejto náročnej a stále pomerne slabo spracovanej témy. Vybral si niekoľko profilových tém, na ktorých postavil svoj historický výklad. V rámci nich prináša viacero dôležitých argumentov, ktoré nabúrali široko etablované interpretácie problematiky, do veľkej miery ustanovené ešte marxistickými historikmi. Žiaľ, v českom ani v slovenskom prostredí nebola táto zaujímavá kniha doposiaľ diskutovaná, tak som sa rozhodol aj po dlhšom čase od jej vzniku ponúknuť svoju reflexiu.

Predtým, ako sa začnem konkrétnejšie venovať predstavovanej knihe, v krátkosti priblížim doterajšie prístupy k téme. Predovšetkým v slovenskej a maďarskej historiografii býva táto téma často politizovaná, lebo je vkladaná do veľkého rozprávania o (česko)slovensko-maďarských vzťahoch. Vo vzťahu k maďarským revíznym úspechom po roku 1938 sa neustále argumentuje, že išlo o neúspešnú integráciu, či už z dôvodov etnicko-ideových, alebo hospodársko-spoločenských. Že maďarský štát nebol schopný dané územie integrovať a vlastne aj revízia bola len výsledkom revanšisticky motivovanej maďarsko-nemecko-talianskej spolupráce. Následne, po

1 Loránt TILKOVSKÝ, *Južné Slovensko v rokoch 1938–1945*, Bratislava 1972; Martin VIETOR, *Dejiny okupácie južného Slovenska 1938–1945*, Bratislava 1968; Ján MITÁČ (ed.), *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945*, Bratislava 2011.

2 Miroslav MICHELA, *Život na územiach pripojených k Maďarsku roku 1938*, in: Katarína Mešková Hradská – Ivan Kamenec (ed.), *Slovensko v 20. storočí. 4. zväzok. Slovenská republika 1939–1945*, Bratislava 2015, s. 409–436.

3 Katarína RISTVEYOVÁ, „Za maďarské Maďarsko.“ *Menšinová otázka v maďarskej politike na odstúpenom území komárňanskej župy v rokoch 1938–1945*, Banská Bystrica 2017; Anton HRUBOŇ – Katarína RISTVEYOVÁ, „Prinavrátené“ Komárno. *Prehľad spoločensko-politického vývoja mesta v rokoch 1938–1945 s dôrazom na menšinovú otázku*, Krakov – Ružomberok 2014.

vojne došlo k opätovnému pripojeniu arbitrážneho územia k Československu. Tie-to tézy sa v historickej spisbe objavili už pred rokom 1989, v dielach marxistických autorov v Československu aj v Maďarsku. V tomto období došlo k jedinečnej zhode, postavenej predovšetkým na kritike dobových nacionalistických politik a neúspechu revizionistickej politiky maďarských elít. Charakterizovalo ju zdôrazňovanie triedneho aj národného útlaku ako nosných atribútov historického výkladu. Výraznú jednotiacu líniu tvorili aj tézy o spoločnom protifašistickom zápase. Na Slovensku časť týchto téz pretrvala aj po roku 1989, pričom výskumníci a pamätníci sa intenzívne venovali predovšetkým „slovenskej otázke“, ktorú maďarský štát riešil retorziami resp. snahou o asimiláciu.⁴

Druhá zásadná perspektíva, ktorá sa výraznejšie objavuje predovšetkým po roku 1989 v maďarskom prostredí, akcentuje „návrat“ daných území do Maďarska a fakt, že prvá viedenská arbitráž bola vykonaná do veľkej miery na etnickom princípe a z toho dôvodu predstavuje jedno z lepších možných riešení (česko)slovensko-maďarských vzťahov.⁵

Všeobecne sa po roku 1989 záujem o problematiku prejavoval predovšetkým v diskusiách o prvej viedenskej arbitráži a do súčasnosti nevzniklo príliš veľa prác, čo sa môže javiť ako veľmi paradoxné, keďže v maďarskej historiografii vzrástol záujem o štúdium tzv. Horthyho éry, resp. na Slovensku sa k problematike Slovenského štátu vypublikovalo obrovské množstvo titulov. Ani nehovoriac o široko bádanej problematike holokaustu a národnostného a rasového prenasledovania obyvateľstva. Veľká špecifickosť témy, jazykové potreby, či nespracovanosť archívnych fondov mohli mať v tomto smere dopad na menší záujem. Pritom práce, ktoré vznikli nepriniesli zásadnejšie interpretačné posuny oproti výsledkom marxistickej historiografie.

Základná línia Simonovho výkladu je postavená predovšetkým na analýze reintegrácie územia k „materskej krajine“, a to predovšetkým z pohľadu maďarsko-maďarských vzťahov. Upozorňuje, že dominantná časť obyvateľstva tohto územia sa hlásila k maďarskej národnosti, pričom v rámci maďarskej menšiny nedošlo za dva-dsať rokov existencie prvej republiky k výraznej zmene vzťahu k „materskej krajine“. Upozorňuje preto, že existenciu ČSR vnímala veľká časť Maďarov ako prechodnú.

4 Por. Napríklad reprint publikácie: Jozef VIŠŇOVAN (ed.), *Krvácajúca hranica. Dokumenty o utrpení Slovákov v Maďarsku*, Prievidza 1994; Ladislav DEÁK (ed.), *Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty. Zv. 3. Rokovania. (3. november 1938 – 4. apríl 1939)*, Martin – Bratislava 2005.

5 Gergely SALLAI, *Az első bécsi döntés*, Budapest 2002; László SZARKA, *Az etnikai revízió elve és gyakorlata az első bécsi döntés előkészítésében*, Acta Historica Danubiensia, 2007, č. 1, s. 47–63.

V tomto ohľade potom ich socializácia v Československu nebola úspešná, resp. mala len čiastočný vplyv aj na neskorší život obyvateľstva. Simon zaujímavým spôsobom približuje unifikačné snahy, ale aj peripetie, ktoré arbitráž a nová vrchnosť znamenali pre miestne obyvateľstvo. Jeho výklad je postavený predovšetkým na politických dejinách, ale v knihe sa objavuje mnoho informácií aj z iných oblastí života na danom území. Ide napríklad o témy z hospodárskych dejín, kde ma špeciálne zaujal napr. príbeh baťovského podniku Cikta v Nových Zámkoch. Nevynecháva ani problematiku osudov slovenskej a židovskej komunity, pre ktoré udalosti v roku 1938 a nástup maďarskej vlády znamenali zásadné zmeny v ich spoločenskom postavení. Veľmi zaujímavá je aj kapitola venovaná mestu Košice, ktoré nazýva mestom dôchodcov. Zároveň aj táto pozoruhodná kniha pokračuje z hľadiska výberu a spracovania tém v nabehnutom politicko-historickom trende výskumu danej problematiky, je ju ale možno čítať aj ako kritickú reflexiu už doteraz napísaného.

Príbeh sa chronologicky odvíja od arbitrážneho rozhodnutia a následného pripojenia k Maďarsku až po koniec svetovej vojny, ktorý znamenal revíziu viedenských rozhodnutí. Dej na pripojenom území je vykresľovaný predovšetkým z hľadiska vnútropolitických relácií maďarského štátu, v čom je veľký rozdiel oproti práci Martina Vietora, resp. aj súčasnej slovenskej historiografie. Simon upozornil, že arbitrážne rozhodnutie malo blízko k etnickému princípu, ale zároveň svoj argument zasadil do dlhšej perspektívy modernizácie a politických zmien v regióne, keď pri utváraní hraníc neboli ani vtedy ani skôr dostatočne zohľadnené ekonomické a dopravné kontexty, ktoré hospodársky dlhodobo poškodili región. Z hľadiska chronologickej proporčnosti sa aj u tejto knihy, podobne ako u jej predchodcov, čitateľ dozvie najviac o období od roku 1938 cca. do začiatku druhej svetovej vojny.

Už aj u jeho predchodcov sa objavila zásadná téza, že pripojením k Maďarsku, prišlo obyvateľstvo o rôzne občianske a sociálne vymoženosti. Pocity sklamaní sa nešírili len medzi Slovákmi, ale aj medzi obyvateľmi maďarskej národnosti už na jeseň 1938. V krajine vznikla diskusia o tzv. hornouhorskom duchu – ako dôsledku „českej nadvlády“, keď pripojeným Maďarom vyčítali prílišnú liberálnosť a nedostatok vlasteneckého citu. Simon upozornil, že prakticky šlo skôr o prirodzenú snahu obyvateľstva uchovať si niektoré benefity z predchádzajúcej éry a zároveň ťažiť z nových možností v rámci reintegrácie do Maďarského kráľovstva (s. 106). Výraznú konfliktnú plochu predstavovalo aj protežovanie tzv. anyásov, t. j. úradníctva prichádzajúceho z Maďarska, čo bolo citlivé aj z dôvodu, že miestni predstavitelia maďarskej opozičnej politiky v ČSR očakávali ocenenie svojej dlhoročnej práce a lojalitu k „materskej krajine“. V tomto smere je ale dôležitý Simonov poznatok,

že počet a vplyv tzv. anyásov býval často aj dobovými maďarskými elitami nadhodnotený (s. 87). Simon, ktorý tiež nevníma reintegráciu ako úspešný príbeh, upozornil na viaceré zjednodušenia a nepresnosti. Na rozdiel od jeho predchodcov, považuje za problematické interpretácie situácie na pripojených územiach v zmysle kultúrneho konfliktu ducha panského Maďarska s demokratickým duchom ČSR. Nesúhlasí s tézou o pripojení „vyspelejšieho južného Slovenska k Maďarsku“. Aj keď nebagatelizuje sociálne napätia a hospodársky nedostatok, ktoré sa objavili hneď po pripojení k Maďarsku, vzniknuté problémy však vykladá predovšetkým z dlhodobejšieho vývoja regiónu, za čo nesie priamu zodpovednosť aj československá strana (s. 45). Podľa jeho názoru existencia spomenutého napätia nemení nič na tom, že pripojenie k Maďarsku vnímala väčšina obyvateľstva na danom území pozitívne, k dôvodu opätovného spojenia s „materskou krajinou“. Upozornil tým vlastne aj na ahistorické projektovanie južného Slovenska ako „slovenského územia“, pričom však vo svojej práci vyvracia aj viaceré dobové „maďarské“ argumentačné schémy. V tomto smere je zaujímavá už len rôznorodá prax pri pomenúvaní daného územia (arbitrážne/obsadené/okupované územie, južné Slovensko/Horná zem) pričom Simon postupuje v tomto smere veľmi citlivo, keď používa dobové oficiálne termíny (južné Slovensko do arbitráže a Horná zem po nej), resp. už v úvode knihy sa venuje významovým posunom, ku ktorým došlo pri používaní termínu Horná zem, pôvodne odkazujúceho na severný región Uhorska a po roku 1938 už len na pripojené územia obývané prevažne Maďarmi.

Za veľmi prínosný považujem vhlád do politiky Zjednotenej maďarskej strany. Autor napr. upozornil, že do „sudetskej krízy“ v roku 1938 strana ešte držala starú líniu a podporovala slovenský autonomizmus, ktorý mal byť hrobárom republiky a strojom neživotaschopného samostatného Slovenska, ktoré by sa následne mohlo prinavrátiť do „Uhorska“. Išlo im teda o tzv. integrálne riešenie. Tieto predstavy nabúrала až intervencia nacistov, ktorí v Sudetách presadzovali etnickú agendu. Vzniknutá kríza a Runcimanova misia vytvorila podmienky pre strategický posun smerom k etnickej revízii.

Na arbitrážnom území mala spočiatku veľký vplyv celkom logicky Zjednotená maďarská strana. Po zavedení civilnej správy však prišla o monopolné postavenie. Zároveň strácala aj na podpore u miestneho obyvateľstva, lebo nevedela úspešne presadzovať vlastný program. Jej predstavitelia boli v Budapešti obvinení z nezodpovednosti a neschopnosti dodať dostatočne kvalifikovaných ľudí, schopných na adekvátnej úrovni zastávať štátnu politiku. Dôležitá časť knihy je venovaná práve konfliktu medzi dvoma významnými politikmi Béloom Imrédym a Pálom Telekim

Ukazuje, že dobrý vzťah Andora Jarossa k imrédyovcom ho vlastne stál miesto ministra bez portfeye, čo malo veľký vplyv aj na mocenské pozície na pripojenom území, oslabenie pozícií Zjednotenej maďarskej strany a úspešný prienik politických strán z Maďarska aj na toto územie. Veď už v marci 1939 dokonca Teleki zrušil Ministerstvo pre Hornú zem. Odôvodnil to tým, že tento krok smeruje k lepšiemu začleneniu pripojených území. Jeho zamestnanci boli pridelení k rôznym ministerstvám a Jaross bol vymenovaný za tajného radcu. Došlo tiež k niekoľkým výmenám na županských pozíciách. Následne, vo februári 1940 došlo k jej začleneniu do vládnej Strany maďarského života.

S pozíciami Zjednotenej maďarskej strany úzko súvisí aj ďalšia dôležitá téma knihy: reforma československej pozemkovej reformy, ktorej sa z ohľadom na medzivojnové obdobie a juh Slovenska Attila Simon intenzívne venoval už v minulosti. Je pritom dôležité upozorniť, že revízia sa nedotkla len slovenského obyvateľstva, ale aj Maďarov, ktorí boli považovaní za nelojálnych, teda podporovateľov maďarskej aktivistickej politiky v ČSR.

Veľký prínos vidím v tom, že kniha zachytáva proces vyjednávania miestnych elít a vlády a obracia pozornosť predovšetkým na vzťah medzi maďarskými aktérmi. Ukazuje teda, ako bolo pripojenie k Maďarsku vnímané a politizované vo „väčšinovom prostredí“, pričom Simon svoju argumentáciu posilňuje aj poukazmi na rozdiely s taktikou pripojeným územím Sedmohradska. Drobnokresbou rôznych konfliktov nám pomáha pochopiť situácie a rozhodnutia, ktoré sa len málo diskutujú v rámci prevládajúceho výkladu dejín slovensko-maďarských vzťahov.

Napriek tomu, že už k téme vzniklo niekoľko zásadných prác, a aj Simonova kniha k nim bezpochyby patrí, som presvedčený, že ešte stále nebol vyčerpaný jej heuristický ani analytický potenciál. Napríklad podrobnejšie poznanie lokálnych reálií nám môže ponúknuť mnohohrstevnatejší pohľad na život v danom priestore a nabúrať už silno usadené interpretácie. Napriek výrazným pozitívam, Simon napísal pomerne tradične poňaté dielo, pričom si myslím, že by diskusii k téme prospel aj „čerstvý vzduch“ postavený na komparatívnych, alebo sociálno- či kultúrno-historických perspektívach. Fakt, do akej miery si už existujúce diela protirečia, a to nie len v interpretačnej časti, čo by sa dalo očakávať, ale aj pri práci s „tvrdými dátami“ za aké sú považované rôzne štatistické údaje, len potvrdzuje potrebu jasnejšieho metodologického vymedzenia sa. Simonova kniha a jej vecná, objektivistická argumentácia, môže predstavovať dobrý začiatok do týchto nových diskusií.

Miroslav Michela

Svjatoslav LYPOVEC'KYJ,
Meč „Ščerbec” ta ukrajins'ki vorota,
Kyjiv, Tempora 2018, 473 s., ISBN 978-617-569-381-0.

Historik a publicista Svjatoslav Lypoveckyj působí svým odborným názorem v té části ukrajinské historiografie, kterou bychom mohli nazvat patriotickou. Podepsán je pod několika tituly popularizujícími minulost radikálně nacionalistického ukrajinského hnutí včetně množství tematických vstupů v periodících. Mimo Ukrajinu, a zhusť i v ní samé, narážejí interpretace a závěry, k nimž dospívá ukrajinský národotvorný pohled, běžně na předsudky vybičované letitým působením sovětské propagandy, intenzivní ruskou informační válkou současnosti a leckde nemenší měrou též komplexy kořenícími v minulosti toho kterého národa či etnika, jejíž interpretace se s nacionalistickým ukrajinským pohledem ostře pře. V případě Polska, jehož historické paměti se Lypoveckého kniha, s názvem volně snad přeložitelným jako *Meč „Zubatec” a ukrajinská brána*, bezprostředně týká i dotýká, to platí obzvlášť. Autor do pojmenování své práce jinotajně vtělil symboliku odkazující ke středověké legendě, podle níž anděl obdařil piastovského krále Bolesława Chrabrého mečem, posléze charakteristicky poškozeným mocným úderem o kyjevskou Zlatou bránu. Hned v úvodu, nadepsaném příznačně *Od Piastovců po Volyň*, je tím na příkladu této bájně zbraně a polské národní relikvie demonstrována dvojedinost ukrajinského a polského osudu, a konfrontaci historických optik dvou národů, nerozlučně spojených osudem, je zasvěcena celá kniha, jejíž chronologické rozpětí postihuje v jedenácti kapitolách období od závěru 18. století až po současnost.

Již tento záběr naznačuje, že Lypoveckého práce se nevyčerpává heroizací osvobozenického boje ukrajinských nacionalistů za druhé světové války a v následujících letech, jak bývá pro autory jeho názorové orientace typické. Naopak nás způsobem spíše esejistickým, vyžadujícím místy jistou obeznanost s předmětnými reáliemi a ději, provází ukrajinsko-polskými vztahy v rovině kulturní i politické. Situaci ukrajinských území pod vládou Romanovců a Habsburků zprvu charakterizuje, že tyto roviny po většinu 19. století splývaly. Proto si také autor všímá polsko-ukrajinských paralel na poli vzdělanosti a možností školské politiky v carské říši, dopadů josefínských reforem na formování řeckokatolického duchovenstva jako základny pozvolného ukrajinského sebeuvědomování v Haliči, různých podob zpracování kozáckého mýtu v literárních dílech své doby, mocného impulsu bouřlivého „jara národů” roku 1848. Na dramatické dynamice nabyl vztah obou národ-

ností (nedobrovolně uvězněných ve zdech carského impéria) na pozadí dvou polských povstání. Familiárně a komicky na tomto místě na čtenáře zapůsobí líčení způsobu, jakým oficiální tlampače pozdního samoděržaví líčily genezi ukrajinské otázky coby polské intriky mající oslabit autoritu carské vlády. Lypoveckyj nezastírá sympatie části polského studentstva v Kyjevě k ukrajinství v jeho romantizované podobě, líčí současně polskou dominanci v habsburské Haliči a gradaci národnostně-sociálního konfliktu klíčícího v hranicích tohoto ukrajinského (avšak současně i polského) „Piemontu”.

Období pohrom, které zasáhly fatálně do ukrajinsko-polského poměru, je věnována necelá polovina knihy. Již kapitola zachycující léta první světové války poukazuje na nesouměřitelnost dosahu a přitažlivosti ukrajinské otázky na diplomatickém poli vedle té polské. Období nesnadné ukrajinské existence v hranicích druhé polské Rzeczpospolite je pokryto obzvlášť podrobně, jde-li o jeho formativní počátky v letech 1918-1923. Lypoveckyj se příliš nevěnuje zevrubnému rozklíčování geneze ukrajinského integrálního nacionalismu, nesnaží se opatřit jeho teoretická východiska podbízivě heroizujícími komentáři. Soustřeďuje se na popis událostí, které charakterizovaly poměr obou národů v předvečer katastrofy. Volyňské kataklyzma roku 1943 interpretuje jako vyvrcholení etnického antagonismu, doprovázené přibližně souměřitelnou mírou násilností na obou stranách. Pro tento zhusta nejednoznačně přijímaný závěr shromažďuje ovšem dostatek podkladů. Kniha nás provází i poválečnými dekádami, zasvěcuje například do překvapivé averze kardinála Stefana Wyszyńskiego vůči nárokům ukrajinské menšiny v lidově demokratickém Polsku a jeho intervence proti možnosti beatifikace metropolity Andreje Šeptyckého zvažované Svatým stolcem. Zároveň se Lypoveckyj neopomíná zmínit se o vzájemné účtě protirežimní opozice v Polsku v éře Solidarity a ukrajinského disentu v Sovětském svazu, opomenut nezůstává ani polský exil a jeho snahy o revizi historické optiky. Nadmíru záslužný a aktuální je autorův exkurz do doby nedávné, poznamenané sérií snad nejvyostřenějších rétorických výstupů Varšavy proti rehabilitaci radikálních symbolů ukrajinského osvobozenického boje po roce 2013 a Revoluci důstojnosti. Pro budoucnost je tak v kapitole příznačně nazvané *Od advokáta k prokurátorovi*, věnované postkomunistickému Polsku, zachován sled výroků a rezolucí, v nichž se zračí historické neporozumění mezi oběma národními společenstvími, zasahující až do 21. století.

Pramenná báze knihy sestává z monografií, edic dokumentů a memoárové literatury, na něž se odvolává v poznámkovém aparátu. Zejména z pamětí a dobové publicistiky čerpá autor množství citátů a bezprostředních soudů pronesených sou-

časníky, jimiž v hojné míře dokumentuje svůj výklad. Sympaticky vydatná je i obrazová příloha s odkazy na zdroje jednotlivých fotografií. Kniha má šanci podnítit žádoucí debatu nad otázkami, které v současnosti vábí příliš mnoho „prokurátorů“ na úkor věcné a kultivované „advokacie“, bez níž se historické stereotypy v Evropě budou těšit tuhému kořínku.

David Svoboda

Hanuš NYKL (ed.),

Vybrané kapitoly z ruského myšlení 20. století. N. O. Losskij, I. A. Iljin, S. I. Gessen, L. N. Gumiljov,

Praha, Univerzita Karlova Nakladatelství Karolinum 2018, 196 s.,

ISBN 978-80-246-3898-0.

Bádání o ruském myšlení mají v českém prostředí dlouhou tradici. V této souvislosti nelze nezpomenout fundamentální Masarykovo dílo *Rusko a Evropa*. A zájem o tuto oblast podporovala i rozsáhlá emigrantská diaspora ze slovanského východu v meziválečném období. Tehdejší Československo zcela naplňovalo demokratické principy a dávalo prostor různým názorovým proudům, proto zde tehdy vycházely jak knihy (literární i odborné) konvenující příznivcům levicového myšlení, tak i publikace jejich odpůrců. Po druhé světové válce a hlavně po roce 1948 se situace změnila a studium ruského myšlení se na čtyři desetiletí dostalo pod vliv sovětské vědy. Nelze samozřejmě toto období nijak paušalizovat, ani podceňovat samostatnost českých badatelů, ovšem ideologické zásahy a tendence k jednostrannému nahlížení dějin ruského myšlení byly zřejmé. O to více pak oblast ruského myšlení a filozofie přitahovala zájem po roce 1990.¹ O české pozornosti věnované v posledních desetiletí ruskému myšlení platí, že je disproporční, a to v tom smyslu, že je odvislá od badatelských zájmů jednotlivých odborníků. Česká rusistika v tom nejširším slova smyslu (tedy nikoliv jen přísně vzato historická) nemá personální, institucionální a ani vydavatelské kapacity na podchycení ruského myšlení v celé jeho šíři. I přesto se může pochlubit celou řadou zajímavých výstupů.

Mezi publikacemi věnovaných tématu ruského myšlení představuje recenzovaná kniha jednoznačnou výjimku. Jedná se totiž o soubor čtyř sond do ruské

1 Český zájem o ruskou filozofii a potažmo o ruské myšlení po roce 1990 zpracoval editor recenzované publikace. Srov. Hanuš NYKL, *Zkoumání ruské filosofie v českém prostředí po roce 1990*, Slovánský přehled 103, 2017, č. 3, s. 621–642.

filozofie 20. století, jejichž sepsání se ujala nejmladší generace pražských rusistů, dá-li se to tak vůbec říci. Protože texty otištěné v knize vycházejí ze závěrečných prací (tři bakalářských a jedné magisterské), které byly obhájeny na Ústavu východoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2016. Z formálního hlediska je spojuje skutečnost, že vznikly pod vedení editora svazku Hanuše Nykla. Ten patří ke střední generaci českých rusistů, na poli dějin ruské filozofie se pohybuje již dvě desetiletí a mimo řady studií v odborných periodících, sbornících a publikacích přispěl k českým badáním o ruském myšlení monografií o slavjanofilství.² Pro recenzovanou publikaci připravil vstupní studii, která stručně, leč výstižně, přibližuje peripetie ruského myšlení zejména ve 20. století.

Mimochodem Nyklova studie dobře ukazuje jeden z problematických bodů výzkumu dějin ruského myšlení, a tím jsou terminologické významové posuny. Zatímco západní badatelé zpravidla odlišují pojmy „myšlení“ a „filozofie“, v ruském prostředí se někdy užívají jako synonyma. Ovšem nikoli důsledně, protože srovnáme-li syntézy o dějinách ruského myšlení a o dějinách ruské filozofie, překrývají se tyto publikace svým obsahem jen částečně. V nejširším slova smyslu je nejspíše možné o ruském myšlení hovořit jako o jakékoli intelektuální činnosti v ruském prostředí. Nicméně tento pojem se užívá ve svém užším vymezení, které zahrnuje díla a poznatky z filozofie, historie, literární kritiky a literatury, religiózní oblasti ad., avšak ne v jejich celistvosti, ale v těch aspektech, v nichž překračují rámec jednotlivých disciplín a činností a vstupují do veřejného prostoru, do diskusí o společenských a potažmo i politických záležitostech a kdy nahrazují volnou, svobodnou a nezávislou debatu o tématech, na něž si činila monopol mocenská garnitura Ruska. A hovoříme-li o svobodné diskusi, neznamená to, že by ruské myšlení v tomto pojetí bylo záležitostí pouze opoziční. V tomto smyslu stojí recenzovaná publikace na pomezí mezi ruským myšlením a filozofií *sensu stricto*.

Publikace se věnuje čtyřem osobnostem ruského myšlení 20. století, osobnostem známým a zároveň neznámým a neprávem pozapomenutým. Nikolaj Onufrijevič Losskij (1870–1965) a Sergej Iosifovič Gessen (1887–1950) spojili své životy s meziválečným Československem, a tak se jejich práce objevily v češtině již ve 30. letech 20. století. Losského díla se pak navíc nově překládala do češtiny ještě na počátku 21. století. S myšlenkami Lva Nikolajeviče Gumiljova (1912–1992) se mohl český čtenář seznámit již v 70. letech 20. století, kdy se v češtině objevily dvě z jeho prací. Nejpozději do českého prostředí vstoupil Ivan Alexandrovič Iljin

2 Srov. Hanuš NYKL, *Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma. Příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století*, Praha 2015.

(1883–1954), jehož texty se v češtině objevily až v závěru 90. let 20. století. V jistém smyslu se dá říci, že vůči posledním dvěma jmenovaným myslitelům má česká rusistika jistý „dluh“, neboť o Losském a Gessenovi již vznikly ucelené publikace mapující jejich působení v meziválečném Československu, v případě Gumiljova a Iljina (zejména druhého z nich) bylo jejich dílo u nás zatím reflektováno zcela minimálně.

Jakkoli jsou v knize zastoupeny čtyři rozdílné osobnosti, které nelze jedno-duše na základě jejich filozofických úvah zařadit do jednoho myšlenkového proudu, sdílejí jedno společné. Na jedné straně se nejedná o představitele tzv. náboženské filozofie, která je v českém prostředí poměrně známá, na druhé straně se zároveň nejedná o představitele ruského revolučního či radikálního myšlení, kterému se u nás dostalo hodně pozornosti dříve. Kapitoly věnované jednotlivým filozofům jsou sice autorsky osobité, ale mají analogickou strukturu. Nejprve je představen stručně život dané osobnosti, doprovazený stručnou analýzou její tvorby a následně je hlouběji rozebrán vybraný konkrétní problém řešený v jejich díle. V tomto ohledu je třeba říci, že editor odvedl dobrou práci, publikace působí jednotným dojmem a také jednotlivé kapitoly jsou rozsahově vyrovnané (jedná se vždy o 30–40 stran textu).

Cílem publikace bylo především dané osobnosti představit českým čtenářům a přiblížit jim jejich dílo a zároveň tím osvětlit část dějin ruské filozofie. Autoři, pro něž se jedná o jejich odborný debut, si byli vědomi svých schopností a nepokoušeli se o vyčerpávající shrnutí či o analýzu, která by měla nějak zásadně měnit dosavadní pohled na dané filozofy. Matouš Haicl se v kapitole *Filozofické dílo Nikolaje Losského* zaměřil na strukturu Losského filozofického systému, který analyzuje ve třech oblastech – gnozeologii, metafyzice a etice. Speciální pozornost autor věnuje problémům mystické intuice, učení o převtělování a kritériu pravdy. Kromě obecných rysů Losského filozofie Haicl poukazuje i na slabá místa jeho filozofických úvah v kontextu dobové filozofie. Kapitola *Politická filozofie Ivana Iljina* Ladislava Zemánka ukazuje nejen na Iljinovu kritiku totalitarismu či západního pojetí demokracie (proti němuž staví vlastní pojetí demokracie), ale také rozebírá jeho kritiku revoluce a bolševismu, které podle Iljina jdou svojí podstatou proti ruské ideji. V jeho pojetí ruské národní ideje se podle Zemánka odrážejí také prvky úvah slavjanofilů. Z autorových bádání vyplývá, že snahy některých badatelů o aktualizaci Iljinových úvah v rámci neoeurasijských konceptů mají svá úskalí, a pozorné čtení Iljinových děl k takovému zařazení nedává jednoznačné opodstatnění. Zemánkova kapitola je po odborné i stylistické stránce velmi dobře zvládnuta.

Dana Slobodová se v kapitole s názvem *Filosofie pedagogiky Sergeje Gessena* zaměřila na těžiště Gessenovy činnosti v emigraci, které spočívalo právě v pedagogice. Shrnutí jeho aktivit na tomto poli, ať už se jedná o analýzu jeho stěžejního díla *Filosofické základy pedagogiky* či o jeho podíl na vydávání časopisu *Russkaja škola za rubežom*, je provedeno solidně. V kapitole však postrádáme propojení „československého“ a „polského“ období Gessenova života v emigraci (přece jen činnost v Československu již byla předmětem zájmu badatelů). V kapitole se také projevuje častý nešvar začínajících autorů, kdy jsou některé teze ze zkoumaných děl převyprávěny a nikoli interpretovány. Ovšem i tak získává čtenář slušnou představu o Gessenově pojetí pedagogiky.

Knihu uzavírá kapitola Jiřího Šmejkalů *Filosofie dějin Nikolaje Gumiljova* (sic!; jedná se ovšem jen o chybu v názvu kapitoly, v textu je správně uváděn Lev Gumiljov), která se zaměřuje na Gumiljovovu osobitou koncepci entogeneze. I když se neztotožňujeme s dnes velmi módní tendencí uvádět u různých témat jejich aktuální přesah, u Gumiljova se tomu nedá vyhnout. Po rozpadu SSSR došlo k revitalizaci eurasijských myšlenek do podoby neoeurasijství a Gumiljov v tomto konceptu sehrává roli mostu spojujícího meziválečné eurasijství s jeho aktuální podobou. Ovšem přání je tu otcem myšlenky a Gumiljovovy úvahy si zaslouží, aby byly čteny a interpretovány bez neopodstatněných aktualizací. K tomu napomáhá i Šmejkalův text.

Jak již bylo řečeno výše, jedná se o texty juvenilní mající své nedostatky dané zpravidla odbornou nevyzrálostí autorů, jako jsou rezervy ve vidění problémů v širších souvislostech či pominutí některých aspektů tématu. Nicméně cílem knihy nebyly vyčerpávající odborné sondy, ale připomenutí a představení pozapomenutých osobností. Ty vrací publikace do českého povědomí a tematizuje problematiku ruské filozofie. Cílí na čtenáře, který se touží s problematikou ruské filozofie seznámit a jenž chce nahlédnout do filozofických koncepcí uvedených čtyř osobností. A to kniha splňuje. Pozitivně je třeba také kvitovat skutečnost, že se mladí a začínající rusisté nevyhýbají při volbě témat svých prvních odborných prací náročnějšímu tématu ruské filozofie.

Josef Šaur

ZPRÁVY

Adnan MEROVCI,
*Kështjella e (mos)marrëveshjes. Ditar
gjatë Konferencës së Rambujesë. (5-25)
shkurt 1999, Rambuje. (14-20) mars
1999, Paris,*
Prishtinë, Amerkos 2019, 432 s.,
ISBN 978-9951-8858-1-2.

Badatelé, analyzující události předcházející bombardování Jugoslávie v březnu 1999 se především kvůli relativně krátkému časovému odstupu potýkají s nedostatkem relevantních informačních zdrojů. Jeden z klíčových pramenů tak nadále představuje memoárová produkce, a to jak ruských a západoevropských politiků, tak některých důležitých aktérů amerických. K dispozici je i několik memoárových publikací veřejných činitelů srbských a kosovsko albánských. Notná část těchto vzpomínkových textů je však zatížena tenděčností výkladu a selektivním výběrem informací. K hodnotnějším titulům této části produkce lze nepochybně přiřadit nedávno vydané deníkové záznamy Adnana Merovciho, dlouhodobého poradce a asistenta Ibrahima Rugovy, v nichž popisuje průběh konference v Rambouilletu v únoru – březnu 1999. Merovci byl zodpovědný za technickou podporu kosovské delegace a jeho poznámky si často všímají výlučně organizačních záležitostí. Přinášejí však i mnoho doposud málo známých i zcela neznámých postřehů

o obsahu a okolnostech jednání v Rambouilletu. V deníku se autor pokusil zaznamenat každý rozhovor, každé setkání, které se konalo na konferenci, a to i v případech, kdy se členové kosovské delegace neúčastnili. Kniha tak velmi plasticky odráží napjatou atmosféru, která charakterizovala jak vztahy mezi jugoslávskou a albánskou reprezentací, tak kontakty představitelů velmocí. Při čtení pochopíme sílu a propletenost rozporů, ve kterých se zúčastněné strany ocitly. Deníkové záznamy pochopitelně nejsou, a ani nemohou být, objektivní analýzou. To se netýká jen autorových postojů k jugoslávské delegaci či k ruským diplomatům, ale také jeho líčení jednotlivých skupin a proudů v rámci reprezentace kosovských Albánců. Merovci jednoznačně sympatizuje s postoji Demokratického svazu Kosova a ještě více s kroky předsedy této strany a svého šéfa Ibrahima Rugovy. Nic to však nemění na faktu, že Merovciho deník patří k nejzajímavějším svědectvím, kterou máme nejen o vyvrcholení kosovské krize, ale též o o postjugoslávských válkách k dispozici.

Mihail Ceropita

Jaroslav VACULÍK – Mirosław PIWOWARCZYK (eds.),
Češi a Poláci na Ukrajině ve 20. století. Czesi i Polacy na Ukrainie w XX wieku,
Brno, Masarykova univerzita 2018, 266 s.,
ISBN 978-80-210-9195-5.

Neklidná situace v některých oblastech Ukrajiny, kde dochází k bojům s proruskými separatisty, přispívá k tomu, že se v našem tisku objevují častěji než dříve informace o krajanech, jejichž předci hledali lepší život v této oblasti. Přicházeli na území dnešní Ukrajiny zejména v 19. století, přičemž také během století následujícího prožívali všechny nelehké dějinné zvraty, které tuto oblast zasáhly. Stejně tak komplikovaný byl život početné polské menšiny na tomto území. Pohled na život Čechů a Poláků ve 20. století na území dnešní Ukrajiny přináší publikace, připravená autorským kolektivem pod vedením Jaroslava Vaculíka a Mirosława Piwowarczyka. Kniha je výsledkem mezinárodní spolupráce historiků obou států. Věnuje se území dnešní Ukrajiny „de iure“, tedy včetně oblasti Krymského poloostrova a území na východě státu, která jsou pod správou proruských separatistů. Publikace nabízí přesah do 19. století, kdy informuje např. o příchodu obou minorit na sledované území, z 20. století pak věnuje pozornost zejména první polovině této etapy, což odpovídá zastoupení obou skupin na území dnešní Ukrajiny (počet zástupců obou národností se postupně snižoval).

Publikace je rozdělena do dvanácti kapitol, přičemž pět z nich je věnováno dějinám české menšiny, sedm pak dějinám polské menšiny na území Ukrajiny. Tomu odpovídá také jazyk kapitol – první část je psána v češtině, další kapitoly v polském jazyce.

Autorem prvních čtyř kapitol je Jaroslav Vaculík. V první podává chronologický a systematický nástin českého bádání o krajanech na Ukrajině do roku 1989. V kapitole druhé (s využitím bádání ukrajinské historičky Svitlany Dmytruk) se věnuje našim krajanům na území Ukrajiny, které bylo během 20. století pod ruskou nadvládou – sleduje jak bývalý Jihozápadní kraj (Kyjevská, Volyňská a Podolská gubernie), tak bývalý Jižní kraj (Tauridská, Chersonská a Jekaterinoslavská gubernie). Třetí kapitola pojednává o Česích na západní Volyni v letech 1921–1939 (jedná se o tehdy polskou část Volyně). Čtvrtá kapitola (sepsaná s přispěním Petra Kozelky) se věnuje Čechům na Podkarpatské Rusi v letech, kdy bylo toto území součástí Československa (1919–1939). Autorem poslední kapitoly věnované českému osídlení východní Haliče a severní Bukoviny (tedy části těchto území spadajících dnes pod Ukrajinu), je Petr Káleta. Zde byla česká menšina silná zejména do roku 1918, kdy byla tato území součástí habsburské monarchie.

Jednotlivé kapitoly přibližují příchod Čechů na sledovaná území, jejich počty, kolonie, které zakládali, společenský, kulturní, náboženský i politický život (krajané vydávaný tisk, české spolky), způsob obživy (hospodaření a podniky, v případě Podkarpatské Rusi a Haliče zejména působení v oblasti státní správy) či školství. Vyzdvihnuta je činnost významných osobností mezi zdejšími Čechy. V případě Haliče je věnována pozornost také bojům za první světové války, do kterých zasáhli také Češi, a to na obou stranách zde probíhající východní fronty. Nastíněna je také situace haličských uprchlíků, kteří před boji první světové války prchali na naše území. Připomenuta je také ilegální činnost našich krajanů za dru-

hé světové války (např. organizace Blaník na Volyni) či jejich působení v československých zahraničních jednotkách nebo Rudé armádě. Opomenut nezůstal ani popis nelehké situace našich krajanů po skončení největšího válečného konfliktu (např. napadání českých obcí bandity). Přiblížen je proces reemigrace některých krajanů do Československa a osídlování jejich dosavadních lokalit novými osídlenci. Pozornost je věnována také perzekuci, které byli naši krajané vystaveni po nástupu komunistického režimu k moci v daných lokalitách (kolektivizace zemědělství, deportace, vyhnanství, tresty smrti). Krátce je nastíněna situace krajanů po rozpadu Sovětského svazu a vzniku samostatné Ukrajiny (např. fungování českých spolků) či české stopy ve vybraných lokalitách (např. architektura, která vznikla na území Podkarpatské Rusi v době, kdy byla součástí Československa).

Autory kapitol o Polácích na Ukrajině jsou Mirosław Piowarczyk a Anna Harytyk. Věnují se postupně identitě a vědomí Poláků na Ukrajině, jejich životním podmínkám a aktivitám na poli administrativním, hospodářském a společensko-kulturním, rozmístění polského obyvatelstva na Ukrajině, jejich zdejšímu školství, roli římsko-katolického náboženství v životě Poláků na Ukrajině nebo polským organizacím či tisku a médiím v této oblasti.

Publikace je doplněna fotografiemi. Autoři vycházejí ve značné míře ze zahraničních archivů. Kniha podává ucelený pohled na život Čechů a Poláků na území dnešní Ukrajiny – přes jejich hospodářské úspěchy a budování často velmi solidního živobytí, přes útlak, kterému zde byli v důsledku dějinných událostí vystaveni. Jelikož se počet českých krajanů v této krásné ale zároveň řadou negativních jevů sužované

zemi stále snižuje, je potřeba jejich historii připomínat a uchovávat. Vydání této publikace je proto třeba přivítat.

Miroslav Jireček

Vladimir PENČEV (ed.),

Pogled otvân. Ogjust Dozon: Neizdavani Bãlgarski narodni pesni. – Leopold Gajtler: Poetièeski tradicii na trakite i bãlgarite,

Sofija, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“ – Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ochridski“, 2015, 293 [2] s., ISBN 978-954-322-777-8, 978-954-07-4017-1.

Plodný sofijský etnolog a folklorista Vladimír Penčev, mj. též autor četných monografií a studií z oblasti bulharsko-českých a bulharsko-slovenských vztahů a činorodý překladatel, připravil dvojitou edici v Bulharsku poprvé vydávaných bulharských verzí folkloristických prací *Chansons populaires bulgares inédites* (1875) francouzského diplomata Augusta Dozona (1822–1890) a *Poetické tradice Thráků i Bulharů* (1878) českého předčasně zemřelého filologa Leopolda Geitlera (1847–1885).

Vlastní edici je předeslán Penčevův stručný úvod, jehož záhlaví by při překladu do češtiny znělo *Nabližuje oknem (Místo předmluvy)* (s. 7–16). Autor zde nastínil koncepci publikace, do níž byla cíleně zařazena dvě díla související s prvním svazkem monumentální, leč nedokončené kontroverzní sbírky bulharského a makedonského folkloru *Věda Slovena* neboli *Věda Slovanů* z roku 1874. V. Penčev si na obou cizincích cení jejich specifického „pohledu zvenčí“ na bulharskou folklorní kulturu, třebaže jak Dozon, tak i Geitler se bulharskou lidovou

slovesností zabývali sporadicky a jejich knihy poněkud vybočují z celkového rámce jejich činnosti. Oba dva jsou představeni v syntetizujících portrétech.

První z nich, s podnázvem „*vážený a... zapomenutý*“, je věnován A. Dozonovi (s. 8–10). Tento lingvista, spisovatel, překladatel (hlavně bulharského, srbského a albánského folkloru) a zejména mnohaletý francouzský konzul v různých městech Balkánského poloostrova a na Kypru, který na sklonku života okusil i dráhu vysokoškolského pedagoga (na pařížské École des langues orientales vedl rusistické a serbistické přednášky), je na rozdíl od českého prostředí v Bulharsku pro své balkanistické zájmy připomínán častěji, především jako obhájce pravosti *Vědy Slovanů*. Francouzské ministerstvo vzdělávání a kultu ho totiž v roce 1871, kdy byl konzulem v Janině, vyslalo do nedalekého Serresu (bulharsky Ser/Sjar, turecky Serez), aby prozkoumal autentičnost epochálního folkloristického objevu.

V době Dozonovy návštěvy v Serresu se spor o autenticitu *Vědy Slovanů* ještě nerozhořel, ba lze říci, že teprve až Dozonův studijní pobyt byl pro tento spor zásadním spouštěcím mechanismem. Francouzský diplomat se osobně seznámil s Verkovičem i Gologanovem, strávil v jejich společnosti několik týdnů (Verkovič Dozonovi údajně ukázal rukopis obsahující na 90 000 veršů) a pro dotyčné ministerstvo vyhotovil podrobnou zprávu *Rapports sur une mission littéraire en Macédoine* (1873), jež vyznívala ve prospěch písní a jejich sběratelů. Hned v listopadu 1873 o Dozonových náhledech rezervovaně informoval jeden z prvních zpochybňovatelů Verkovičovy-Gologanovovy sběratelské akce, i v Čechách dobře známý badatel v oblasti slavistiky a slovanské mytologie Louis Léger

(1843–1923). Naznačil, že na důkladnější kritiku, do níž by se měli zapojit odborníci z různých humanitních oborů, bude třeba počkat, až vyjde první svazek očekávané *Vědy Slovanů*. Polemika o pravost sebraných věd kulminovala v polovině 70. let 19. století a aktivně se do ní zapojili i čeští vědci (např. Josef Jireček a jeho syn Konstantin). Vlastní průběh diskusí a zhodnocení dnešního stavu bádání o *Vědě Slovanů* však zůstaly mimo rámec Penčevova komentáře.

Druhý portrét uvádějící recenzovanou bulharskou dvojitou edici, charakterizovaný přívlastky „*osobnosti*“, je zasvěcen životu a dílu talentovaného, ale předčasně zemřelého paleoslovenisty, lituanisty, baltisty a srovnávacího jazykovědce L. Geitlera (s. 10–16). V. Penčev se zde (vedle bulharských pramenů) opírá zejména o úvodní nástin Geitlerova života a díla v monografické studii Jana Petra *Leopold Geitler. Bibliografický soupis vědeckých prací s přehledem jeho činnosti* (1979), která je v českých filologických kruzích dostatečně známa, proto se podrobnostmi badatelova odborného působení, jak jej nastínil Penčev, nebudu detailněji zabývat. Hlavní poslání bulharského překladu Geitlerovy knihy vidí jeho editor a komentátor v tom, že jméno českého filologa, v bulharském vědeckém diskursu užívané zautomatizovaně a vyprázdněně jako etiketa pro sice nadaného a „mnohoslibného“, nicméně přece jen zdiskreditovaného autora, který „sedl na lep“ mystifikátorům, dostane konkrétní obsah, na jehož základě bude Geitlerův přínos objektivněji oceněn a doceněn a sám vědec snad také (byť by jen částečně) rehabilitován.

Dvojitou edici vůbec poprvé do bulharštiny přeložených folkloristických monografií A. Dozona a L. Geitlera – mimochodem výkon obou překladatelů (Petji Banko-

vové z francouzštiny i Vladimira Penčeva z češtiny) je vynikající a ani v jednom případě nešlo o úkol nikterak snadný – je nutno ocenit především jako významný příspěvek k dějinám evropské slavistiky a bulharistiky a jako originální doklad francouzsko-bulharských a česko-bulharských vědeckých kontaktů. Třebaže je cena obou spisů převážně historická, jejich bulharská verze může napomoci k hlubšímu porozumění dobovému pozadí a souvislostem jedinečné folkloristické akce, jež vešla do dějin jako *Věda Slovanů*, a právě v bulharském prostředí osvětlit určité aspekty dodnes probíhající polemiky o autentičnost, či naopak o mystifikační charakter („podvrženost“) tohoto sběratelského podniku (zejména Geitlerova kniha je totiž v bulharském slavistickém diskursu často zmiňována, ale četl ji – vezme-li se v potaz reálná znalost češtiny v Bulharsku – jen málokdo). Fakt, že v Bulharsku mohou vycházet i překlady více než 140 let starých vědeckých rozprav, je vskutku úctyhodný a svědčí o setrvalém bulharském zájmu zpřístupňovat cizojazyčná bulgarica široké laické i odborné veřejnosti v národním jazyce, jako to kdysi činily dodnes obdivované generace obrozených intelektuálů a vlastenců.

Marcel Černý

Zvonko TANESKI,
Slavistički sintezi / Slavistické syntézy,
Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filološki
fakultet – Asociácia organizací
spisovateľov Slovenska, 2018, 252 s.,
ISBN 978-86-6153-514-7.

Slovensko-makedonsky psaná monografie
Slavistički sintezi / Slavistické syntézy v
Bratislavě působícího literárního vědce, básní-

ka a překladatele Zvonka Taneského (1980) tematicky navazuje na autorovy předchozí publikace, zejména pak na jeho komparativisticky zaměřené knihy *Slovensko-macedónske literárne a kultúrne vzťahy* (Bratislava 2009) a *Makedonsko-slovački komparativni sogledbi – studii i interpretaciji* (Skopje 2012). Právě makedonsko-slovenská vztahová problematika zaujala pozornost Z. Taneského nejčastěji – tvoří celý první oddíl *Slavistických syntéz* (s. 11–128): badatel se věnuje výuce makedonštiny a makedonské kultury na slovenských univerzitách, podrobně se probírá makedonistickými materiály na stránkách časopisu *Slavica Slovaca* v letech 1966–2017, zamýšlí se nad podílem vojvodinských Slováků či osobnosti předního slovenského znalce jižních Slovanů Jána Jankoviče na rozvoji binárních slovensko-makedonských kulturních styků, zajímá ho recepce vybraných makedonských autorů na Slovensku (např. dramatiků Gorana Stefanovského a Jordana Plevneše či básníka Bogomila Gjuzela, jehož do slovenského prostředí uvedl právě Taneski se svou manželkou výborem *Protivnik* z roku 2016) nebo naopak sleduje ohlasy na dílo slovenských literátů (básníků Miroslava Demáka, Miroslava Válka nebo Márie Ferenčuchové, prozaiků Jany Beňové, Juraje Šebesty či Dušana Mitany) v Makedonii.

Druhý oddíl *Slavistických syntéz* (s. 129–208) tvoří převážně kratší slavistické články (nejčastěji recenze buď odborných publikací, anebo uměleckých překladů; několik stručných glos je věnováno novinkám z makedonské a slovenské literatury). Jedinou rozsáhlejší statí této části je koškovsky (svého času právě Ján Koška osvětlil česko-slovenskou asymetrii při pronikání Šafaříkova díla do Bulharska) zaměřená studie *Básnická tvorba Nikolu*

Jonkova Vapcarova a Christa Smirnského na Slovensku (Aspekty bulharského dobového literárno-kultúrneho kontextu z recepčného hľadiska tretej literatúry), pokoušející se upozornit na bulharsko-makedonskou bilingvitu a dvojdomost dotyčných básníků ve vztahu ke slovenskému recepčnímu prostředí. Od 80. let minulého století tyto literární jevy teoreticky propracovával tým Dionýze Ďurišina v rámci dlouhotrvajícího projektu zkoumajícího systematiku meziliterárního procesu, zejména charakteristické rysy tzv. zvláštních meziliterárních společenství (v českém prostředí jsou k tomuto tématu především známy četné studie Ivana Dorovského). Stať je sympatická svou snahou hledat makedonsko-bulharské literární porozumění, překonávat úzce omezující rámce národních literárněhistorických konceptů, často zatížených rigidní neústupností a (balkánským) nacionalismem. Jedinou poznámku bych měl k východiskové formulaci, že na Slovensku byli oba autoři „prekladani z bulharčiny, a tak sa automaticky priradovali k literatúre bulharskej“ (s. 144). Je třeba mít na paměti, že jinak to vzhledem k tehdejšímu (předkodifikačním) možnostem makedonštiny ani být nemohlo – oba psali hlavně bulharsky, a tudíž Vapcarovo i Smirnského publikum bylo primárně bulharské; makedonský rozměr jejich identity se rozvinul až později, sekundárně, když se stabilizoval kánon makedonské literatury a když se literární věda začala i v teoretické rovině zabývat specifiky „sdílených“, „společných“, „pomezích“ literárních fenoménů a hodnot, mezi něž patří i podvojná (bulharsko-makedonská) totožnost obou zmiňovaných básnických osobností.

Pokud jde o samotný výběr článků v monografii Z. Taneského, některé texty se

svou přehledovostí blíží spíše referátu či anotaci, a pokud splnily svou informativní funkci při časopiseckém otištění, jejich zařazení do knižního celku je přinejmenším diskutabilní (třebaže se autor k „syrovému“ přetištění původních článků explicitně hlásí v předmluvě, když se vyznává, že necítil potřebu je jakkoli „přestylizovávat či vědecky dokrášlovat“, s. 8), neboť v konkurenci s odbornými statěmi mohou zaujmout jen stěží (srov. např. zprávu o sborníku *Semiotika literatúry. Teoretické východiská a súčasné dilemy* z roku 2015, s. 135–137; triptych o knihách Jána Gallika, s. 178–183; nebo sérii drobných kritik čtyř makedonských a jedné slovenské literární novinky na konci knihy). Navíc u recenzí či kritických glos mohou být do monografie snáze bezděčně přebírány nežádoucí drobné chyby, opomenutí či „publicistické“ nepřesnosti, nad nimiž v periodickém tisku snáze přimhouříme oko než v publikaci striktně odborné (např. jer není plnohodnotný vokál, nýbrž redukováná samohláska – starší terminologie „polohláska“ – procházející v chorvatském prostředí od 12. století plnou vokalizací, s. 134; jméno pražského albanisty je Přemysl Vinš, nikoli Viš, s. 139; četné chyby se vyskytují v citátech z češtiny, s. 145; slavný bulharský skalní reliéf je samozřejmě jezdec Maďarský, nikoli Maďarský, s. 190).

Autor píše poutavě, bohatě využívá poznámkového aparátu, aby předmět svých studií pojednal vždy pokud možno vyčerpávajícím způsobem, s odkazy na veškerou existující odbornou literaturu. Taková heuristická vášeň a bibliografická akribie se dnes již vidí u mladších literárních vědců spíše vzácně a právě opora v rozsáhlém materiálu a jeho zpracování podle moderních metod evropské komparistiky je velkou předností Taneského textů.

Kniha je uživatelsky přívětivá, obsahuje celou řadu bonusů: autorův esejistický *Úvod* (s. 6–9), anglické résumé (s. 209–210), ediční poznámku o prvním vydání zařazených textů (s. 211–214), rozsáhlé biografické heslo o Z. Taneském v makedonštině (s. 215–222; s fotografií) a ve stručnější variantě ve slovenštině (s. 223–225), makedonský (s. 226–236) a slovenský (s. 237–247) jmenný rejstřík a konečně úryvky z recenzních posudků na rukopis monografie z pera univerzitních profesorů Zlatka Kramariće, Lilly Moroz-Grzelakové, Branka Tošoviće a Namity Subiotta (s. 248–252).

Jediná koncepční výtka se týká poněkud zavádějícího názvu díla – makedonsko-slovenský literární vědec je především dobrým analytikem, téměř všechny jeho výzkumy směřují k literární mikrologii, k detailním a zasvěceným rozborům, k minuciózní interpretaci vycházející z pozorného pročitání originálních uměleckých textů, jejich překladů i literárněkritických metatextů, v menší míře se pak věnuje heuristice a zpřístupňování neznámých archivních pramenů.

Nová kniha Zvonka Taneského je seriózní monografií z oblasti slavisticky orientované komparatistiky, v českém prostředí rozvíjené s menší intenzitou, než by si bylo přát, a výsledky této práce představují výrazný hlas nejen v současné literárněvědné makedonistice, nýbrž také slovakistice. Rovněž česká slavistika může z Taneského badatelského přístupu načerpat podněty i k vlastním výzkumům, analogicky přizpůsobeným pro oblast česko-makedonských a makedonsko-českých kulturních a literárních kontaktů.

Marcel Černý

Filip TESAŘ,
*Etnički konflikti. Na Balkanu
i ne samo tu,*

Beograd: Biblioteka XX vek, 2019, 410 s.,
ISBN 978-86-7562-147-8.

V prestižním bělehradském nakladatelství Biblioteka XX vek, které se již přes čtyři desetiletí specializuje na domácí i překladovou literaturu v oboru antropologie a dalších sociálních věd, vyšla na jaře roku 2019 kniha českého etnologa Filipa Tesaře (*1969), věnovaná etnickým konfliktům, jejich kořenům, průběhu a možným řešením. Jde o rozšířené vydání původní české verze (*Etnické konflikty*, Praha: Portál 2007). Autor částečně doplnil knihu o nový materiál, teritoriálně a tématicky blízký jihoslovenským čtenářům, reagoval na novou odbornou literaturu, aktualizoval bibliografii a zúročil některé podněty recenzentů českého vydání. Dílo, vydané nyní v Srbsku, doprovází také nová autorova předmluva, volně dostupná na webových stránkách nakladatelství Biblioteka XX vek. Práci z češtiny do srbochorvatštiny (resp. bosensštiny) odborně přesným, avšak vysoce čtivým jazykem, přeložil bosenský spisovatel a překladatel Adin Ljuca, žijící od začátku 90. let v Praze, který ji také doprovodil originálním osobním doslovem o autorovi (jde o povídku *Mateřština mé otčiny*, dostupnou českým čtenářům v rámci povídkové sbírky A. Ljuci *Jeden bílý den*, Ostrava: Protimluv 2017, překlad František Šístek).

Kniha *Etnički konflikti*, jak je již českým a slovenským čtenářům známo z prvního vydání, představuje interdisciplinární studii se silně teoretickým zaměřením, kterou autor zdařile průběžně oživuje ilustrativními problémy a konkrétními příklady z průběhu samotných etnických konfliktů (při-

čemž čerpá nejen z odborné literatury, nýbrž i z vlastních zkušeností, získaných během mnoha dlouhodobých terénních výzkumů na Balkáně vč. pobytů ve válečných zónách během 90. let). Po úvodním vyjasnění teoretických pojmů zkoumá autor problematiku etnických konfliktů v následujících oddílech z většího počtu různých úhlů: nejprve se věnuje “biologii konfliktu” (jde mj. otázku, zda je ke konfliktu lidstvo takřkajíc “evolučně naprogramováno”), poté “psychologii konfliktu”, “geografii a historii konfliktu”, “sociologii konfliktu”, “antropologii konfliktu”, “politologii a ekonomii konfliktu”, “filozofii konfliktu” a v závěrečném oddíle pak přechází k zásadní otázce možných řešení etnických konfliktů.

Tesařova kniha představuje dosud první dílo českého autora, vydané v legendárním nakladatelství Biblioteka XX vek. To si jako jedno z mála nakladatelství v bývalé Jugoslávii dokázalo udržet distribuční kanály, čtenářské publikum a vysoké odborné renomé od rozpadu někdejší federace až po současnost v celém postjugoslávském prostoru i mezi zahraničními balkanisty. K srbskému vydání knihy přispěla společná podpora velvyslanectví České republiky v Bělehradě, Záhřebu, Sarajevu a Podgorici, což je v rámci české kulturně-vědecké diplomacie v jihovýchodní Evropě ojedinělý a chválihodný počín. V květnu 2019 byla Tesařova kniha prezentována za účasti autora, překladatele A. Ljuci a v neposlední řadě také nakladatele, doyena srbské a jugoslávské etnologie Ivana Čoloviće, ve třech hlavních městech bývalé Jugoslávie. Nejprve 20. května v Bělehradě (Centar za kulturnu dekontaminaciju), kde vedle tří

již jmenovaných na prezentaci knihy hovořili také Vesna Pešić a Aleksandar Popov, kteří patří k význačným postavám srbského akademického i veřejného života antinacionalistické orientace. Den poté představil v Záhřebu v rámci festivalu historie a historiografické literatury Klio fest knihu spolu s autorem, překladatelem a vydavatelem chorvatský historik Damir Agičić. Již bez nakladatele I. Čoloviće se 23. května konala prezentace v Sarajevu v prostorách kláštera sv. Antonína (sv. Ante), které pro reprezentační účely využívá nedaleké velvyslanectví ČR v Bosně a Hercegovině. Knihu zde spolu s F. Tesařem a A. Ljucou prezentoval historik a antropolog František Šístek. Český etnolog Tesař, který v současnosti působí jako tlumočník a překladatel na pražském Velvyslanectví Chorvatska, si jihoslovanské publikum v diskusích získal také díky svým vynikajícím jazykovým znalostem na úrovni rodilého mluvčího, resp. spíše několika mluvčích (v Bělehradě hovořil čistou ekavskou srbsštinou, v Záhřebu standardní chorvatštinou, v Sarajevu komunikoval bosensky). Vydání knihy *Etnički konflikti* i veřejné diskuse ve třech postjugoslávských hlavních městech, doprovázené několika autorovými přednáškami na místních univerzitách a rozhovory v tisku, rozhlasu a televizi se setkaly se značnou mediální pozorností. Jde o odezvu zaslouženou: jak ukazuje i ohlas nynějšího srbského vydání, kniha čerstvého padesátníka Filipa Tesaře o etnických konfliktech se řadí k neoriginálnějšímu a v mezinárodním kontextu také nejzajímavějším výsledkům české balkanistiky po roce 1989.

František Šístek

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Záhřebský Klio fest 2018

V prostorách záhřebské Národní a univerzitní knihovny byl 8. května 2018 zahájen další ročník festivalu historie s názvem Klio fest. Iniciátorem a hlavním organizátorem této rozsáhlé, pětidenní akce, která se mezitím stala pevnou součástí akademického a kulturního programu určeného nejen pro chorvatskou veřejnost, je záhřebský historik Damir Agičić. Skutečnost, že se v loňském roce jednalo v pořadí už o páté setkání tohoto druhu, svědčí nejen o rostoucím uznání Klio festu, ale i o schopnostech jeho pořadatelů. D. Agičić, jenž působí jako profesor historie na záhřebské filozofické fakultě a současně i jako ředitel nakladatelství Srednja Europa, dokázal v rámci této akce umně propojit obě oblasti své činnosti. Pětidenní Klio fest se tak stal příležitostí k uspořádání série historických rozprav, kterých se vedle odborníků účastnili i některé přední osobnosti veřejného života, ale i možnosti, jak se seznámit s nejnovější knižní produkcí z této oblasti. Nejen to činilo z Klio festu událost, která i přes své primární zaměření na historickou tematiku v mnoha ohledech pokračovala úzký oborový rámec i strohý akademický styl.

Loňský Klio fest nabídl návštěvníkům pestrý program, který byl založen především na tematických diskusních setkáních a autorských prezentacích nedávno publikovaných knižních titulů. V tomto ohledu se ukázala jak jasná převaha témat z moderní historie (především 20. století), tak i zcela logická dominance chorvatských, respektive jugoslávských dějin. Není nijak překvapivé, že právě na tomto poli se v rámci Klio festu odehrály místy živé debaty nabízející nejen odlišné názorově-ideové vnímání vybraných problémů, ale i rozličné přístupy k samotné zkoumané látce. Tyto tematicky bohaté, často velmi přínosné rozpravy navíc jen potvrdily mimořádnou – s českými poměry takřka nesrovnatelnou – aktuálnost a vliv historické problematiky ve veřejném prostoru. Platí to přitom nejen o chorvatském, ale i o celém postjugoslávském regionu.

V Chorvatsku, stejně jako v dalších nástupnických jugoslávských státech, si v průběhu loňského roku taktéž – v dobrém či ve zlém – připomínali tři významná „osmičková“ výročí. Kromě stého výročí vzniku jugoslávského státu se k nim řadil počátek sovětsko-jugoslávské roztržky v roce 1948 a dramatické události roku 1968 vrcholící studentskými nepokoji, kterým byla věnována dvě úvodní diskusní setkání Klio festu. Právě na jejich příkladu bylo možné pozorovat odlišné způsoby reflexe příslušné historické tematiky. Srovnáme-li navíc průběh těchto dvou „osmičkových“ rozprav s jednou z dalších vybraných akcí

Kliofestu, odhalí se nám tím zároveň i některé roviny současných sporů panujících uvnitř chorvatského i postjugoslávského dějepisectví.

O reflexi dění na sklonku 60. let ze z různých perspektiv pokusili režisér Rajko Grlić, historik Hrvoje Klasić a filozof a sociolog Žarko Puhovski. Jejich vystoupení byla přímo ilustrativní ukázkou toho, jak vnímání určitého historického fenoménu ovlivňuje nejen specifická osobní perspektiva, ale i schopnost a ochota promyšleně hledat širší, méně známé či dokonce záměrně opomíjené souvislosti tehdejšího dynamického dění. Přitom právě z takto kritických, až netradičních pozic je možné – zdaleka nejen u příležitosti velkých historických jubileí – hodnotit význam i složitý charakter minulých dob. V tomto kontextu představovalo vystoupení R. Grliće osobní až emotivní pohled na události roku 1968. Českého posluchače by jistě zaujaly pasáže, při kterých chorvatský filmář zavzpomínal na posrpnovou realitu, kterou prožíval jako student pražské FAMU. V Grličově líčení atmosféry panující v zemi po invazi států Varšavské smlouvy se zajímavě (i když implicitně) odrážela skutečnost, že pozvolné ochabování aktivního odporu Čechů a Slováků proti okupaci měl tehdy možnost sledovat jako státní příslušník země, v jehož vlasti byla historická zkušenost s vnější agresí nejen radikálně odlišná, ale v závěru 60. let ještě stále i nesmírně živá.

Diskuzi vztahující se k roku 1968 moderoval Hrvoje Klasić. Tento badatel z řad mladší generace chorvatských historiků je nejen v rámci odborných kruhů, ale i částí širší veřejnosti, zjednodušeně vnímán jako levicově liberální, projugoslávský akademik. Ačkoliv se Klasić skutečně opakovaně pouštěl do polemik se zastánci národoveckého proudu uvnitř chorvatské historiografie, většinou se při té příležitosti neuchyloval ke krajnostem. I tak se ale Klasićovy kritické názory, jež odmítají paušalizování a prvoplánové očerňování jugoslávské éry moderních chorvatských dějin, často stávaly terčem agresivní kritiky. V rámci debaty se však velmi brzo ukázalo, že oba předchozí účastníci svým rozhledem i rétorickými schopnostmi výrazně přesáhl poslední diskutér, Žarko Puhovski. Záhřebský intelektuál se totiž ve své reflexi události roku 1968 vyhnul většině neduhů, ke kterým by měl nejen jako dobový pamětník, ale i jako pozorovatel dalšího vývoje přirozený sklon. Puhovski velmi věcně charakterizoval základní motivace i dynamiku tehdejšího studentského protestního hnutí. Ve snaze přiblížit posluchačům pohnutou atmosféru i silný (zdaleka nejen revoluční) étos konce 60. let je s mírnou ironií srovnal s protesty, které v Záhřebu vypukly v roce 2011 kvůli nedostatečným investicím do oblasti vzdělání. Puhovski tím chtěl poukázat na jejich vzájemný kontrast i nemalé paradoxy. Z jeho argumentačně brilantního vystoupení vyplynuly i dvě základní charakteristiky. V prvním případě (v roce 1968) se jednalo o studentskou revoltu, která navzdory své silně levicové orientaci výrazně překračovala (alespoň intelektuálně) hranice i vize tehdy existujícího socialistického systému. V druhém případě se ovšem studenti i přes jasné patrnou a kritickou distanci vůči stávajícím poměrům nedokázali mentálně vymanit z neoliberálních fundamentů současné společnosti, když stěžejní cíl svých protestů shrnuli pouze do prostého požadavku na zvýšení objemu financí do školství. Puhovski ve svém vystoupení nabídl i cenné historické komentáře, kdy například upozornil na dosud spíše opomíjené následky dění roku 1968 pro další vývoj jugoslávské společnosti, zvláště ve směru decentralizace a (spíše deklarované) deetatizace. Nejen to činilo celou debatu zajímavou i z hlediska nabízejících se způsobů v nazírání na tuto problematiku.

Loňský Klioifest nabídl také hned několik příležitostí k prezentaci výsledků české historické balkanistiky. První z těchto setkání (8. května) nastínilo tematicko-badatelský a oborový vývoj, kterým v posledních letech prošla pražská a brněnská balkanistická pracoviště na tamějších filozofických fakultách. Pedagogové z těchto institucí (Jan Pelikán, Václav Štěpánek a Ondřej Vojtěchovský) komentovali nejen aktuální stav historiografického výzkumu, ale současně představili i některé nejnovější práce ze svých kateder.¹ Ostatní akce za účasti českých balkanistů se pak z velké části zaměřovaly na konkrétní publikační výstupy. Své monografie tak v prostorách Knihovny Bogdana Ogrizoviće postupně prezentovali Ondřej Žíla (9. května), Milan Sovilj a Boris Mosković (10. května).² Zvláště práce prvně jmenovaného se přitom i s ohledem na netradiční a náročný způsob terénního výzkumu dočkala živého zájmu publika.

Neméně důležité byly také příspěvky českých balkanistů, jež zazněly v rámci hlavních tematických debat Klioifestu. Jan Pelikán a Ondřej Vojtěchovský byli účastníky kulatého stolu, jenž byl věnován 70. výročí počátku sovětsko-jugoslávské roztržky. Příslušná rozprava, kterou moderoval záhřebský historik Martin Previšić, se nesla v duchu střízlivého a kritického hodnocení této přelomové události jugoslávských dějin. Ve zjevné narážce na jednostranné interpretace zaznívající z prostředí revizionistického, nacionálně orientovaného dějepisectví se diskutující shodli na tom, že rok 1948 se svým významem a dalekosáhlými dopady bezesporu řadí mezi vrcholné momenty moderních dějin zdejších národů. Neven díky tomu si výzkum této problematiky zaslouží patřičnou pozornost, jak konstatoval profesor záhřebské filozofické fakulty Tvrtko Jakovina. Není přitom náhodou, že tento výrok zazněl z úst historika, jehož názory vnímá významné procento převážně nacionálně smýšlející veřejnosti obdobně negativně jako stanoviska jeho kolegy Hrvoje Klasiće. Následné vystoupení dvou českých historiků ukázalo, že rozkol mezi Titem a Stalinem měl i důležitý středoevropský a východoevropský kontext. Dokazují to ostatně i ohlasy na obsáhlou monografii O. Vojtěchovského zabývající se jugoslávskou informbyrovskou (prosovětskou) emigrací v Československu, která se před dvěma lety dočkala chorvatského vydání.³ Neven v rámci této diskuse se ukázalo, že se během krátké doby stala velmi důležitým příspěvkem prohlubujícím poznání složité problematiky sovětsko-jugoslávského rozkolu, což je jistě cenným úspěchem i pro celou českou historickou balkanistiku.

- 1 Jana ŠKERLOVÁ, *Věrnost za věrnost? Československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934: přání, rozpory, realita*, Praha 2016; Mihad MUJANOVIĆ, *Muslimové, a ne mohamedáni: ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918*, Praha 2018; Václav ŠTĚPÁNEK – Ladislav HLADKÝ – Verica KOPRIVICA (eds.), *Od Moravy k Moravě III: z historie česko-srbských vztahů = Od Morave do Morave III: iz istorije češko-srpskih odnosa*, Brno 2017; Jan PELIKÁN et al., *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje*, Praha 2016.
- 2 Ondřej ŽÍLA, „Jedna si jedina moja domovina?“, *etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*, Praha 2014; Milan SOVILJ, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*, Praha 2017; Boris MOSKOVIĆ, *Mezi Titem a Tudmanem. Chorvatsko v letech 1989–1990*, Praha 2017.
- 3 Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ, *Iz Praga protiv Tita! Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj*, Zagreb 2016.

Zatímco obě zmiňované rozpravy zasvěcené jubilejním událostem let 1948 a 1968 akcentovaly hlavně jejich širší jugoslávskou rovinu a vesměs odmítaly pokusy o marginalizaci či dokonce dehonestaci této etapy chorvatských dějin, konaly se v rámci loňského Klio-festu i akce mající z názorového a interpretačního hlediska opačné vyznění. Jednou z takových byla i prezentace knihy Stipe Kljaiće s příznačným názvem *Nikdy více Jugoslávie*.⁴ Autor se v ní věnoval chorvatské nacionálně orientované intelektuální elitě v meziválečném období a během druhé světové války. Svou pozornost přitom soustředil na její reflexi národnostní otázky, kterou zkoumal převážně na poli dobové publicistiky. Kljaićova práce se pohybuje v intencích historiografického přístupu, který v chorvatském, ale i v celém postjugoslávském prostoru dominoval hlavně v průběhu 90. let a jehož vliv je dodnes velmi výrazný. Charakterizuje ho na jedné straně pochopitelný zájem o dlouhodobě tabuizovaná či schematicky vykládaná témata, na straně druhé je pro něj typické až provinčně vyznívající zaměření na užší nacionální (jazykové, etnické, konfesní) rámce, které navíc místy provází jednotvárná až tendenční argumentace. Bez ohledu na fakt, že tímto způsobem vznikala v uplynulém čtvrtstoletí celá řada faktograficky přínosných prací, nelze zároveň přehlédnout, že se v nich silně odrážel duch tehdy aplikované politiky dějin. Ten se vedle pokusů o konstrukci nového dějinného narativu, zbaveného „dědictví totalitarismu“, snažil i o legitimizaci nacionálně-konzervativního hodnot, jejichž oporu hledal právě v oblasti národní historie. Že jsou takové tendence v soudobé historiografii stále živé a že v případě chorvatského prostředí výrazně přesahují hranice pouhé akademické debaty, dokazoval i průběh prezentace Kljaićovy knihy. Autor už samotný výběr tématu vysvětloval naléhavou potřebou skoncovat s údajně kontinuálním a programovým ignorováním tvorby chorvatských intelektuálů, kteří se odmítali identifikovat se společným jugoslávským státem. Jejich publicistickou tvorbu, z níž nemalá část vznikala v šovinistické a radikálně nacionalistické atmosféře ustašovského státu, přitom velmi nadsazeně označil za to nejlepší, co v rámci chorvatského novinářství vzniklo, a to nejen v období do roku 1945 (sic!). Nepříliš přesvědčivě, místy až alibisticky se Kljaić snažil dokázat, že název práce nemá v žádném případě evokovat už předem jasně stanovené (a vůči Jugoslávii a priori negativně ovlivněné) interpretační vyznění předkládaného textu. V podobném duchu, který místy nepostrádal emotivní i apelační náboj, promluvili také zbývající dva řečníci, kterými byli historici Stjepan Ćosić a Mario Jareb. Nejen tím, ale i absencí následné diskuse a neposkytnutím prostoru k případným dotazům se tato akce výrazně vymykala zvyklostem, jež byly k vidění u ostatních částí letošního Klio-festu.

I z takto výběrového srovnání tří diskusí záhřebského Klio-festu vyplývá, že se rozhodně nejedná o názorově monolitní akci, která by jeho účastníkům a návštěvníkům vymezovala mantinely, v nichž by se cíleně měly pohybovat hodnocení příslušných historických témat. Právě to Klio-festu zcela oprávněně přineslo nemalé renomé i zaslouženou pověst pluralitního, diskusně bohatého a programově atraktivního setkání. Již zmíněná aktuálnost a zájem o historickou problematiku, jež jsou typické pro celý postjugoslávský prostor, byly

4 Stipe KLJAIĆ, *Nikada više Jugoslavija: intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.–1945.)*, Zagreb 2017.

i při této příležitosti těžko přehlédnutelné. Zdejší recepce historické problematiky však má ve srovnání s českým prostředím celou řadu rozdílů a specifik. Čtenářská kultura v Chorvatsku se ani zdaleka nerozvíjí v tak příznivých podmínkách, jež by byly srovnatelné s těmi českými. Z tohoto důvodu by se mohlo zdát, že veřejné aktivity spojené s touto oblastí budou logicky postrádat odpovídající společenskou prestiž. Pátý ročník Klio festu však jednoznačně ukázal, že díky velmi povedené kombinaci série prezentací současné odborné produkce s dalšími typy akcí se jeho organizátorům i spolupracovníkům tyto limity podařilo zdárně prolomit.

Boris Mosković

Jubileum Marty Romportlové

S červencem 2019 se pojí výrazná okrouhlá číslice životní dráhy doc. PhDr. Marty Romportlové, CSc. (rozené Koukolové). Byla jednou z posledních žaček brněnského profesora Josefa Macůrka; který ji původně orientoval na politické a kulturní dějiny Polska a česko-polských vztahů v 16. století. Po nástupu do Akademie věd však dostala za úkol odborně se reorientovat na historickou hungaristiku a dějiny československo-maďarských vztahů ve 20. století. Tento obor byl tehdy v akademickém ústavu pro dějiny střední a východní Evropy vakantní. Marta Romportlová to nepřijala jako vnucenou pracovní povinnost, nýbrž jako pozitivní výzvu.

V oboru hungaristika se zprvu věnovala obzvláště kritickému období maďarsko-československých vztahů ve druhé polovině 30. let, a to jak v širší rovině politických vztahů, tak v rovině ryzích dějin diplomacie. Po nástupu normalizace a faktické destrukci ústavu se však stala vůbec první obětí čistek organizovaných ředitelem ústavu Václavem Králem. Mladou badatelku zachránil Josef Macůrek, který pro ni získal místo bibliografa na své Katedře dějin střední, východní a jihovýchodní a Evropy Filozofické fakulty v Brně. Zde se zprvu stala podílnicí na periodicky vydávané *Bibliografii československé hungaristiky* a *Bibliografii československé balkanistiky*. Tyto svazky představovaly v době předpočítačové mezinárodně vyhledávané příručky mimořádné informační hodnoty.

Postupně Marta Romportlová pokračovala i ve vlastní vědecké práci. V roce 1973 vyšla její první monografie *Maďarsko 1918–1949. Studie o vývoji a charakteru režimu*. Publikovat v tématech politických dějin 20. století, byť i „spřátelených zemí“, se však na počátku 70. let setkávalo s nevrlymi reakcemi, resp. i intervencemi po „politické linii“. Proto část specialistů pro mezinárodní vztahy tehdy přecházela k oboru dějin hospodářských vztahů, resp. dějin hospodářských vůbec. Marta Romportlová tehdy společně se Zdeňkem Sládkem vytvořili velmi kvalitní tandem pro paralelní studium československo-maďarských, československo-rumunských a československo-polských hospodářských vztahů meziválečného období, zkoumaných navíc v širší středoevropské komparaci. Vedle série studií ke konkrétním obchodně-politickým problémům, finančním tématům i obecně národohospodářským otázkám jmenovaných vztahů připravili syntézu *Hospodářský a sociální vývoj ve střední a jihovýchodní Evropě 1918–1938*, která však mohla vyjít za nepříznivé doby jen v impro-

vizovaných vydáních: poprvé pro negativní politické oznámkování obou autorů za minulého režimu (1988), podruhé pro aktuální rozklad nakladatelské soustavy a knižní distribuce (1994). Podnes ovšem patří ve veřejných knihovnách k těm nejžádanějším publikacím.

Navzdory dobovým bariérám se už od přelomu 70. a 80. let stala Marta Romportlová mezinárodně uznávaným odborníkem, resp. obrazně řečeno se již sama o sobě stala „značkou“, jejíž hodnota už nezávisela primárně na pracovišti či instituci, na níž působila, nýbrž na ní fakticky nezávisela vůbec. V roce 1981 jí bylo umožněno obhájit kandidátskou disertační práci *Příspěvek k řešení problému československo-maďarských vztahů v meziválečném období (1918–1938): bezprostřední vývojová báze a průběh obchodněpolitických vztahů*. Její rozšířená verze vyšla knižně v roce 1986 pod názvem *ČSR a Maďarsko 1918–1938. Bezprostřední vývojová báze a průběh obchodněpolitických vztahů*. Ve druhé polovině 80. let pak dosáhla kvalifikace samostatný vědecký pracovník. Po otevření nového studijního oboru hungaristika na brněnské filozofické fakultě vedla kursy z politických a kulturních dějin Maďarska a maďarské literatury od rakousko-uherského vyrovnání do současnosti.

Ve druhé polovině 80. let byla v Brně zahájena práce na syntéze *Dějiny Maďarska* pod vedením profesora Richarda Pražáka; Marta Romportlová byla tajemnicí autorského kolektivu a současně autorkou textů týkajících se období 1867–1944. Hotový text si bohužel z důvodů „politické korektnosti“ nakladatelství navzájem přehazovala jako horký brambor a posléze byl vydán ve vydavatelství Masarykovy univerzity teprve v roce 1993.

V roce 1992 se Marta Romportlová habilitovala v oboru obecné dějiny na základě spisu *Maďarsko ve střední Evropě 1918–1938: kapitoly z dějin diplomacie a mezinárodních vztahů v meziválečném období*. Následně úspěšně působila rovněž jako školitelka doktorandů. Jejími nejvýznamnějšími žáky co do míry objevnosti jsou zřejmě Andrej Tóth a Miroslav Jeřábek a k dalším patří Denisa Nečasová, Jiří Němec a Richard Stojar. Někteří z jejich žáků posléze zakotvili v oboru politických věd, nejvýznamnější z nich je Vít Hloušek. Důsledná aplikace metod historického kriticismu, prosazovaná jejich školitelkou, všem jmenovaným výrazně přispěla k jejich vědeckému růstu.

Obecně lze říci, že od počátku 90. let se Marta Romportlová mohla opět více věnovat i dějinám politických vztahů ve střední Evropě, včetně tak choulostivých témat jako byly maďarské revizionistické koncepce a jejich důsledky pro rozvracení střední Evropy v meziválečném období či například fenomén začlenění Slovenska do Československa jako jeden z určujících faktorů maďarsko-československých vztahů. Závěrem vyzvedněme, že úroveň preciznosti Marty Romportlové v oboru mezinárodních vztahů se při shromažďování a vyhodnocování informací z dnešní střední badatelské generace vyrovnají snad pouze Jan Němeček a Jindřich Dejmek.

Do dalších let popřejme Martě Romportlové především dobré zdraví.

Vladimír Goněc

Bývá-li hlavní (generální) štáb označován za mozek každé armády, pak můžeme důstojníky generální štábu s určitou nadsázkou charakterizovat jako nervové buňky ozbrojených sil. Tito speciálně vyškolení důstojníci byli (a jsou) určeni pro exponovaná místa ve štábech a velitelstvích vyšších jednotek a mnozí dosáhli i generálských hodností. Polsko, stejně jako Československo, stálo v roce 1918 před náročným úkolem tuto elitní část důstojnického sboru vybudovat. Proto vznikla v roce 1919 Vysoká škola válečná ve Varšavě a Akademie vojenského umění (Akademia Sztuki Wojennej) ve Varšavě – Rembertówě se rozhodla u příležitosti stého výročí uspořádat konferenci, připomínající přínos této školy a jejích absolventů pro rozvoj polské armády v době před a za druhé světové války.

Referáty představily různorodou paletu témat týkajících se nejen Vysoké školy válečné, ale i polského vojenského školství obecně (například o střelecké škole v Toruni nebo o Centru výcviku pěchoty v Rembertówě). Většina vystoupení se soustředila na meziválečné období. Zazněly referáty analyzující vliv studia na kariéry důstojníků různých druhů vojsk, zejména letectva, námořnictva, zdravotnické a zpravodajské služby. Dobře ukázaly nerovnoměrnost rozvoje jednotlivých složek polské meziválečné armády, což bylo dáno různými faktory. Například důstojníci působící ve zpravodajské službě kvůli charakteru své práce měli – bez ohledu na dosažené výsledky ve svém oboru – v podstatě zaražený hodnotní postup. Ten se totiž odvíjel od praxe u vojsk, kterou však bylo pro ně obtížné získat. Námořní důstojníci se zase museli vyrovnat s limity polského státu, který si jednoduše nemohl dovolit výstavbu silné flotily.

Značný počet referátů se věnoval konkrétním osudům absolventů Vysoké školy válečné. Byly dost rozličné a některé se dotýkaly i československých dějin, proto stojí zato se o nich zde zmínit (čimž nechci snižovat význam ostatních vystoupení věnujících se důstojníkům, jejichž kariéry ovšem mají význam zejména pro polské dějiny a často spíše pro oblast mikrohistorie). Generál Wacław Stachiewicz, náčelník hlavního štábu v roce 1939, patřil k prvním polským absolventům pařížské Vysoké školy válečné. Studium, jak uvedl Wiesław Wysocki (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego), bezpochyby obohatilo jeho odborné znalosti, nadále však zohledňoval i vojenské názory maršála Józefa Piłsudského. V neposlední řadě se v Paříži setkal s československými důstojníky, mimo jiné s pozdějším generálem Lvem Prchalou, jenž se v roce 1939 zapojil do budování československého odboje v Polsku. Jako intelektuála v uniformě představil Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) plukovníka Leona Mitkewicze, známého českým historikům jako šéfa polské vojenské zpravodajské služby za druhé světové války v Londýně. Ačkoli byl Mitkiewicz zapáleným kavalistou, uvědomoval si už před válkou zastaralost polského jezdecktva. Naproti tomu Agnieszka J. Cieślíkowa (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk) přiblížila méně známou tvář plukovníka Bogdana Kwiecińskiego, v polovině 30. let 20. století vojenského ataše v Československu. Není totiž příliš známo, že Kwieciński byl pilotem a patřil k aktivním propagátorům amatérského letectví s množstvím dalších zájmů a aktivit.

Polská Vysoká škola válečná nesloužila jen ke vzdělávání důstojníků polské armády. Dveře zůstaly otevřené i pro důstojníky ostatních spřátelených zemí, které takovou institu-

ci buď neměly, nebo chtěly své důstojníky poslat na zkušenou do zahraničí. Eriks Jekabsons (hostující profesor na Akademii Sztuki Wojennej) představil málo známou historii studia lotyšských důstojníků ve Varšavě. Zajímavostí přitom zůstává, že v některých případech lotyšští posluchači zároveň působili ve funkcích vojenských atašé. Důstojníkům z Pobaltí otevřela před válkou dveře i československá Vysoká škola válečná v Praze, avšak během válečných let muselo československé ministerstvo národní obrany exilové vlády v Londýně hledat jiné možnosti ke vzdělávání svých důstojníků. Na pozadí jednání o československo-polské konfederaci byly zahájeny poměrně živé vojenské kontakty, mezi něž patřilo i studium několika československých důstojníků na polské Vysoké škole válečné ve Velké Británii, o čemž poreferoval Jiří Friedl (Historický ústav AV ČR – pobočka Brno). Fungování této školy (až do roku 1946) popsal Jerzy Kirsza (Instytut Pamięci Narodowej – Wojskowe Biuro Historyczne).

Další skupinu referátů tvořily příspěvky, v nichž se přednášející zamýšleli nad významem studia na Vysoké škole válečné pro vojenské schopnosti absolventů. Marek P. Deszczyński (Akademia Sztuki Wojennej) ukázal, že absolutorium školy nebylo úplně bez významu během bojů v září 1939. Absolventi na vysokých armádních postech vesměs neklamali a na velení v bojových podmínkách byli dobře připraveni. Naproti tomu například generál Stefan Dąb-Biernacki (původně legionář), velitel záložní armády Prusy a příklad velitelské neschopnosti v zářijové kampani, studium neabsolvoval (studium na válečné škole ovšem neměl za sebou ani hlavní velitel maršál Edward Śmigły-Rydz). Horší to bylo s uplatněním důstojníků – absolventů, kteří byli za druhé světové války příslušníky polské armády na Západě a po roce 1945 se rozhodli zůstat v emigraci. Jak zmínil ve svém referátu Tadeusz Rutkowski (Uniwersytet Warszawski), získání obživy nebylo pro ně snadné. Tito elitní vojáci nemohli z řady důvodů najít uplatnění v ozbrojených silách jiných států, a tak většinou byli odkázáni na podřadná pracovní místa (například generál Zygmunt Bohusz-Szyszko – mj. velitel Podhalaňské brigády u Narviku – se živil opravami porcelánu). O moc lépe na tom nebyli ani ti, kteří se rozhodli vrátit do komunistického Polska. Většina byla uvězněna nebo dána do důchodu s nízkými penzemi. Jejich znalostí a možností poválečná polská armáda nevyužila.

Konference se konala pouze jeden den, a tak s ohledem na množství příspěvků (osmnáct) měl každý referent jen patnáct minut na vystoupení, což nebylo snadné dodržet. Je také škoda, že se více pozornosti nevěnovalo jednotlivým velitelům polské Vysoké školy válečné a jejich vlivu na utváření vojenské doktríny. Možná se jejich osudy stanou tématem pro některou z příštích konferencí pořádaných Akademii vojenského umění ve Varšavě – Rembertówě.

Jiří Friedl

Nové centrum pro studium východní Evropy v České republice

Autor následujícího textu si klade za cíl představit Akademické centrum Borise Němcova pro výzkum Ruska (ACBN) na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (FF UK) a zároveň se pokusit o bilanci jeho zhruba rok a půl roku trvající činnosti. Centrum bylo formálně

zřízeno na základě smlouvy uzavřené v lednu 2018 mezi FF UK a Fondem Borise Němcova za svobodu se sídlem v Bonnu. Struktura a fungování Centra se řídí Opatřením děkana č. 19/2017, schváleným Akademickým senátem FF UK v prosinci 2017. Vznik nové instituce od počátku aktivně podpořila bývalá děkanka FF UK Mirjam Friedlová. Na rozhovorech mezi FF UK a představitelkami Fondu Borise Němcova Žannou Němcovou a Olgou Šorinovou i na přípravě klíčových dokumentů se mimořádnou měrou podíleli členové tehdejšího fakultního vedení – proděkan pro přijímací řízení a vnější vztahy Jan Bičovský a proděkan pro projektové řízení a grantovou činnost Pavel Sitek.

Centrum vzniklo jako autonomní vědecké pracoviště s malým počtem stálých zaměstnanců, jmenovaným odborným garantem a dozorčí radou z řad externích vědeckých osobností. Směrem k fakultní obci i neakademické veřejnosti si vytkllo za cíl stát se interdisciplinární platformou pro spolupráci širokého spektra odborníků na současné Rusko s úkolem seznamovat evropskou veřejnost i sdělovací prostředky s novou generací ruských badatelů a představitelů různých oblastí společenského života, zapojovat studenty magisterského studia, doktorandy a mladé odborníky FF UK a dalších fakult Univerzity Karlovy, partnerských organizací FF UK v České republice i v zahraničí do své činnosti. Hlavní výstupy ACBN by měly tvořit veřejné přednášky a diskuse, analýzy, referáty, rozhovory v češtině, ruštině a případně v dalších jazycích a rovněž videomateriály. Centrum předpokládá organizaci pravidelných seminářů a mezinárodních vědeckých konferencí za účasti evropských a ruských nezávislých expertů, hodlá se věnovat prezentaci výsledků badatelských projektů v médiích a na partnerských univerzitách v Rusku i v Evropě, stejně jako dlouhodobým, náročnějším vědeckým publikačním projektům (tematické kolektivní monografie, vědecké studie, sborníky z mezinárodních sympozií).

Centrum se plánuje podílet na činnosti Fondu Borise Němcova účastí na organizaci a realizaci každoroční Letní školy žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova v Praze, prestižního Fóra Borise Němcova, a na přípravě grantových projektů s cílem finančně podpořit činnost Centra včetně stipendijního programu pro podporu magisterských studentů, doktorandů a mladých vědců, kteří se zabývají výzkumem Ruska nebo jsou občany Ruska. Prioritními oblastmi badatelské činnosti ACBN se stala situace ruské společnosti v zrcadle současné kultury, obraz budoucnosti u obyvatel Ruska, analýza občanských protestů v Rusku, modely kolektivní (kulturní) paměti Ruska, hodnotová orientace a přínos ruské emigrace 20. a 21. století, evropské hodnoty jako formativní faktor identit v Rusku a v postsovětském prostoru (dějinný kontext, současný stav a perspektivy změn). Mezi uvedenými okruhy se objevují jak aktuální politicko-sociální otázky, tak i témata umožňující zkoumat historické kořeny a evropské souvislosti dnešních problémů východoevropského areálu.

V rámci FF UK je Centrum personálně i organizačně propojeno s Ústavem východoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (ÚVES FF UK), který pro ACBN představuje klíčového partnera. Úzká spolupráce mezi oběma institucemi je přirozená a logická z několika důvodů. Vznik Centra zcela konvenuje s aktuální koncepcí rozvoje ÚVES FF UK na léta 2018–2020. ACBN svými cíli a nabízenými projekty vychází vstříc nejen prioritám vedení ústavu, ale i konkrétnímu zájmu studentů programů Východoev-

ropská studia, Ruský jazyk a literatura o historicko-kulturologickou problematiku se zaměřením na novodobé dějiny. Uvedený fakt opakovaně odrážely studentské evaluace jednotlivých kurzů i obecné komentáře k realizovaným oborům a studijním plánům. Vedle Ústavu východoevropských studií hodlá Centrum na fakultní úrovni všestranně spolupracovat zejména s Institutem pro studium strategických regionů. Mezi další domácí partnery patří například festival aktuální ruské kultury Kulturus, projekt Encyklopedie migrace a studentské uskupení Východoevropský klub. Ze zahraničních organizací se aktuálně rozvíjí spolupráce s Fondem Friedricha Naumanna za svobodu a Fondem „Liberální mise“ se sídlem v Moskvě.

Centrum se nejen svým názvem hlásí k odkazu ruského politika Borise Jefimoviče Němcova (1959–2015), který se v 90. letech 20. století stal výraznou tváří komplikované cesty postsovětského Ruska k demokracii a posléze jedním z nepřehlédnutelných vůdců liberální opozice. Centrum spatřuje inspirující dědictví pozoruhodné osobnosti Borise Němcova v důsledné obhajobě lidských práv, demokratických hodnot a principů otevřené společnosti, spojující obě zakládající instituce (FF UK a Fond Borise Němcova) nehledě na jejich různý charakter a odlišnou historii.

První veřejné představení záměru založit novou organizaci se na Filozofické fakultě UK odehrálo 10. května 2017. Existence ACBN byla zahájena prezentací 8. února 2018 za účasti děkana FF UK Michala Pullmanna a Žanny Němcovové, zakladatelky Fondu Borise Němcova. Zřízení Centra svou přítomností podpořil tehdejší ministr zahraničí ČR Martin Stropnický. Ve stejný den proběhla otevřená přednáška Sergeje Medvěděva (Vysoká škola ekonomická, Moskva) *Rossijskaja matrica: jest' li vychod?* a veřejná debata studentů a mladých vědců *Obraz budoucnosti střední a východní Evropy očima mládeže*, na níž se podílely Škola kulturní mládeže, Encyklopedie migrace, Rusko-německá výměna, Východoevropský klub a časopis *NaVýchod*.

Prvními řediteli Akademického centra Borise Němcova pro výzkum Ruska FF UK se v první polovině roku 2018 stali ruský politolog a novinář Alexandr Morozov (od 1. dubna 2019 vědecký pracovník ACBN) a bývalý dlouholetý ředitel Ústavu východoevropských studií FF UK Marek Příhoda. Odborným garantem byla jmenována Jelena Lukjanovová, profesorka Vysoké školy ekonomické v Moskvě a mezinárodně uznávaná odbornice v oblasti ústavního práva a dějin státu. Postupně byla zformována dozorčí rada Centra z respektovaných specialistů v oblasti historie, politologie, kulturních studií a slavistiky. Jejimi členy se stali zástupci české vědecké obce Václav Čermák (Slovanský ústav Akademie věd České republiky) a Radomír Vlček (Historický ústav Akademie věd České republiky) i renomovaní zahraniční badatelé – Alexandr Etkind (Evropský univerzitní institut, Florencie), Gasan Gusejnov (Vysoká škola ekonomická, Moskva), Nikolaj Plotnikov (Porúrská univerzita, Bochum), německý politolog Andreas Umland, ruský historik a religionista Andrej Zubov. Do organizační a administrativní činnosti Centra se zapojily studentky FF UK Olga Storoževová a Alexandra Skorvidová.

Jednou z priorit činnosti Centra zůstává snaha vstoupit do veřejného prostoru a stát se součástí společenské debaty o východní Evropě. V prvních měsících existence Centra byla zřízena facebooková stránka a YouTube kanál. Na začátku roku 2019 došlo ke spuštění

vlastní internetové stránky (cbn.ff.cuni.cz), nabízející vedle základní prezentace rovněž informaci o realizovaných projektech a chystaných akcích. Dalším prostředkem k naplnění výše uvedených cílů slouží pořádání otevřených přednášek a diskusí, kterých se od okamžiku zřízení Centra odehrálo více než dvě desítky. ACBN se snaží vybraná vystoupení zprostředkovat širší veřejnosti formou videozáznamů či textových přepisů. V březnu 2018 s přednáškou věnovanou teorii parazitního státu vystoupil Alexandr Etkind, jenž v rámci svého pobytu na půdě FF UK realizoval vědecký seminář pro vyučující a studenty Univerzity Karlovy. V kontextu březnových ruských prezidentských voleb 2018 proslovil Alexandr Morozov přednášku *Molodyje téchnokraty i staryje bandity. Kto prišol k vlasti posle prezidentskich vyborov v Rossii?*. Na FF UK opakovaně hostoval historik, architekt-restaurátor a obránce lidských práv Sergej Šarov-Delone s přednáškami a diskusemi věnovanými jak kulturnímu dědictví staré Rusi, tak i lidskoprávní otázce v současném Rusku (říjen 2018, duben 2019). Se slavistickým tématem vystoupil v dubnu 2018 Petr Stehlik z brněnské Masarykovy univerzity (*Ilyrové, turkobijci a sjednotitelé křesťanstva: Ohlasy barokního slavismu v jihoslovanství 19. století*). Centrum také zprostředkovalo setkání se dvěma ukrajinskými odborníky – v říjnu 2018 na FF UK proběhla veřejná přednáška Alexandra Dobrojera (Evropský institut sociálních komunikací, Oděsa) věnovaná dílu Nikolaje Gogola (*O čelověčeskom ili bogoslovije krasoty v tvočestve Nikolaja Gogolja*), v listopadu téhož roku Oxana Salata z Kyjevské univerzity Boryse Hrinčenko realizovala přednášky o ukrajinské historiografii v letech 1991–2016 (*Ukrainskaja istoriografija v 1991–2016 gg.: civilizacionnoje izmerenije*) a hodnotové orientaci současné ukrajinské mládeže (*Transformacij cennostnych orientacij ukrainskoj molodoži v uslovijach krizisnogo obščestva*). V listopadu 2018 se uskutečnila veřejná přednáška Vasilije Gatova (Univerzita Jižní Kalifornie) o proměnách ruského mediálního prostoru posledních desetiletí (*Rossijskaja mediasistěma v uslovijach konflikta*). V březnu 2019 proběhl cyklus veřejných přednášek Jerzy Grzybowskiho z Varšavské univerzity věnovaný dějinám Běloruska 20. a 21. století, konkrétně jazykové situaci, disidentskému hnutí v sovětském Bělorusku, fenoménu Běloruské lidové republiky a polsko-běloruským vztahům. V dubnu 2019 se na FF UK odehrála hostování hned několika mimořádných osobností. Andreas Umland ve svém vystoupení zhodnotil nedávné prezidentské volby na Ukrajině (*Ukrainskije vybory 2019 goda i ich istoričeskij kontěkst*), politický poradce, media manažer a historik Gleb Pavlovskij se zamyslel nad budoucností společensko-politického systému Ruské federace (*Sistěma Rossijskoj Feděracii i jejo buduščěje*) a historik filozofie Andrej Teslja reflektoval pojetí a vzájemný vztah mezi slavjanofilstvím a západnictvím (*Slavjanofilstvo i zapadničestvo*). V červenci 2019 se s velkým zájmem setkal expertní kolokvium věnované sociálně-ekonomickým a politickým perspektivám ruských regionů *Rusko. Co se mění? (Rossija. Čto meňajetsja?)* za účasti předních ruských expertů. Politolog, odborník na regionální politické procesy postsovětského prostoru Alexandr Kyněv (Vysoká škola ekonomická, Moskva) zhodnotil proměny volebního a stranického systému v subjektech Ruské federace od počátku nového tisíciletí. Zatímco v letech 2003–2011 jsme byli svědky snahy kremelského centra o omezení počtu politických stran, po roce 2011 se naopak prosazuje přístup založený na strategii rozdělení protestních hlasů mezi řadu politických subjektů. K dalšímu obratu dochází v letech 2013–2014. Důležitou roli zde sehrál relativně velký

zisk hlasů Alexeje Navalného ve volbách moskevského starosty v roce 2013. Období po roce 2013 charakterizuje změna volebního zákonodárství a pravidel registrace kandidátů, aliance státní moci a systémové opozice a jejich společný boj proti nové opozici a opětovná snaha o redukci politického spektra a blokování účasti nových stran v politickém životě. V současnosti se na regionální úrovni projevuje trend k odstranění místní politiky, kandidáti se distancují od strany Jednotné Rusko v důsledku propadu její podpory. Podle ekonomické geografky Natalji Zubarevičové (Moskevská státní univerzita M. V. Lomonosova) lze současnou ruskou situaci hodnotit jako na jedné straně adaptaci systému ke krizi, a na straně druhé jako pozvolnou sociální a hospodářskou degradaci doprovázenou propadem zahraničních investic, postupným poklesem příjmů a spotřeby obyvatel a technologickým zaostáváním země. Za stavu, kdy se velká většina subjektů Ruské federace ocitla v závislosti na dotacích, má centrum vůči regionům silné ekonomické nástroje v podobě transferu federálních prostředků. Demografické procesy charakterizuje úbytek a stárnutí populace a zároveň stěhování mladých lidí do velkých měst. Právě tato mládež se může v budoucnu stát motorem změn a hybatelem protestů. Šéf volebního štábu Alexeje Navalného, zakladatel a předseda Společnosti na ochranu internetu Leonid Volkov, upozornil na růst protestních nálad v jistých ruských regionech a zmínil situaci ruského internetu. V této souvislosti vyjádřil skepsi ohledně možnosti jeho izolace a totální kontroly.

Profilový a dlouhodobý projekt Centra představuje Letní škola žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova. Třítýdenní intenzivní program školy zahrnuje přednášky a semináře významných novinářů a expertů v oblasti médií, praktická cvičení ze základů natáčení videí a fotografování a distribuce obsahu po internetu. Program má interdisciplinární charakter a nabízí rovněž přednášky z ekonomie, sociologie, současného umění, návštěvu sdělovacích prostředků v České republice a rovněž promítání současných dokumentárních filmů. Důležitou součástí výuky je realizace samostatných mediálních projektů všemi účastníky, které se posuzují na speciálních seminářích s profesionálními redaktory. Fond Borise Němcova za svobodu všem účastníkům školy pokrývá náklady na dopravu, stravování a zdravotní pojištění. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy hradí studentům a lektorům ubytování na univerzitní koleji určené pro zahraniční hosty. Účastníkům, kteří úspěšně realizují svůj projekt, se poskytuje nevelký finanční příspěvek na marketing v sociálních médiích. Cílovou skupinu školy tvoří novináři, blogeri a badatelé, přičemž účast není omezena věkem, dosaženým vzděláním, akademickou hodností či dosavadní profesionální pracovní zkušeností. Nutnou podmínkou je znalost ruštiny jako společného dorozumívacího jazyka, v němž probíhá výuka i následné diskuse. Mezi hlavní témata školy patří zejména mezinárodní pojetí svobody tisku, práce se zdroji informací a jejich prověřování, investigativní žurnalistika a její profesionální normy, lidskoprávní žurnalistika, tvorba sdělovacího prostředku v síti, současné novinářské formáty, efektivní strategie distribuce mediálního obsahu, základy digitální žurnalistiky, sdělovací prostředky a současné umění, současná literatura a dokumentární film.

První ročník Letní školy žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova proběhl ve dnech 16. července až 3. srpna 2018. Mezi třemi desítkami studentů se objevili zájemci nejen z Ruska, ale i z Běloruska, Kazachstánu, Kyrgyzstánu, Německa, Moldavska,

Ukrajiny, USA. Organizačnímu týmu v čele s Žannou Němcovou se podařilo zajistit účast řady mimořádných osobností z různých oblastí mediální sféry a sociokulturních studií. Za mnohé uveďme například Arkadije Ostrovského, vedoucího moskevské kanceláře *The Economist*, Sergeje Sokolova, zástupce hlavního redaktora novin *Novaja gazeta*, Děníse Volkova, sociologa z respektovaného Levada-Centra, ekonomy Sergeje Alexašenka a Maxima Orlovského, člena vedení televizního kanálu RTVi Ilju Klišina, populárního blogera Dmitrije Ivanova, spoluzakladatele portálu Agentura.ru Irinu Borogan a Andreje Soldatova, investigativního novináře Michaila Maglova, galeristu a art-manážera Marata Gelmana, zakladatelku internetového projektu *The Bell* Jelizavetu Osetinskou, zahraničního korespondenta Pabla Gonzáleze (Španělsko), zástupce české žurnalistiky Ondřeje Soukupa. V rámci veřejného programu proběhlo promítání dokumentárního filmu Vitalije Manského *Příbuzní (Ridni)* a prvních tří dílů seriálu *Etudy o svobodě (Etudy o svobodě)* režiséra Vladimira Mirzoeva doprovázené debatou se samotnými tvůrci. Filozofická fakulta UK jako hostitelská instituce poskytla přednáškové místnosti a technické zázemí. Zaměstnanci fakulty (Alexandr Morozov, Marek Příhoda, Stanislav Tumis) se stali členy organizačního výboru školy. Kromě řešení praktických záležitostí vystoupili v pozici lektorů a odborných konzultantů studentských projektů a v neposlední řadě pomohli s přípravou doprovodného programu. Slavnostního otevření letní školy se osobně zúčastnil děkan filozofické fakulty Michal Pullmann, jenž při této příležitosti vyjádřil upřímnou radost nad tím, že k již tradičním fakultním mezinárodním akcím přibyla letní škola otevřená pro mladé zájemce o východní Evropu z různých oborů. V době vzniku tohoto textu vstoupila do závěrečné fáze příprava druhého ročníku školy v termínu od 15. července do 2. srpna 2019. Stejně jako v předešlém roce 2018 přípravný tým obdržel několik set přihlášek z řady zemí. Společným přáním organizátorů je, aby se Letní škola Borise Němcova zapsala do evropského povědomí jako jedno z nejprestižnějších intelektuálních setkání zaměřených na postsovětský prostor.

Dne 26. dubna 2019 ACBN uspořádal první ročník pravidelné mezinárodní vědecké konference *Rossija: iděi, instituty, praktiki – Russia: Ideas, Institutions, Practices* s podtitulem *Pojem svobody v Rusku (Poňatije svobody v Rossii)*. Akce se kromě Daniela Soukupa, člena vedení FF UK, a Anny Ajvazjan, představující partnerský Fond Friedricha Naumanna, jenž se na realizaci setkání podílel, zúčastnilo celkem sedm českých a zahraničních odborníků na východní Evropu. Tři příspěvky zazněly od zástupců domácí, fakultní akademické obce. Marek Příhoda se ve svém vystoupení (*Vosprijatije svobody v knižnosti pozdněho moskovského perioda*) zaměřil na pojetí svobody u Grigorije Kotošichina a Ivana Posoškova v širším kontextu proměn ruského myšlení 17. století. Hanuš Nykl srovnal pojem svobody v díle dvou ruských myslitelů – Nikolaje Berďajeva a Pavla Florenského (*Svobodna li revoljucija? Poňatije svobody v tvorčestve N. A. Berďajeva a P. A. Florenskogo*). Alexandr Morozov se věnoval odkazu významného sovětského a ruského historika a filozofa Michaila Geftera (*Michail Gefter: svoboda i predopreděljonnost' v istoričeskom processe*). Andrej Tesla z Baltské federální univerzity I. Kanta (Kaliningrad) nabídl vlastní pohled na pojem svobody u slavjanofilů (*Poňatije svobody u slavjanofilov*). Andrej Olejnikov (Ruská akademie národního hospodářství a státní služby, Moskva) promluvil o místě svobody

v ruském historismu druhé poloviny 19. a 20. století (*Mesto svobody v ruskom istorizme vtoroj poloviny XIX–XX vekov*). Referát Iriny Čečelové z Fondu „Liberální mise“ (Moskva) představil koncept svobody v diskurzu perestrojky (*Koncept svobody v diskurse perestrojki*). Světlana Kiršbaumová (Univerzita Heinricha Heineho, Düsseldorf) přítomně seznámila s koncepcí „svobody jiného“ v ruském politickém diskurzu (*Koncepcija „svobody drugogo“ v ruskom političeskom diskurse*). S obecným tématem konference (pojetí svobody v Rusku od moskevského období do současnosti) úzce souvisí také aktuálně připravovaná kolektivní monografie.

V letním semestru akademického roku 2018/2019 byl rovněž realizován první akademický seminář pod vedením Alexandra Morozova, určený pro studenty a zahraniční stážisty Univerzity Karlovy a věnovaný dějinám ruského politického jazyka (*Seminar po istorii ruskogo političeskogo jazyka: ot Jekatěрины II do segodněšněgo dňa*). Základní náplň kurzu tvoří problematika proměn významu klíčových slov ruského politického lexika (svoboda, oligarchie, suverenita, reforma, demokracie, revoluce, sobornost, lid, lidovláda, stát, společnost) v různých historických kontextech. Kromě toho si seminář klade za cíl seznámit účastníky s nejdůležitějšími teoriemi „politického diskurzu“, metodologiemi analýzy politického jazyka. Pozornost se rovněž věnuje současnému výzkumu v oblasti „intelektuální historie“ a „historie pojmů“. Hlavním principem práce v semináři se stala diskuse o konkrétních textech a hostování českých i zahraničních badatelů z různých oborů (historie, politologie, filologie). Centrum předpokládá vypsání kurzu s inovovaným programem znovu v letním semestru akademického roku 2019/2020.

V uplynulém období se Centrum bezprostředně podílelo na organizaci a realizaci třetího *Fóra Borise Němcova* v Praze ve dnech 9.–10. října 2018. Alexandr Morozov se zúčastnil diskusních panelů, Marek Příhoda moderoval sekci *New Education for Global-Minded Russians: Destination and Opportunities*. ACBN se taktéž zúčastnilo přípravy konference *Russian Newsroom Workshop for Journalists „Smart Work on the Web“* v Praze ve dnech 28.–29. listopadu 2018, určené pro mladé novináře z postsovětského prostoru. V listopadu 2018, krátce po české premiéře, se podařilo ve spolupráci s distribuční společností Aero-films zorganizovat na půdě FF UK veřejnou projekci dokumentárního filmu režiséra Vitalije Manského *Svědkové Putinovi (Sviděťeli Putina)* s následnou diskusí. V srpnu 2018 Alexandr Morozov a Marek Příhoda přijali pozvání na 14. ročník Letní žurnalistické školy Karla Havlíčka Borovského, kde vystoupili v debatě *Současné Rusko*. V únoru 2019 se v Kampusu Hybernská odehrála prezentace Centra u příležitosti zahájení letního semestru a v dubnu 2019 otevřená přednáška a diskuse *Krym na křižovatce dějin a politických zájmů*. Centrum se podílelo na nominaci na Cenu Borise Němcova, každoročně udílenou Fondem Borise Němcova jedné osobnosti z řad společenských aktivistů, novinářů a představitelů kultury za mimořádnou odvahu v boji za demokratické hodnoty a lidská práva. Nedílnou součástí činnosti ACBN tvořily mediální výstupy (komentáře, rozhovory, analytické texty) jeho zaměstnanců. Mezi dlouhodobé cíle ACBN patří rovněž spolupráce s vědeckým periodikem Filozofické fakulty Univerzity Karlovy *Oriens Aliter*. Recenzovaný časopis, vycházející dvakrát za rok, publikuje historické, politologické, literárněvědné a kulturologické příspěvky v češtině, slovenštině, ruštině, ukrajinštině a angličtině (oa.ff.cuni.cz).

Po konstituování Centra, nalezení institucionálního rámce jeho fungování ve struktuře FF UK a definování profilových projektů se objevují nové výzvy. Jednou z nich je posílení sítě zahraničních kontaktů s cílem formulovat společné grantové téma. Bez ohledu na mezinárodní rozměr činnosti by mělo Centrum i nadále zůstat pevnou součástí akademického života Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a šířeji i veřejného prostoru v České republice. Hlavním principem by se měla stát snaha o zachování rovnováhy mezi popularizací a odbornou složkou činnosti, mezi úsilím o pestrout nabídku veřejných akcí a výstupy, které by odpovídaly přísným kritériím kladeným na vědeckou práci.

Marek Příhoda

Mezinárodní konference o dějinách Bosny a Hercegoviny v Sarajevu

Ve dnech 21. a 22. června 2019 se konala v Sarajevu mezinárodní vědecká konference s názvem *Historiografie o Bosně a Hercegovině (2001–2017)*. Akce do jisté míry navazovala na podobnou sarajevskou konferenci z listopadu 1999, která mapovala historiografickou produkci o Bosně a Hercegovině z let 1980–1998.¹ Letošní setkání historiků v Sarajevu potvrdilo, že vlna zájmu o dějiny a současný vývoj Bosny a Hercegoviny, která se zvedla ve světě v průběhu války v Bosně v první polovině 90. let, má do značné míry své pokračování ještě i na začátku 21. století. Hlavním organizátorem konference byla Akademie věd a umění Bosny a Hercegoviny (ANU BiH), konkrétně její Odbor pro historické vědy. Jednání proběhlo v hlavní budově ANU BiH v Sarajevu na ulici Bistrik. Cílem konference bylo podat bilanci nejdůležitějších historiografických a politologických publikací zabývajících se dějinami i současným děním v Bosně a Hercegovině, a to jak z hlediska zmapování prací, které vznikly ve sledovaném období v samotné Bosně, tak z hlediska knih a studií, které byly o Bosně a Hercegovině vydány v zahraničí.

Konference se organizačně připravovala více než dva roky, termín jejího konání byl z finančních důvodů několikrát posouván, takže řada zájemců o tuto akci, mj. i přední odborníci na bosenskou problematiku jako Srečko M. Džaja, Ivo Goldstein, Robert Donia ad., do Sarajeva nakonec nepřišla. Na konferenci byly alespoň přečteny abstrakty referátů těchto specialistů a organizátoři přislíbili, že jejich dodané texty otisknou v závěrečném konferenčním sborníku.

Celkově vystoupilo na dvoudenní konferenci v Sarajevu, jež byla rozdělena do deseti tematických bloků, více než 40 badatelů z Bosny a Hercegoviny a také z několika dalších zemí: z Německa, Rakouska, Maďarska, České republiky, Ruska, Velké Británie, Francie a ze států bývalé Jugoslávie. Jednotlivé tematické bloky byly sestaveny víceméně chronologicky. Nejprve byly předneseny referáty o nových pracích zaměřených na nejstarší (předslovanské) období dějin prostoru dnešní Bosny a Hercegoviny, poté zazněly příspěvky o bosenském středověku, osmanské periodě a postupně se dostalo i na nejpočetněji zastoupenou

1 Referáty z této konference byly publikovány v časopise *Prilozi / Contributions*, který vydává Institut za istoriju v Sarajevu. Srov. *Referati sa međunarodnog naučnog skupa „Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.“ održanog 4. i 5. novembra 1999. godine*, Prilozi 29, 2000.

skupinu vystoupení věnovaných moderní době. Posledních několik tematických bloků se zaměřilo na analýzu role a významu médií (bosenských i zahraničních) při zprostředkování obrazu současné Bosny a Hercegoviny, na výsledky práce bosenských institucí věnujících se výzkumu válečných zločinů z období nedávného konfliktu v Bosně a na úlohu regionální historiografie v rámci celkového poznávání minulosti Bosny.

Cílem této krátké informace o konferenci není popsat a zhodnotit veškerá vystoupení, jež v Sarajevu zazněla. Zmíňme pouze některá, alespoň ta nejzajímavější. V tematickém bloku o 19. století zaujalo např. vystoupení Konrada Clewinga, jenž reprezentoval Liebnitz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung z německého Řezna a v příspěvku s názvem *Kolonialismus über alles* se zamýšlel nad dosti výraznou tendencí v zobrazování a hodnocení rakousko-uherského období správy Bosny a Hercegoviny (1878–1918) objevující se v poslední době zejména v produkci některých specialistů z německy a anglicky mluvících zemí (např. Clemens Ruthner, Robert Donia), kteří se snaží doložit, že rakousko-uherská správa Bosny se velice podobala koloniálnímu modelu, jenž ostatní evropské velmoci uplatňovaly ve svých zámořských državách. Clewing vyjádřil vůči tomuto diskursu poněkud zdrženlivé stanovisko. Zdůraznil, že historik by měl ve svých hodnoceních vycházet v první řadě z faktů a v rámci rakousko-uherské správy Bosny spatřovat dvě rozdílné etapy: První, tzv. Kállayovo období, kdy se habsburská monarchie chovala v Bosně ryze absolutisticky (a tím se vskutku podobala ostatním koloniálním velmocem), a druhé období, kam spadá počátek 20. století, v jehož průběhu se rakousko-uherské úřady snažily o stále intenzivnější zapojování domácích lidí do správy a rozvoje země. Zde se již nejednalo o ryze koloniální praktiky, ale o úsilí o postupnou modernizaci a razantní přeměnu okupované a po roce 1908 k monarchii pevně připojené (anektované) země. Tomuto účelu měl posloužit i důmyslný politický přístup vůči místním etnikům, jehož cílem bylo získat alespoň místní muslimy (Bosňáky) a katolíky (bosenské Chorvaty) pro loajální vztah k habsburskému domu. Clewingovo vystoupení znovu potvrdilo, že držet se v historiografické praxi pravidla „zlaté střední cesty“ nemusí být vždy chápáno za metodologickou zpozdilost.

V tematickém bloku referátů věnovaných 20. století zaujal příspěvek, s nímž vystoupil sarajevský profesor Husnija Kamberović, nazvaný *Slika Jugoslavije u savremenoj historiografiji u Bosni i Hercegovini* [Obraz Jugoslávie v současné historiografii v Bosně a Hercegovině]. Řečník v něm poukázal mj. na zajímavý paradox: O historiografii v Bosně a Hercegovině panuje po rozpadu Jugoslávie všeobecný názor, že se ostře rozdělila na tři nacionálně vyhraněné proudy. Pravda je však taková, že je to právě Bosna, resp. alespoň její „sarajevský díl“, kde se nadále projevuje značný zájem o studování „jugoslávských témat“. Na rozdíl od situace v současném Srbsku a Chorvatsku nahlízejí sarajevští historici na etapu společné Jugoslávie nadále pozitivně. Kamberović podal řadu příkladů toho, že do současné Bosny a Hercegoviny jezdí specialisté ze Slovinska, Chorvatska, Srbska a Makedonie, aby se tu účastnili nejruznějších konferencí věnovaných Jugoslávii, zatímco doma by měli s touto tematikou problémy a byli označováni jako „jugonostalgici“.

Z příspěvků, které se věnovaly historiografické, resp. politologické produkci o současné Bosně a Hercegovině, zaujal referát sarajevského akademika Mirka Pejanoviće *Društveno-istorijski kontekst opstojnosti i razvoja države Bosne i Hercegovine u postdejtonskom vre-*

menu [Společensko-historický kontext existence a rozvoje státu Bosna a Hercegovina v postdejtonské době]. Pejanović v něm zdůraznil jedinou, avšak klíčovou věc. Nemá-li Bosna a Hercegovina nadále státně-politicky žít, jak se to projevuje v posledním období, musí přijmout zásadní ústavně-právní reformy. Pod stávající tzv. daytonskou ústavou bosenský stát degeneruje. Vzájemný poměr mezi lidmi v Bosně a Hercegovině není podle Pejanoviće fatálně antagonistický, hluboce názorové rozdělení však zůstávají bosensští politici. V situaci, kdy se ve velmi bídném stavu nachází i politika největších států světa, je však velmi nepravděpodobné, že se „osvícenou politiku“ podaří prosadit právě v balkánské Bosně.

Značná pozornost byla na sarajevské konferenci věnována také úloze médií v procesu interpretace nedávného, resp. současného dění v Bosně a Hercegovině. O tom zajímavě pohovořila např. doktorandka sarajevské univerzity Željka Poloni v příspěvku *Značajni događaji i izveštavanje u medijima* [Významné události a zpravodajství v médiích], v němž na příkladu různé národnosti a politicky orientovaného tisku v současné Bosně demonstrovala, jak se na udržování animozit a napětí mezi národy v Bosně podílejí domácí sdělovací média. Podobné problematice se věnovala též mladá badatelka Armina Galijaš, doktorandka Univerzity ve Štýrském Hradci. Název jejího referátu zněl *Da li je BiH zaista tako loša kako se o njoj piše?* [Zdalipak je Bosna a Hercegovina doopravdy tak špatná, jak se o ní píše?]. V příspěvku poukázala na fakt, který je dobře znám všem specialistům, kteří se na jakýkoliv způsob zabývají Bosnou. Pokud by současnou situaci v této zemi hodnotili jen na základě informací a zpráv, které získávají z médií (a je jedno, zda z bosenských, nebo zahraničních), tak nemohou psát o ničem jiném než o totálním chaosu, zmatku, nefunkčnosti, o prakticky neustále probíhajících politických krizích nebo dokonce o permanentní hrozbě rozpadu společného státu. Pro historika, který se snaží psát články nikoliv jen „pro následující den“, ale přece jen s jistou delší časovou platností, zbývá za těchto okolností jediné: Alespoň občas do Bosny osobně zajet, studovat situaci na místě a snažit se o Bosně co nejvíce dozvědět z rozhovorů s místními lidmi (různých národností, sociálních i profesních skupin). Jen za těchto podmínek může pak zůstat ve svých textech alespoň trochu „nad věcí“.

Na konferenci v Sarajevu byli i dva čeští zástupci, oba z Historického ústavu AV ČR. Ladislav Hladký zde přednesl příspěvek *Česká historiografie o Bosně a Hercegovině (2000–2018)*, v němž rozebral a charakterizoval nejvýznamnější práce, které byly českými historiky, ale např. i etnology, napsány o Bosně a Hercegovině na počátku nového tisíciletí. Druhý český účastník František Šístek vystoupil s referátem nazvaným *Reprezentace a reinterpretace sarajevského atentátu v českém diskursu*. Na příkladu měnících se obrazů a hodnocení postav následníka rakousko-uherského trůnu Františka Ferdinanda, jeho manželky Žofie, atentátníka Gavrila Principa a řidiče Leopolda Lojky, který v osudný den vezl v automobilu následníka trůnu do centra bosenské metropole, vyložil postupně se měnící vztah Čechů k události, která v létě roku 1914 odstartovala první světovou válku.

Atmosféra sarajevské konference byla příjemná, přátelská. Její organizátoři, konkrétně doyen místních historiků akademik Dževad Juzbašić, a reprezentanti sarajevské filozofické fakulty profesori Zijad Šehić a Edin Radušić, kteří se na přípravě akce rovněž významně podíleli, se snažili, aby byli pozornými hostiteli. I ve finančně relativně skromných

podmínkách se jim podařilo dát dohromady zdařilé vědecké setkání, jež bylo odborně cenné nejenom prezentovanými informacemi, ale i zajímavými diskusemi. Nejvýznamnějším počinem organizátorů bude však vydání sborníku příspěvků z konference, který by měl být k dispozici již koncem roku 2019. Tím by se výsledky „inventarizace“ výsledků bádání z let 2000–2017 o dějinách a současném vývoji Bosny a Hercegoviny mohly dostat do rukou i dalším zájemcům. To by bylo velmi užitečné, neboť shromáždit informace o tak rozsáhlé a různorodé odborné produkci (bosenské i zahraniční) je pro jednotlivce hodně obtížné.

Ladislav Hladký

Konference k jubileu cara-imperátora Alexandra II.

Zatímco stoleté jubileum ruské revoluce v roce 2017 bylo sledováno takřka v globálním rozměru, dvoustleté jubileum narození cara-imperátora Alexandra II (narozen 17./29. 4. 1818) v roce 2018 zůstalo převážně interní ruskou záležitostí. Během roku se odehrála celá řada vědeckých symposií, výstav a popularizačně koncipovaných akcí dokazujících význam epochy Alexandra II., vládnoucího Rusku v letech 1855–1881. V samém závěru roku se v Sankt-Petěrburgu uskutečnily hned dvě mezinárodní konference.

První z nich – „Imperator Alexandr II: ličnost i epocha“ (6.–7. prosince) byla společnou akcí Ruské akademie věd, Sankt-Petěrburského historického ústavu Ruské akademie věd, Sankt-Petěrburského Domu vědců Ruské akademie věd a Sofijské univerzity Sv. Klimenta Ochridského. Tato konference byla rozsahem menší. Během dvou dní zaznělo dvacet čtyři referátů, výrazně zaměřených na kunsthistorická témata, a také na obraz Alexandra II. v Bulharsku, primárně v souvislosti s rusko-tureckou válkou (1877–1878) a vznikem nezávislého Bulharského knížectví.

Druhá konference „Alexandr II: dva veka v pamjati Rossii (1818–2018) byla značně rozsáhlejší akcí. Proběhla na půdě Ruské státní pedagogické univerzity A. I. Gercena a spoluorganizátory byly Sankt-Petěrburský historický ústav Ruské akademie věd, Ermitáž, Ruská akademie umění a Prezidentská knihovna Borise N. Jelcina. Do devíti tematických sekcí, rozvržených do dvou dnů (17. a 18. prosince) bylo nahlášeno 81 referátů. I když některé z nich nakonec nezazněly, program byl poměrně nabitý a organizátoři účastníky nešetřili. Jednání některých sekcí se obešlo i bez avizovaných přestávek, takže nebyla výjimkou ani nepřerušená sezení v délce čtyř hodin. Na druhou stranu však organizátoři odměnili účastníky konference bohatým doprovodným programem. Kdo zůstal v Sankt Petěrburgu ještě 19. prosince, mohl se připojit ke komentované návštěvě Chrámu Sv. Petra a Pavla v Petro-pavlovské pevnosti, při níž byly položeny květiny na hrob Alexandra II., zúčastnit se prohlídky Ermitáže, a ještě exkurze do Prezidentské knihovny Borise N. Jelcina. Milovníci netradičních hudebních nástrojů jistě ocenili vystoupení Ruské dechové kapely, hrající na tradiční ruské hony z 18. století. Koncert zpestřil večer po prvním dni konferenčního zasedání.

Ačkoli konference byla mezinárodní, naprostou většinu účastníků představovali historici z Ruska, respektive Rusové působící v zahraničí. V prvním případě měli převahu

pracovníci moskevských a petrohradských univerzit a ústavů Akademie věd. V druhém případě se jednalo o jednotlivce z univerzit v Německu, Kanadě a Velké Británii. Výrazně byly zastoupeny ruské regionální univerzity (Nižní Novgorod, Novosibirsk, Pjatigorsk, Tula, Saratov, Rostov na Donu, Volgograd, Tjumeň) a nechyběli referující z oblastních ústavů Akademie věd (Novosibirsk, Jekatěrinburg). Konference se účastnilo také několik akademiků z Běloruska, Kyrgyzstánu a Gruzie. Mimo oblast „imperiálního Ruska“ byla zahraniční účast minimální. Ze „Západu“ přijeli pouze Alexander Martin (University of Notre-Dame, USA) a Zbyněk Vydra (Univerzita Pardubice).

První dva vstupní referáty potvrdily směřování konference. Jednak zaměřením na obecná témata spojená s vládou Alexandra II., jednak sledováním osobnosti cara-imperátora. Současně ukázaly, že jakákoli diskuze o době Alexandra II. se více či méně vždy dotkne tzv. Velkých reforem. Jejich význam je všeobecně pokládán za zásadní a v mnoha ohledech určující pro další vývoj Ruska. Sergej V. Mironěnko (vědecký ředitel Státního archivu Ruské federace/GARF a profesor Lomonosovy univerzity) v prvním referátu *Alexandr II.: existovala alternativa k Velkým reformám?* jasně deklaroval, že Velké reformy byly především politickým rozhodnutím, nikoli ekonomickým imperativem. Za podstatný problém v realizaci agrární reformy – a to není nikterak nový názor, naopak je v historiografii běžně rozšířen – Mironěnko označil další přetrvání vesnické občiny. Ruská historička žijící v Kanadě Marina Soroka (externí konzultantka nakladatelství Routledge) se v referátu *Alexandr II. a jeho okolí: boj za panovníka v době reforem* rovněž vyjádřila k Velkým reformám, ovšem z perspektivy dvou osobností blízkých Alexandru II.: carova bratra velkoknížete Konstantina Nikolajeviče a velkokněžny Jeleny Pavlovny, vdovy po carově strýci Michalovi. Soroka přesvědčivě demonstrovala důležitost Konstantina i Jeleny pro prosazení reforem. Oba carovi příbuzní sloužili jako „hromosvod“ stížností a protestů proti reformám. Vzali na sebe odpovědnost za reformy před veřejností a vystavili se kritice, která by jinak musela směřovat proti carovi jako nejvyššímu vládci. Třetí z úvodních referátů přednesl Igor V. Lukojanov (Sankt-Petěrburgský historický ústav Ruské akademie věd): *Rusko-turecká válka v letech 1877–1878: zahraničněpolitické plány Ruska a realita*. Více než souhrnným přehledem ruské zahraniční politiky byl Lukojanovův referát zamyšlením nad rolí hraběte Nikolaje P. Ignatěva, velvyslance v Istanbulu v letech 1864–1876, v řešení východní otázky a hodnocením jeho vize v kontextu slavjanofilského myšlení a jeho vlivu na zahraniční politiku. Třeba dodat, že Lukojanovův příspěvek byl v rámci konference spíše výjimkou. Zahraniční politice Ruska se nevěnovala samostatně žádná z devíti sekcí a ani dílčích referátů nebylo mnoho – daly se spočítat na prstech jedné ruky a týkaly se především vojenských tažení (krymská válka, rusko-turecká válka 1877–1878) a vztahů Ruska s Anglií a Francií. O poznání více příspěvků se týkalo imperiální politiky Ruska. Sekce číslo 8 („Imperiální politika a národnostní otázka za vlády Alexandra II.“) se zabývala vztahem státní moci k neruským částem impéria, a to nejen v rámci obecného vývoje nacionalismu, či jednotlivých národních hnutí, ale rovněž v kontextu správních reforem integrujících nově anektované oblasti Kavkazu či Střední Asie do struktury impéria.

Poněkud stranou zůstaly intelektuální a kulturní vývoj Ruska i dějiny každodennosti. V zásadě všechny referáty vztahující se k této široké sféře byly vměstnány do 9. sekce

„Kultura, věda, umění, vzdělání a tisk za panování Alexandra II. Je zřejmé, že příspěvky v takto koncipované sekci byly velmi různorodé. Převažovaly referáty s vazbou na Sankt-Petěrburskou univerzitu a na vzdělávání obecně. V této sekci mimo jiné vystoupil jediný český účastník konference. Zbyněk Vydra (Univerzita Pardubice) přednesl referát *Výchova a každodenní život v aristokratické rodině doby Alexandra II.: hrabě Alexej Alexandrovič Bobrinskij a jeho deník*. Na základě analýzy nepublikovaného deníku uloženého v moskevských archívech demonstroval standard aristokratického vzdělávání v 60. letech 19. století a komparací s jinými prameny ukázal, k jakým posunům docházelo ve sféře šlechtické výchovy v následujícím období pod vlivem liberálních reforem Alexandra II.

Mírně překvapující bylo, že se téměř neobjevil žádný příspěvek týkající se ruského revolučního hnutí. Pouze jediný referát se přímo dotkl dříve tolik zkoumaného ruského socialismu. Nikolaj R. Slavjatinskij (Státní historické muzeum Sankt-Petěrburgu) hovořil o Petru L. Lavrovovi a jeho vyhnanství ve vologodské gubernii. Narodovolecký terorismus z programu konference zcela zmizel, byť atentáty na Alexandra II. byly průběžně zmiňovány v různých referátech.

Jak jsme konstatovali, dominantním tématem konference byly státní reformy a osobnost Alexandra II. Tři sekce si reformy přímo daly do názvu: sekce číslo 2 „Alexandr II. a velké reformy v historické paměti Ruska a světa“; sekce číslo 4 „Lidé a osudy v době velikých reforem“; sekce číslo 5 „Velké reformy: záměry, projekty, realizace“. Téma reforem si ovšem proklestilo cestu do dalších sekcí. Například v sekci číslo 6 „Byrokratická elita, provinční úřednictvo a místní správa za Alexandra II.“ zazněl referát *Realizace městské reformy roku 1870 na území tulské gubernie* (Jekatěrina Je. Burceva, Tulská státní pedagogická univerzita) a v sekci č. 3 „Války, ozbrojené síly a vojenské vzdělávání za Alexandra II.“ prezentoval Sergej N. Rudnik (Sankt-Petěrburská báňská univerzita) téma *Reforma 1874: všestavovská nebo všeobecná vojenská služba?*

Diskuse o carovi a reformách se často pohybovala v širším časovém rámci, než jaký vymezují léta panování Alexandra II. (1855–1881). Velice podnětné referáty zazněly v sekci číslo 7 „Hledání cesty: vláda a společnost za panování Mikuláše I. a Alexandra II.“ Například Leonid V. Vysockov (Sankt-Petěrburská státní univerzita) hovořil o vztahu Mikuláše I. a careviče Nikolaje Alexandroviče a přípravě následníka trůnu na budoucí vládu. Sergej V. Udalov (Saratovská státní univerzita) se zabýval vzájemným vztahem ideologie, státu a společnosti ve 30. letech, čímž poukázal na kořeny velkých reforem již za vlády Mikuláše I. Minimálně v tom smyslu, že interní diskuze o reformách se vedla desetiletí a „reformní byrokracie“, která řídila věci veřejné za Alexandra II., získala vzdělání a vytříbila si názory ještě za Mikuláše I.

Z výše nastíněného přehledu je evidentní, že spektrum konferenčních příspěvků bylo vskutku široké a lze jen doufat, že většina z nich bude otištěna v sborníku, který organizátoři slíbili vydat ještě v roce 2019.

Zbyněk Vydra

SEZNAM AUTORŮ

Mgr. Mihad Mujanović

Ústav světových dějin, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha – Staré Město
mihadm@gmail.com

Mgr. Vladimír Panov

Historický ústav, Filozofická fakulta,
Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice
pirvolajnen@gmail.com

prof. PhDr. Jan Pelikán, CSc.

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha – Staré Město
jan.pelikan@ff.cuni.cz

Dr. Martina Pranić

Ústav anglofonních literatur a kultur, Filozofická fakulta,
Karlova Univerzita
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha – Staré Město
Martina.Pranic@ff.cuni.cz

PhDr. Ondřej Vojtěchovský, Ph.D.

Ústav pro studium totalitních režimů
Siwecova 2, 130 00 Praha 3
ondrej.vojtechovsky@ustr.cz

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek, Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Juraj Benko, Pavel Boček, Marcel Černý, Vladimír Gonč, Petr Kaleta, Miroslav Kouba, Kateřina Králová, Bohuslav Litera, Jan Němeček, Jiří Padevět, Jan Pelikán, Marek Příhoda, Přemysl Rosůlek, Josef Šaur, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha),

Irena Gantar Godina (Ljubljana), Ľubica Harbulová (Prešov),

Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michał Reiman (Berlin), Miłoś Źezník (Warszawa),

Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ŢR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 105.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s. p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ŢR, v. v. i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajiřtuje nakladatelství

Aleř Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

ISSN 0037-6922

9 770037 692004